

T. MÁMBETNIYAZOV, Z. BEKBERGENOVA,
Z. MÁMBETNIYAZOVA

ÁDEBIYAT

9-KLASLAR USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriv
ministrliqi tastıyqlağan*

Qayta islegen hám tolıqtırılğan 4-baslımı

NÓKIS
«BILIM»
2019

UOK 372.882.512, **Ádebiyat.** 9-klass ushın sabaqlıq. Nókis, «Bilim»,—2019, 304 bet.
121 (075)
KBK 782.2 Qar
D—60

**UOK 372.882. 512,
121 (075)
KBK 782.2 Qar
D—60**

Avtorlar: T. Mámbetniyazov,
Z. Bekbergenova,
Z. Mámbetniyazova

Pikir bildiriwshiler:

- T. Allaniyazova** — *Nókis qalası, 18-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń muǵallımı.*
- R. Nietova** — *Nókis qalası, 15-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń muǵallımı.*
- S. Kadirimbetova** — *Nókis rayonu 22-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń muǵallımı.*

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-4451-2-3

- © T. Mámbetniyazov, Z. Bekbergenova,
Z. Mámbetniyazova, 2019-j.
© «Bilim» baspası, 2010-j.
© JSHJ «TURON-IQBOL», 2010-j.
© «Bilim» baspası, 2014-j.
© «Bilim» baspası, 2019-j.

KIRISIW

Dúnya mádeniyatı tariyxında súwretshilik (jivopis), bezew (arxi-tektura), saz (muzıka), teatr, ádebiyat sıyaqlı kórkem óner túrleri shıǵarmaları insan miynetiniń nátiyjesinde payda bolatuǵın ruwxıy baylıqlar esaplanadı. Usınday kórkem óner tarawları arasında ádebiyat ayırıqsha orındı iyeleydi. Sebebi, adam balasınıń oy-pikirleri menen ar-zıw-ármanları, is-háreketleri menen minez-qulqı kórkem ádebiyat shıǵarmalarında hár tárepleme tereń súwretlenedi. Ádebiyat — ataması eki mánide qollanıladı. Brinshisi, keń mánisinde — baspadan basılıp shıqqan hámme kitap túrleri, gazeta hám jurnallar, ekinshisi tar mánisinde — turmıstı kórkemlik penen súwretlep beriwshi sóz óneri yamasa kórkem shıǵarmalar. Yaǵnıy ádebiyattıń birinshisine fizikalıq, ximiyalıq, medicinalıq, awıl xojalıq h.t.b tarawı ádebiyatları kiretuǵın bolsa, ekinshisine belgili bir jazıwshılardıń lirikalıq, prozalıq yamasa dramalıq janr shıǵarmaları kiredi. Kórkem ádebiyat adamlarǵa olardı qorshap turǵan dúnya tuwralı túsinik beredi, onıń áhmiyetli táreplerin biliwge úyretedi. Biz sol túsiniklerdi obraz arqalı qabil etemiz hám tásir lenemiz. Álbette, bul haqqında basqa kórkem sóz óneri túrlerinen de tiyisli maǵlıwmat alıwınız múmkin. Degen menen, dúnya qubılısları, adamnıń jámiyettegi tutqan ornı, jasaw tárizi, kórkem obrazı haqqındaǵı túsiniklerdi hár tárepleme ózlestirip barıwımızda kórkemlik múmkinshiligi oǵada úlken. Kórkem ádebiyat shıǵarmaları obrazlıǵı, emociyanallıǵı estetikalıq tásirshenligi menen de oqıwshınıń jan sezimine tásir jasadı, onı kórkemlikke tárbiyalap baradı. Mámleketimiz ğárezsizlikke eriskennen keyin ádebiyattıń jámiyetti rawajlandırıwdaǵı ornı, ásirese, jazıwshınıń dóretiwshilik oy-pikiri arqalı júzege shıǵatuǵın kórkem sózdiń jas áwladtıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq hám intellektual tárbiyasındaǵı ornı menen xızmetine ayırıqsha itibar berile basladı. Sonlıqtan da, elimiz Prezidentiniń: «Házirgi payıtta hámmemizdiń aldımızda oǵada áhmiyetke iye bolǵan másele, yaǵnıy kitapqumarlıqtı keńnen en jaydırıw hám jaslarımızdıń kitapqa bolǵan muhabbatın, olardıń ruwxıy immunitetin jáne de arttırıwǵa qaratılǵan jumıslarımızdı jańa basqıshqa alıp shıǵıw wazıypası turıptı¹», — degen danalıq pikirleri kórkem ádebiyattıń oǵada

¹Мирзиёв Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик — ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. — Тошкент: Ўзбекистон, 2017. — 47 б.

áhmietetli jámiyetlik wazıypanı atqarıwshı qádiriyatlar sisteması ekenligin kórsetedi.

Meyli lirikalıq, meyli prozalıq, yaki bolmasa daramalıq dóretpelerde bolsa da, tiykarınan adam, onıń tariyxı, minez-qulqı menen is-háreketleri, oy-sezimleri, qábleti, jámiyette tutqan ornı, kásibi h.t.b jeke ózgeshelikleri ashıp beriledi. Ayırım shıǵarmalarda quslar, haywanatlar, janlı-janıwarlar, tábiyat kórinisleri súwretleniwı múmkin. Lekin, báribir jazıwshınıń kóz aldında adam obrazı, onıń táǵdiri turadı. Demek, kórkem ádebiyat bizdi bilim menen ǵana qurallandırıp qoymastan, ómir jolımızda qanday qıyın jaǵdaylar ushırassa da olardı jeńip ótip, turmıs keshiriw jolların úyretip baradı. Kórkem ádebiyattıń oqıwshıǵa tásir etiw kúshi tildiń kórkemlew quralları menen tıǵız baylanıslı. Sonıń ushın da, ol—sóz óneri bolıp tabıladı. Ádebiyattıń barlıq janrları tildiń járdemi menen júzege shıǵıp otıradı. Jazıwshı kitap oqıwshısına aytpaqshı bolǵan pikirlerin kórkem sózdıń qúdireti arqalı jetkerip beredi. Tili jaqsı jazılǵan kórkem shıǵarmalar oqıwshıǵa ayrıqsha zawıq baǵıshlap, qaharmanları quwansa birge quwanıp, qaharmanları qıynalsa birge qıynaladı.

Sonıń ushın da kórkem shıǵarmanıń tiykarǵı elementi til ekenligin kópshilik ilimpazlar menen jazıwshılar da moyınlaǵan.

Kórkem shıǵarmalaradı biz qanshelli tereń qabıl etip ózlestirgen sayın ózimizdiń túsinigimiz keńeyip, jeke ómirlik tájiriybemiz artıp baradı. Bizge tanıs hám biytanis adamlardıń ishki keshirmelerin shın kewlimiz benen sezıp, tásirlenip otıramız. Máseleniń áhmietetli tárepi sonda: eger de bizler oqıǵan kórkem shıǵarmalar jaqsı hám sheber jazılǵan bolsa qaharmanlardıń aldına qoyǵan arızw-ármanı, maqset-muratı, maqsetke erisiw jolında alıp barǵan sansız qaharmanlıq gúreslerine ortaqlasıw sezimi payda boladı hám onı biz ishimizden qabıl etip, ózimizde solar menen jasawǵa háreket etemiz.

Qálegen sóz sheberi ózi súwretlep atırǵan waqıyalarına kitap oqıwshısın isendire alsa ǵana bul shıǵarmanıń ómiri uzaq, tárbiyalıq áhmietli kúshli boladı. Sonlıqtan da, bul sabaqlıqta házirgi qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında óz ornına iye birneshe kórkem sóz sheberiniń lirikalıq, prozalıq, dramalıq shıǵarmalarınıń ayırım úlğileri berildi. Sabaqlıqqa kirgizilgen hárbir avtordıń lirikalıq qosıqları menen dóretiwshiligi ádebiyatımız tariyxında burınnan bar dástúrlük formalar menen birge shıǵıs hám batıs ádebiyatınıń janrlıq úlğileri tiykarında dóretilgen.

ÁMET SHAMURATOV

(1912—1953)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Shayır, jazıwshı hám jámiyetlik isker Ámet Shamuratov 1912-jılı Xojeli rayonınıń aymaǵında tuwıladı. Ol 1924—25-jılları Xojelidegi internatta tárbiyalanadı, soń Shımbaydaǵı «Kommuna» mektebinde oqıydı. Á. Shamuratov 1931-jılı Moskvaga oqıwǵa jiberiledi.

Ol oqıp júrip, Moskva metrosı qurılısında jumıs isleydi hám oqıwın 1938-jılı pitkerip shıǵıp, respublikalıq xalıq bilimlendiriw ministrliğinde inspektor, sońınan baspa sóz orınlarında isleydi.

1947—50-jılları Moskvadaǵı partiya mektebinde oqıydı hám onı pitkergennen soń respublikamızdın Ministrler Keńesi baslıǵınıń orınbasarı, Nókis qalalıq partiya komitetiniń birinshi xatkeri, Jazıwshılar Awqamınıń baslıǵı lawazımlarında isleydi.

Ámet Shamuratov 1941-jıldan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası bolǵan. Ol 1953-jılı talantınıń áyne güllengen shaǵında awırıp qaytıp boladı.

Onıń «Sıylıq» (1940), «Eski mektepte» (1940), «Watan haqqında qosıqlar» (1943), «Baxıt» (1949) sıyaqlı poeziyalıq hám prozalıq toplamları basıldı. Jazıwshınıń «Tańlamalı shıǵarmaları» birneshe mártebe 1954, 1962, 1963, 1972-jılları qayta basıldı. Jazıwshınıń «Meniń jol-barıslar menen jolıǵısıwlarım» gúrrińler dúrkini ózbek hám rus tillerine awdarıldı.

Á. Shamuratov J. Aymurzaev penen birge «Aral qızı», I. Yusupov penen birge «Qırq qız» pyesaların jazadı.

Á. Shamuratov ekinshi jáhán urısı dáwirinde Watandı qorǵaw, mártlikke shaqırıw temasında «Bar balam, bar», «Fronttaǵı yarǵa sálem», «Ósh al», «Dosqa xat», «Tilek», «Sálem sizge fronttaǵı ulıńnan» sıyaqlı birneshe shaqırıq, súren, násiyat hám xat formasındaǵı qosıqların dóretti.

1945-jılı jeńis temasına arnap shayır óziniń «Sawashtan keldi», «Shad xabar», «Umtılmas jaz» qosıqların dóretti.

Á. Shamuratov liro-epikalıq janrda «Baxıtlı zaman» hám «Aqsholpan-Palman» poemaların jazdı. Shayırdıń «Baxıtlı zaman» poemasınıń syjeti paxtakesh ǵarrı Erimbetiń sózine qurıladı. Onda jetpis bes jasar ǵarrıń úlgi bolarlıq isleri jaslarǵa órnek sıpatında beriledi. «Aqsholpan-Palman» (1946) poemasında bolsa ekinshi jáhán urısı jıllarındaǵı Aral balıqshılarınıń turmısı sóz etiledi.

QÍRQ QÍZ

*(Tört aktlı, altı kartinalı
muzıkalı dramadan úzindi)*

Qatnasıwshılar:

Gúlayım — Qırq qız sárdarı.

Sárbınaz — Onıń aqıllı dostı,

Aqsulıw — Gúlayımniń anası.

Alliyar — Gúlayımniń atası.

Ínjqıbay — Gúlayımniń aǵası.

Aysulıw — Qız jeńgesi.

Zinhar — Sarkoplı jigit.

Uzaqbergen ǵarrı — Gúlayım menen bolatuǵın baqsı.

Arslan — Xorezm batırı, Gúlayımniń ashıǵı.

Surshaxan — Qalmaq xanı.

Mástan — Surshanıń adamı.

Tanay — Xan qızı.

Jurın — Sarkoplı jigit, satqın.

Áshir, Amanqul, Saeke — Sarkoplı jigitler.

Qosbergen — Sarkoplı adam.

Otbasqan — Sarkoplı batır, Sárbınazdıń ashıǵı.

Gúlsim, Sápiwra — Qızlar.

Aymereke, Zernegúl. Qızlar, láshkerler, adamlar.

Qaradáv — Surshanıń láshker basshısı.

PERDE

BIRINSHI AKT

Birinshi kartina

Surshaxannıń saltanatlı sarayı. Xan óziniń taxtında qáhárli qapa túrinde buyıǵıp otır. Uzaqta darǵa asılǵan adamlar. Kiretuǵın jerlerge qanatlı aydarha hám basqa ájayıp qudaylardıń súwretleri salınǵan. Perde ashılǵanda xannıń átirapında barlıq ámeldarları xandı jubatıw hám jaǵı- nıw ushın qosıqlar aytıp tur. Jawshılıqqa barganlar da turar.

Wázir: — Sizdey xan joq bul jáhánda,
Jarısıp heshkim ozalmas,
Aydarhaday kúshi sizge,
Qarsı bop heshkim turalmas.

Naqıratı:

Qúdireti kókke jeter,
Surshadayın xanımız,
Jer júzine húkim eter,
Qolında biziń janımız,
Kóp uzamay jer júziniń
Siz bolasız patshası,
Aspanıw, teńizdiń de,
Sizsiz ǵana datqası, tutqası,

Wázir: — Xızmetińe bergenbiz qol,
Sarkoptı da alasız,
Qırq qızın da qolǵa alıp,
Basına záwlim salasız.

Naqıratı:

Sursha: — Men qırq qız sárdarı Gúlayımnıń usılay juwap bererin burınnan-aq bilgenmen. Sarkop jurtnı sawash penen almasa, bolmaytuǵının da aytqanman. Sonıń ushın maǵan kúsh-quwat kerek. Gúmis, altın basqa zat kerek.

Ámeldarlar: — Qullıq janımız benen...

Sursha: — Wádeler boyınsha qayda salıqlar.
Nege munsha tólemeydi xalıqlar...
Sawash ushın jaqsı-jaqsı at kerek,
Láshkerine qarıw-jaraqlar kerek.

Sizler ótirikshi... meni aldaysız,
Ótirikti suw ishkendey jalmaysız.
(*Hämme qullıq eter. Jim-jirt*).

Kórinis

(*Xızmetker kirer*)

Xızmetker: — (*Iyilip*) Ullı xanımız, arzagóyler ...
Sursha: — (*Qáhárli*) Kelsin.

Kórinis

(*5—6 arzagóy kámbağal adamlar kirer*)

I-adam: — Aynalayın xanımız,
Bardur sizde arzımız,
Qáte bolsa keshiriń,
Jarılqağay ámirińiz...

Sursha: — Aytıń!...

II adam: — Qúdiretli xanımız,
Qalmadı qolda barımız,
Bes jıldan bergi salıqtan,
Tek shıqpağan janımız.

I adam: — Qoramızda mal qalmadı
Qozğalarğa hal qalmadı,
Bolar-aw,—dep janı ashır,
Bizlerde de ar qalmadı.

II adam: — Ótinip sizden soraymız.
Kózlerdiń jasın bulaymız.

I adam: — Qutqarıńız salıqtan.
Jóq tóler biziń halımız

Sursha: — (*sol túneriwi menen*)
Ne dep tursız, aqmaqlar,
Kim tóleydi salıqtı,
Jaw-jarağı bolmasa,
Kim qorğaydı patshalıqtı,
Sarkoptı jeńip almasaq,
Qırq qızğa wayran salmasaq,
Kim beredi baylıqtı (*bar dawısı menen*)
Jállat degen qaydasız.

(Jállat tayar bolar)

Esitiń mennen jarlıqtı;
Ayamay qamshı urıńlar,
Kim tólemese salıqtı.

(Jállatlar qullıq eter. Arzagóylerdi aydap shıǵar)

Sursha: —*(Óziniń ámeldarlarına qarap)*

Eń sońǵı máwletti jáne beremen,
Salıqtı jıynamań, sonda kóremen.

(Barlıq ámeldarlar, biyeler qullıq etip shıǵar. Sursha jalǵız ózinen-ózi ishek-silesi qatıp küler. Oyinshı qızların shaqırar, oyun oynalar).

(Muzıka)

Kórinis

(Qızlar xızmetker kirer)

Xızmetker: — Mástan keldi Sarkoptan

Sursha: — Kelsin dárhal ol Mástan,

(Qızlar shıǵar, Sursha, barlıq xızmetkerlerine juwap berer),

Kórinis

Mástan: — Qullıq, taqsır...

Sursha: — Qıranım, saw keldińiz be?

Mástan: — Qullıq, taqsır, shúkir. Aytqanıńız boyınsha Sarkop jurtın barlastırdım.

Sursha: — Xosh, xosh qáne, bayan et!

Mástan: — Ariya, muzıka,
Bayan etsem Sarkop jurtın,
Tawsılmas baylıq onda bar,
Hinjuw, marjan, gáwhar altın,
Ne hasıl baylıq sonda bar,
Gúlli giyalar kógergen,
Qulpı dónip reń bergen,
Alma, anar miywelegen,
Baǵı-baqshalar onda bar.
Sárbi boyı beli talma,
Shiyrin sheker tili palma,
Gúlayımı qızıl alma,
Qız sárdarı onda bar.

Sursha: — Pay, pay bizge ılayıq el eken. Bizge minásip qız eken.

Mástan: — (*Ástelik penen*) Durıs xanımız. Durıs, biraq qorqqanday túri bar.

Sursha: — (*Túsi buzılıp*) Qáne, ayt, ne hal?

(*Jeñil muzıka*)

Mástan: — Dúnyada hasıl zatlardıń
Qattı almas polattıń,
Násilleri tulpar attı,
Gúlayım qırq qız sárdarı,
Qorıqpastan urar aybattı,
Elim tınısh tursın dep,
Polattan qorǵan qalattı,
Jaw dushpanım kirealmas dep,
Qolalar menen qaplattı
Kórgenler hayran qalsın dep,
Altın, gúmis jalattı.

Sursha: — Oylanıp. Álbette, qıyın,
Men onı sezemen,
Mende láshker kóp,
Jáne kóp sanın dúzemen.
Sheshingen suwdan tayınbas,
Teñiz bolsa da júzemen...

(*Mástannıń arqasın qaǵıp kúlip, meniń inanǵanım sen. Men ele sennen kóp hiyleler kútemen. Abıraylı jeñsek, at basınday altın seniki! Ekewi de ishek-silesi qatıp kúler*).

Mástan: — Men bunı qashshannan bilgenmen.

Sen jaqtan da oylap kelgenmen.

Sursha: — Xosh, xosh, xosh ayt qáne!

Mástan: — Ózim menen birge Sarkoptan Jurın degen jigit ákeldim.

Jurın bolsa siziń qızıńızǵa ashıq. «Ashıqtı kúydirer mashıq tilleri» degen patshayım (*Ekewi jáne kúliser*).

Sursha: — Bul isiń tap júzikke qas qondırǵanday, bahası joq is bolǵan eken (*Mástan qayta-qayta qullıq eter*).

Mástan: — Onda olardı jasqılap kútip almaq kerek eken. Kútá maqul xanımız... Men onda ol jigitlerdi alıp keleyin, qullıq taqsır! (*Sursha shappatın qaǵıp xızmetkerlerin shaqırar*)

Kórinis

(Xızmetkerler qullıq etip kirer)

Sursha: — Házir miyman keledi, jaqsılap tayarlıq kórin!

(Xızmetkerler qullıq eter. Sursha, Mástan ishke kirip keter. Xızmetker qızlardı shaqırıp tayarlıqqa kiriser. Xızmetker shıǵar).

Kórinis

Aldında xızmetker epeklep qullıq etip Jurındı, onıń jigitleri Áshir, Sáyekelerdi ertip kiredi. Jurın ózin joqarı tutıp sır bermegende basqa ekewi ájayıp súwretlerge hayran qalısar. Qız-jigitler kóbeyer. Miymanlardı otırıwǵa usınar. Otırar. Oyin oynar. Oń jaqtaǵı aydarha súwreti ashılıp ishinen xan qızı Tanay shıǵardı. Hámme oǵan sálem berer. Jurın óz ashıǵın kórip sálemleser:

Jurın: — *(Ariya, muzıka),*
Uzaq joldan keldim seni kórmege
Ey, periyzat hal-jaǵdayıń bilmege,
Nesip bolsa birge oynap kúlmege,
Hárne qıyalıńdı bayan áylegil.
Zer qádirin zerger biler degen bar,
Júrek sırn bilmes hasla peyli tar,
Men keldim elimnen seni dep, dilbar,
Hárne kewlińdegin barın sóylegil.
Men ashıqpan seniń qara kózińe,
Ay menen shaǵılısqan aqsha júzińe,
Ármanım joq qansam shiyrin sózińe,
Shın kewlimdi hasla jalǵan demeńiz.

(Tanay masqara etkendey ishek-silesi qatıp kúler, sál toqtap qáhárli túrde).

Tanay: — Aman túwel soraspaq,
Bir-birewge miyasar,
El-jurttı aytıp tanıspaq,
Hárkimge de jarasar.

Siz kim bolasız,
Qaydan kelesiz?

Jurın: — Qullıq xan qızı. Men Sarkoplıman, atım Jurın.

Tanay: — *(Salmaq penen)* Túsiniqli, demek... Gúlayımnıń qullarınan ekensizdaǵı.

Jurın: — *(Ashıwlı)*. Ne dediñiz?

Tanay — Aqmaq, Jurın. Men xan qızı xanzada ekenimdi bilesiz be?

Jurın: — *(Qattı ashıwğa minip)*. Siz masqara etkeniñizdi qoyıñ. Men qul emespen!

Tanay: — *(Juwhalıq penen külip. Jurınnıñ rastan ashıwlanganın sezip onıñ arqasın qağar)*. Meniñ oylağanımnan jaña shıqtıñız. «Adasqanıñ ayıbı joq, qayıp úyirin tapqan soñ» degen batır. (Jurın jibise baslar). Al, endi meniñ kewlimdi biler bolsañız Qırq qızdı, Gúlayımdı güm eteseñ, eliñe patsha bolasañ ..., men ... senlik.

Jurın: — Ájep boladı. Janım menen ... *(Tanay Jurıñğa, jigitlerine otırwdı usınar. Otırar. Oyin oynar. Jemisler keler. Xan keler)*.

Kórinis

*Xan, mástan, wázirler keler
(Hámme túrgelip qullıq eter).*

Sursha: — *(Quwanışlı túrde)* Bárekelle, bárekelle ... *(ornına otırar)*

Mástan: — *(Jılmañlap xanğa qullıq etip)* Sarkoplı Jurın batır hám onıñ jigitleri taqsır.

(Jurın xanğa jaqıñlap, qullıq eter)

Jurın: — *(Ariya, muzıka)*
Surshadayın ullı xan,
Dárgayına keldim men,
Xızmetiñde gúlli jan,
Men solardıñ birimen,
Tuwılğalı men jalğız,
Heshkimnen dákki kórmedim,
Sóytsemdağı elimde,
Shalqıp dáwran súrmedim,
Hawalap ushqan suñqarman,
Háwes bop kelgen eliñe.
Intizar bolğan suñqarman.
Bağında ósken gúliñe,
Taqırım is buyırsañ,
Atımnıñ jalın tarayman,
Qıyın-qıstaw kúniñde,
Xızmetiñe jarayman.

Sursha: — *(Taxtınan túsip, qullıq etip turǵan Jurınnıń arqasınan qaǵar).* Túr-túsin kelisken márt jigitke usaysañ. Meyli ... meniń eń jaqınım bolasañ, tileǵiń bájay boladı.

Jurım: — Qúdiretli ullı xan. Sharapatıńızǵa qullıq. Siz ne aytsañız, bárin bejeremen.

PERDE

EKINSHI AKT

Úshinshi kórinis

Miywalıdaǵı qorǵan saraydıń ishki jaǵı. Sol shette dárwaza ekinshi jaqta Allayardıń jayınıń jazǵı esik awzı. Tóri uzınına ketken baǵ. Tún jarpı. Ay jaqtı. Alista iyretlip aqqan Jańadárya qorǵanǵa qarap aqqan. Tábiygattıń sulıw kórinisi. Dárwazanıń ústingi jaǵınan Áshir, Amanqul. Tómeninde Jurım arı-beri jú. Sayeke uyqısıraǵan túrinde saqshılıqta tur. Baǵda sayrap turǵan búlbúller.

Jurım: — Ya quwanış, ya irenish bolajaq,
Baǵda búlbúl, yaki güller solajaq,
Joq! Aytqanıń aytqan, degenim degen,
Surshaxanǵa bergen wádem—wáde.

Tanay xanımnıń tapsırǵanıń orınlap, onı almasam, Gúlayımdı qırq qızı menen uslap shorı qılmasam, tiri júrmespen. *(Joqarıdaǵı Áshir, Amanqulǵa hám Sayekege qarap)* Ey, aqmaqlar! Basıńa tiyer toqpaqlar! *(Olar shorshıp oyanar).*

Áshir: — Úyge qayta berıń deysiz be?

Jurım: — Sańırawǵa sálem berseń kúyer,
Uyqılamań deymen, uyqılamań!

Kórinis:

(Íńildap qosıq aytıp Otbasqan kirer).

Jurım:—*(Shaqqanlıq penen)* Há, batırım jatpay júr ekensiz ele!

Otbasqan: — Awa, usınday qızıq keshelerde,
Sayraǵan sazlı seslerde,
Uyqı kele me?

Jurım: — Durıs aytasız batır...
Taw-tawshansız bolmas,
El ráwshansız bolmas, degen.

Otbasqan: — Tawdıń tawshanı tas boladı,
Eldiń ráwshanı jas boladı, qoshshım.

(Biraz pawzadan soń)—

Sen esittiń be ele bir xabar?

Jurın: — *(Shorship)* Joq, joq batırım ne xabar?

Otbasqan: — Qırq qız Nadırshanı jeńipti. Xorezmdi azat etipti.

Jurın: — *(Tühilip)*. Azat etipti?...

Otbasqan: — Awa, zalım shaxtı wayran etipti.

Batır qızlar maqsetine jetipti,

Al, sen jeńilgendey boldıń ba?

Ya betińdi terisińe burdıń ba?

Jurın: — *(Shja-pijası shıǵıp)*

Joq, joq, batır tilińizge onı almań,

Heshqanday gúdikti kewilge salmań!

Meniń kewlim súttен de aq,

Men turǵanman hár iske taq *(kúlip)*

Qulaq esitkendi kóz kóredi,

Al, endi janan qızlar keledi.

Gúlayım aldın baslap Sárbinazıń keledi.

Otbasqan: — *(quwanıp)* Durıs, durıs! sulıw qızlar keledi.

Sárbinazlar keledi

(Ariya muzıka)

Qırq qızlı batır Gúlayım,

Arasında bardur ayım,

Nesip etse shın jubayım,

Jeńis penen keledi.

Sáwer yarım Sárbinazım,

Shaǵlap ósken meniń jazım,

Jańǵırǵanda nama sazım,

Shadlıq penen enedi. *(Jurındı Qushaǵına alar).*

Gúl jayılǵan Miywalıǵa,

Tuwıp ósken tuwǵan elge,

Suwı palday dárya kólge,

Iyilip sálem beredi.

- Jurın:** — Tileǵıńız qabıl bolǵay.
Jas júrekler tasıp tolǵay!
- Otbasqan:** — Hámemizge birge bolǵay
- Jurın:** — Al, batırım, qulaqtıń qarnı joq.
Oyın, kúlki, gáp, sózdiń ushı joq.
Endi jatıp dem alıń. Ózim túni menen turaman.
- Otbasqan:** — Jaqsı onda. Jurın saq bolǵıl, aman.
Qápelimde qalmaǵaymız biypárwa,
- Jurın:** — Joq, joq, batırım hesh qayǵı shekpe.
Men barda hátteki bolmaydı ókpe.

(Otbasqan shıǵadı. Jurın onıń sońınan sıǵalap qarap túmli-tusqa abaylap Áshir, Amanqul, Saekelerdi oyatıp, ózine shaqırıp aladı. Olardı otırǵızıp)!

- Jigitler:** — Erdi namıs óltirer,
Qoyandı qamıs óltirer,
Er sınılmay bilinbes,
Búgin biziń sınılatuǵın kúnimiz.

- Úshewi:** — Xosh, xosh!
- Jurın:** — Attan attıń nesi artıq.
Ózi tarlan kók bolsa,
Erden erdiń nesi artıq,
Wádesinde berik tursa, degen.

(Úshewi shorshınayın deydi) Bayaǵı wáde boyınsha Surshaxan láškeri menen házir keledi. Bizler dárwazanı ashıwımız kerek.

Amanqul: — Bizler qırq qızdıń jeńisin esitkennen-aq, bul is kóterilmes dep oylap edik.

Jurın: — *(Qattı jekirinip)*. Joq. Endi ne boları boldı, boyawı síndi. Ullı xan bizlerdi abıraysız qılmaydı.

Áshir: — Jurınjan. Durısında, «tentektiń aqlı tústen keyin enedi» degeney, jigitilikke berilip, dáslep ne bolǵanımızdı bilmeppez...

Endi ...

- Jurın:** — Ne, endi.
- Áshir:** — Tuwıp ósken el-elat,
Qurbı-qurdas saltanat,
Óz úyiń óleń tóseǵiń,
Jaynaǵan baǵıń ráhát,
Kóz qalay qıyadı...

Jurin: —Ha ... (*Qilishin qınabınan suwırıp*) sen endi tayğanaqlıq qılayın dediñ be? Mine, sağan qorıqqanıña sıbağa. (*Gellesin qağıp taslar, Amanqul, Sayeke zárresi qalmay qorqar. Dize bügip jalnar. Jurin olarğa kewil bólmes*). Qorqaq yabı shelekten de úrkedi, kelse tósekten de túrtedi. (*Amanqul, Sayekege qarap*) Al, endi sizlershe...

Jaman adam hayt kúni óledi,—degen.

Meniñ búgin maqsetimniñ orınlanajaq kúni, báriñdi de óz qolımnan óltireyin.

Amanqul: —Bizler iziñe eremiz.

Sayeke: —Ne deseñ de kónemiz.

Uzaqta qosıq aytqan qız-jigitlerdiñ sestı shıǵar.... bular tez Ashirdiñ denesin jasırar ózleri de baǵ betke jasırınar.

Kórinis

(Oyin oynap júrgen qız-jigitler kirer. Arasında Zinhar, Sápiwra bar).

Qızlar: — Biz qız bolıp,
Shad bolıp tolıp,
Jadırasıp jaynayıq.

Jigitler: — Biz, siz bolıp,
Baǵda kúlip,
Quwanısıp oynayıq.
Azmaз tınıshlanıp, soñ:

I Jigit: — Keldik bunda badam menen,
Bir dáste gúl qádem menen,
Sóylesedi ashılısıp,
Jigit hám de qızlar menen.

Naqıratı:

I Qız: — Jaqsınıñ tili dur shashar,
Sóyleskende zeyniñ ashar,
Júriñ baǵda oynasalı,
Qız-jigitler kewil qosar.

Sápiwra: — Tartıwlınıñ jigitleri,
Tomaǵa ǵana keledi,
Tal shıbıqtay buralıp,
Qıdırma ǵana keledi.
Tabılsa tanıs boladı,

Tabılmasa ne qıladı,
Degen jigitle sizler me? (*külki*).
Zinhar — Tartıwlınıń jigitleri batır keledi.
Birewi mıńğa tatur keledi.
Bağdağı gúlди gózleydi,
Ózine miyasar yar izleydi.
Al ... wádesinde turatuğın,
Mártlikke bel buwatuğın,
Miywalınıń qızları sizler me?

(*Külki. Qız-jigitler shadlı túrinde bir-birin quwalasıp tanca oynap, bağ-
qa sińip keter. Saxnada Zinhar hám Sápiwra qalar*).

Zinhar — Siz bir küldińiz, men bir küldim,
Kewlińizdiń barın sonnan bildim.

Sápiwra: — Kóz, kózge tússe,
Miyrim shapaat júzge túsedi,
Siz búlbúl, biz qızıl gúl,
Biziń kewil de sizdi kúsedi.

(*Ekewi qushaqlasıp otradı. Bul máhál Jurın jigitle menen kelip,
Sápiwra menen Zinhardı búrkep, awızların tańıp diywal betine jasıradı.
Qaytıp sahnağa kiredi*).

Kórinis

(*Jurın. Ínjqıbay keler.*)

Jurın: — Búgin sınalatuğın kúnimiz.

Ínjqıbay: — (*Shorshınıp*) — Ne deydi. Bolar ma qarap túnimiz!

Jurın: — Ne boları boldı. Mende ayaw joq. Qanjarın kórsetip, abay etip qoyğanday. Endi kim tayğaqlıq etse:

Qadalar tap tánge uwlı oq,
Házir pirler kelip tur,
Oğan hámme sıyınayıq,
Bir alladan párman tilep,
Baxtıımızdı sorayıq.
Siz házir dárwaza giltin ákeliń
Olardı izzetlep esik ashayıq.

Ínjıqbay: — *(Oylanıp ilajsızdan). Boladı. (shıǵıp keter).*

Jurın: — Qáne endi bul lámser jumıs pıtirse.

Ebin tawıp barlıq gılttı keltirse

Dım bolmasa, ózim baratuǵınım ǵoy.

Kórinis

(Hawlıǵıp jatqan jerinen turıp, sońında shorları Aqsulıw keler, Jurın iyilip sálem berer)

Aqsulıw: — *(Juringa),* Anıqlap soradıń ba kim eken ózi?

Jurın: — Soradım, jeńgejan, soradım,

Ilmi ǵayıp adamlar,

Pirlerge usaǵan sózi.

Aqsulıw: — Má, onda gılt, ash!

Kóreyik kim eken ózi.

(Jurın dárwazanı ashar).

Kórinis

(Aldında sálleli, hasalı Mástan, sońında 10—15 muridlerdey bolıp kiyingen adamlar. Hámme qullıq etip kútip alar).

Mástan: — *(Ariya muzıka).*

Hawa jawsa aydın kóller hól bolar,

Jıldan-jılǵa bul dáwletin mol bolar,

Men bir júrgen Gúlayımın piri,

Tarıqqanda qollap mádetker bolar.

Kelip edim muridlerim qasımda,

Neshshe múshkil xızmetim bar basımda,

Pir kelgende kórinbeydi Gúlayım,

Bul qız dep-aq aǵardı ǵoy shashım da.

(Hámme jıǵılıp tájim eter. Baǵdan qız-jigitler birden birge jıynalıp hayran qalısqı turar).

Aqsulıw: — Qaraǵım Gúlayımın piri bolsańız,

Mehribanı bolıp halın sorasańız,

Sapar shegip ketken edi atlanıp,

Keler bálkim sabır etip tursańız,

Rahmet áyleyik úyge kirińler,

Súygilikli bizge miyman bolıńlar.

Sharshap kelip uyqılap atır Alliyar.

(Shorlarına) Dárhál turın, oyatıńlar:

Mástan: — *(Shaqqanlıq penen oyatpağa ketetuğınları toqtatıp).
Toqtap turıń asıqpayıq periler.
Turgızadı Alliyardı müridler,*

(5—6 mürid, ishkerige kirip keter, Mástan qız, jigitlerge qarap)

Jigit-jeleń awlaq bolar pirlerden,
Jan balalarım qashıq júriń bizlerden,

(Qız, jigitler qullıq etip shıǵar. Mástan Aqsultwdıń qolınan uslap ortaǵa keler. Müridlerine buyırq retinde).

Alliyardıń eltiyshanı berman kel,
Ey, müridler, ter shıqpasın aqsın sel.

(Müridler dárhal Aqsultwdıń awzın bastırıp, alıp shıǵadı. Müridler, Mástan ózleriniń maskaların alar).

— Tez dárwazanı ashıń, Jurın óziń láshkerlerge bas bolıp, ayılǵan jerlerge bar!

Jurın: — *(Qullıq etip) Ájep boladı.*

(Dárwazanı tez ashar. Surshanıń láshkerleri kirer. Jurın bir toparına bas bolıp tóрге keter).

Kórinis

(Saylı lashkerlerdi baslap Surshaxan kirer. Hámme qullıq etedi. Xan bálentke ótip turadı).

Mástan: — Ullı xanımız, hámme is óz jayında, tap siz aytqanday bejerilip atır. Házir Sarkop—eliniń aǵası, sárkardası, atası Alliyar uslanıp keledi.

(Aytqanunsha-aq Alliyardı qolın baylap zorǵa alıp shıǵar. Qol ayaǵı baylawlı bolsa da biraz julqınadı. Qarsı kelgen Surshaxandı nuqıp jiberip qulatadı. Láshkerler kóplep uslaydı. Bul waqları «zalım, urı, qaraqshı, naymit» degen sózler ayıladı).

(Ariya)

Alliyar: — Aqılsız, aqmaq Surtaysha,
Mártlik isti bilmediń,
Batırların Sarkoptıń,
Hesh bir kózge ilmediń,
Xan emesseń urısań,
Attıń jalın órmediń,
Urı demey ne deyin,
Saltanat tutıp kelmediń,

Aqılsız aqmaq Surtaysha,
Márt dástúrin bilmediń,
Hal salısp sawashta,
Kúsh sınasıp kórmediń.
Sursha: — *(Shaqalaqlap küledi)* Ey jállatlar.
Alliyardı aparıp shalıń qarqıratıp,
Qolğa túsken láshkerlerin,
Dargá asıńlar sarqıratıp.
Atıń, shabıń pútkil jerin,
Dúnya — malın talańlar.

(Dabil qağılar, Surshaxan láshkerleri buyırıqtı bejeriwge kiriser, talaw, órtew, baslanar).

Amanqul: — *(Surshaxannıń ayağına jıǵılıp sóyleydi).*

Sayeke: — Ullı xanımız. Sizdi keledi dep jol ashtıq. Jaqsılıqqa jaqsılıq degen eldi búldirmewińizdi soraymız.

Sursha: — *(Qáhár lenip)* Ax. Jaqsılıq. mine jaqsılıq.

Ekewinde qanjar menen shansıp óliklerin alıp shıǵadı.

Kórinis

(Otbasqannıń láshkerleri kirer. Xannıń uslań, baylań degen sózleri shıǵar. Lashkerleri kóplep uslar. Ayaq qolın baylar. Surshaxan Otbasqannıń batırılıǵına hayran qalıp qasına keler, arqasınan qaǵar).

Otbasqan: — Tart qolıńdı biyqásiyet haramı.

El búldirgish adam zattın haywanı.

Mástan: — Xanǵa bas ur, qullıq etkil biyshara.

Óz basıńdı saqlap janıńdı oyla.

Otbasqan: — El ulıman bas urmayman xanıńa,

Asıqpańlar nayza tiyer moyńıńa,

Tinish elge búlginshilik tarattıń,

Kóp uzamay bılǵanarsań qanıńa.

Sursha: — *(Keketip).*

Shın batırsań shın ulısań xalqıńnıń,

Qolǵa tústiń ne kerek bizge dańqıńnıń,

Bárin aydań jesirlikte qul bolsın,

Jaraması qalsın munda xor bolsın.

(Külki.)

(Dárwazadan alıp shıǵar).

Kórinis

(Qolında duwtarı menen Uzaqbergendi aydap kirer).

Uzaqbergen: — Bul ne awhal? Bul ne qayğı xalayıq
Kimnen aqıl, kimnen keñes sorayıq.
Abaysızda búldirdi eldi bul zalım,
Shağıp muñdı biz kimlerge barayıq.
Aq tuwǵın qus talpınbay ma uyada,
Qaldıq ǵoy zar jılap payıw piyada,
Táwbe et janım keler jetip suńqarlar,
Bizdi xorlap tiri júrmes dúnyada,
Bul aldımda jatır meniń biyik jar,
Qáytken menen qıyın bold-aw biziń hal,
Bul qayǵıdan qutqarmaǵa elattı,
Tezirek kelgey inkarımız márt qızlar.

Sursha: — Ne deydi!
Urıń, qıynań duwtarın da sındırın,
Qańǵırısıp qalsın bunda qırq qızın,
Ne kerek bul elge baǵlar hám sazlar,
Gúlayım bas iyip bizge etsin nazın.
(Uzaqbergendi aydap shıǵar).

Kórinis

(Jurın, İnjiqbay qullıq etip keler).

Jurın: — Jeñisińiz qutlı bolsın, mubárek bolsın.

Sursha: — Jurın batır birge bolsın.

(İnjiqbaydı kórsetip)

Bul kim boladı?

Jurın: — Men sizge aytqan Alliyardıń ulı İnjiqbay, taqsır.

Sursha: — A — a, bárekelle jigit eken ǵoy.

Jurınjan

Jurın: — Xosh bolǵay, taqsır.

Sursha: — Júyrikti sınań shabısta,

Mártlerdi sınań sawashta,

Jaqsı jigit isi menen,

Taw qoparar kúshi menen,

Balam sonday naqıllar bar,

Dana, dana aqıllar bar,

Ushan isler aldımızda
Bejererlik kóp jumıs bar.

(Ekewinde qushaqlap shıǵa berer. Lashkerler xalıqtı zar julatıp óter. Adam aytqısız haywanlıq kórseter. Balalı hayaldı shanship óltiriw hám basqalar. Aysulıw, Zinhar, Sâpiwranı da aydap óter. Lashkerler talaǵan dúnýalarında alıp óter. Shıra óship janar 5 minut órtengen búlingen el kóriner. Bul awhalǵa qayǵılı qapa bolıp qosıq aytıp Qırq qız keler. Hár jerde jatqan birli-jarım ğarri-ğurrılar).

Kórinis

(Aldında Gúlayım, Sárbinaz. Muzıka)

Gúlayım: — Qayǵı-hásiret baxıtsızlıq tapqanday,
Ílań tawıp qoyǵa qasqır shapqanday,
Baǵı bostan, sheshek atqan gúl lala,
Búlinipti jer túbine batqanday,
Ata-ana bizdi ósirgen el-elat,
Xor bolıptı shorshıǵanday adamzat,
Bul qulwalar adamzattıń isi emes,
Reyimsiz bir jabayı maqluqat.

(Uzaqbergen ğarri basın kótere baslar, ğarrılar, kempirler süyretilip ash-aptada halında jıynala baslar. «Panamız, keldińler me, qaraǵım, keldińler me» deser. Qızlar Uzaqbergen hám basqalarǵa ğamxorlıq eter).

Uzaqbergen: — Batır qızlarım keldińler me?
Minekey... *(Pawzadan soń).*

Muzıka

Háddinen asqan Surtaysha,
Wayran etti qalanı,
Qupıya kelip sol sonsha,
Boyadı qanǵa dalanı,
Júyrik degen tulpardıń,
Tuyaqları mayrıldı,
Hawalap ushqan suńqardıń,
Qanatları qayrıldı.

(Oń jaqta Gúlayımınń atasınń qábirin kórseter)

Atañız mınaw Alliyar,
Batırlıq etti qaytpadı,
Taban tirep sheginbey,
Erlikti qoldan satpadı.
Tuwmay ketkir aǵañız,
Basın iyip jalındı,
Janı ashıp eline,
Qolına qarıw almadı,
Batır eken Otbasqan,
Jawdı keyin bastırdı,
Aqırında ol paqır,
Jalgızlıq etti tariqtı,
Jasırın kelgen qaraqshı,
Jesir etti áketti,
Bala menen shaǵanı,
Aldına salıp aydadı,
Otbasqanday batırdı,
Hám seniń tuwǵan anańdı.

Gúlayım:

— Atasınıń basına barıp

Ariya muzıka

Árman menen aǵızıpsań jasıńdı,
Jaq eteyin saǵan dushpan qasıńdı,
Surshaxannıń keyninen quwaman,
Tilekles bol kóter ata basıńdı,
Sawıtlardı bir túymeden ilemiz,
Jaw quwmaǵa bedewlerdi minemiz.
Jariq etip qarańǵılıq keshińdi,
Alla maǵan bergey seniń kúshińdi,
Janım ata Surtayshaday zalımnan,
Ólmesem alarman barlıq óshińdi.

(5—6 qız mehribanlıq etip, ótirikten jaradar bolǵan, azap-aqıret kórgen Jurındı ákeler, Jurınıń bet awızı daladay qan, ústi-bası kütá ábiger tartqan, túri-túsi óler halında. Qızlar únilip).

Qızlar: — Jurın goy. Way-way biyshara ay!

Gúlayım: — Suw berin, suw! *(Qızlar suw berer, Jurıńǵa jan ene baslar, Zorǵa sóyler).*

Jurín: — Kórer kúnler bar meken?
Qorlandıq góy Surshadan,
Qáwender bizge barmeken?

Sárbınaz: — Qapa bolma Jurín,
Batırların eldi qorǵar,
Jaw zulımlıq etse sansız,
Onıń zawalın tartar.

Gúlayım: — Bizge málim ótken zalımınń izi,
Umıtpas daǵ saldı haywannıń isi.

(Aygúlge qarap)

Sen Arslanǵa jet,
Hal-awhaldı bayan et,
Búgin biziń basqa is tústi,
Aǵayınshılıǵın etsin.
Anıq maǵan yar bolsa,
Ózin jigitke sanasa,
Dárbente izimnen jetsin.

(Aygúl qullıq etip shıǵar. Gúlayım Uzaqbergenge qarap)
Ǵálle xananı ashıp pa?

Uzaqbergen: — Joq ashalmasa kerek.

Gúlayım: — Onda onı giltin tawıp ashın.
Ishi tolı ǵálle ash-arıqqa taratın.

Uzaqbergen: — Bul aqılın júdá maqul qızım.

Gúlayım: — *(Xor, muzıka, Qızlarına).*

Biriń sińlim, biriń úlken qurdasım,
Burınnan-aq aqılǵóyli sırlasım,
Qapalıqtı qoyın endi sarsılıp,
Turın, qáne, batır qırq qız joldasım...

Naqıratı:

Ata-ana, el elat namısın,
Ólgenşe hárwaqıt saqlaymız.
Jan pida tuwısqan xalıq ushın,
Ananıń sútlerin aqlaymız.

Gúlayım: — Kóp sarsılıp, qapalıqtı qoyayıq,
Jeńdi túrip, bekkem beldi buwayıq,
Elimizdi wayran etken dushpannan,
Quwıp jetip óshimizdi alayıq.

Naqıratı:

Ata-ana, el-elat namısın,
Ólgenshe hárwaqıt saqlaymız.
Jan pida tuwısqañ xalıq ushın,
Ananıñ sútlerin aqlaymız.

«Qırq qız» pyesasınıñ tuwralı. Á. Shamuratovtıñ dramalıq shıǵarmalarınıñ ishinde I. Yusupov penen jazǵan «Qırq qız» muzıkalı draması ayaq qosıq penen jazılǵan.

«Qırq qız» pyesasınıñ birinshi akt, birinshi kartinasında Miywalı atawına salınǵan Gúlayımınıñ qorǵan sarayınıñ pitiwine qutlı bolsınǵa kelgen xalayıqtıñ arasında Qosbergen baslaǵan ǵarrılar toparı menen birge Sayeke, Áshir, Jurın, Otbasqañ, Sárbinaz, Gúlsim sıyaqlı jaslardıñ da bar ekenligi, usı quwanıshta Gúlayımınıñ ákesi Alliyar:

Atañ baǵısh etedi qarıw-jaraǵın,
Ayamas dep elden bul shiyrin janın,
Joq etkeyseñ, birin qoymay dushpannıñ,
Shıq tiygizbey saqlañ eldiñ namıs-arın,

— dep qarıw-jaraǵın berip atırıp násiyat etedi.

Gúlayım da xalıq arın arlawǵa bárhama tayar ekenligin bilayınsha bildiredi..

Tınıshlıǵı el-jurttıñ,
Meniñ birdey tilegim,
Elim desem, xalıq desem,
Hállenedi bilegim.

Usınday quwanışlı toyǵa Xorezmli batır Arıslan da keledi, lekin óz eline zalım xan Nádirshaxtıñ topılǵanın hám Gúlayımnan járdem sorap kelgenligin bildiredi. Gúlayım qırq qızı menen tuwısqañ Xorezm xalqın Nádirshaxtan qutqarıwǵa ketip baratırıp elin Otbasqañ menen Jurıńǵa tapsıradı. Onnan soñ pyesada Surshaxannıñ elindegi qıyın jaǵday, xalıqtıñ ashırqawı, salıq túriniñ kóbeyip ketiwi, oǵan xalıqtıñ narazılıǵı, ǵázebi kelgen xannıñ xalıqtı azaplawı súwretlenedi.

Pyesada Surshaxannıñ xalqın zulımlıq penen basqarıwı, jáne de basqa ellerdi tonap baylıq arttırıwǵa qumarlıǵı kórsetiliw menen birge usı kartinada Mástan menen Jurınıñ da unamsız háreketleri ashıladı.

Mástan Sarkopta bolıp Jurındı jigitleri Sayeke hám Áshir menen birge óz eline alıp ketedi. Jurın bul jerge kelgennen soń óz eline satqınlıq etip Surshaxannıń xızmetinde boladı.

«Qırq qız» pyesasınıń ekinshi akt úshinshi kórinisinde Gúlayımǵa ashıqpan degen báne menen Sarkoptı basıp alıw niyetinde júrgen Surshaxan qırq qızdıń joq ekenligin bilip qorǵanǵa topılıs jasaydı.

Jurın satqınlıq etip qorǵannıń esigin ashıp beredi, usınnan paydalanǵan Surshaxan eldi wayran etip, xalqın tutqın etip aydap ketedi. Buǵan shıdamanǵan Alliyar jawız xannıń námártligin áshkara etip, dushpan qolınan ólip ketedi. Gúlayım qırq qızı menen Xorezmnen kelgennen soń wayran bolǵan elin kórip qapa boladı. Ol bende bolǵan xalqın Surshaxannıń qarmaǵınan qutqarıwǵa atlanar aldında Arıslannan járdem sorap adam jiberedi.

Gúlayım Dárbent tawda Surshaxannıń láshker bassısı Qaradaw menen ushırasadı. Qaradaw Gúlayımdı qorqıtpaqshı boladı, biraq Gúlayım onnan taysalmastan «jekpe-jekke kele ber» deydi hám bul sawashta Qaradawdı óltiredi. Usı jerde Gúlayım menen Arıslan ushırasıp hámmesi birge bende bolǵan xalqınıń izinen atlanadı.

Úshinshi akt besinshi kartinada Surshaxannıń eli, aydawda ketken xalıqqa kórsetip atırǵan zulımlıǵı, bende bolǵan xalıqtıń qırq qızdı asıǵıslıq penen kútiwi kórsetiledi. Gúlayım Surshaxannıń jurtına topılıs jasap, xalqın qutqaradı. Zalım Surshaxan «tışqan tesigi mıń teńge» bolıp elin taslap qashadı. Otbasqan satqın Jurındı, Arıslan Mástandı óltiredi. Gúlayım azat bolǵan xalıqtı Sarkopqa alıp qaytıwdı Otbasqanǵa tapsırıp, qızları menen birge Surshaxannıń izinen «onı tiriley uslayman» dep quwıp ketedi. Pyesanıń sońında Gúlayım Surshanı tiriley qolǵa túsirip «Óshpenli bolǵan xalayıq, óz qolı menen óltirer» dep onı xalıqqa tapsıradı. Pyesa sońında Arıslan Gúlayımǵa, Otbasqan Sárbinazǵa qosılıp baxıtlı turmıs keshiredi.

«Qırq qız» dástanınıń basqa dástanlardan ózgesheligi sonda, onıń baslı qaharmanları qızlar bolıp tabıladı. Pyesada usı syujet saqlanǵan.

Pyesanıń baslı qaharmanları Gúlayım, Otbasqan, Arıslan, Alliyar, Surtaysha, Sárbinaz obrazları dástandaǵı ózine tán belgileri menen biraz jaqın súwretlenedi. Lekin dástandaǵı Nádirshanıń atı—Nádirshax, Surtayshanıń atı—Surshaxan dep beriledi. Álbette, pyesanıń syujetine avtordıń ózinshe qosqan úlesleri menen jańalıqları da barshılıq. Avtor pyesada Injıqbay (Gúlayımınıń aǵası), Aysulıw (qız jeńgesi), Uzaqbergen ǵarrı (Gúlayımınıń baqsısı), Tapay (Surshaxannıń qızı), Zinhar (Sarkoplı

jigit), Qaradaw (Surshaniń lashker basshısı) sıyaqlı birqansha obrazlardı óz oyınan kirgizip dástan syujetine dóretiwshilik qatnas jasaǵan. Dás-tandaǵı Jurın obrazı pyesada satqın dárejesinde súwretlengen. Ol Gúlayımǵa ashıq boladı, ármanı iske aspaǵannan soń Surshaxanǵa satıladı. Áshir, Amanqul da Jurın tárepinde boladı.

Pyesanıń tiykarǵı maqseti Gúlayım hám ol basqarǵan qızlar toparınıń tuwǵan jerdi súyiwi, onı sırtqı dushpannan qorgawı hám xalıqlar doslıǵın bekkemlewi qusaǵan patriotlıq hám tereń gumanistik ideyalardı sawlelendiredi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Á. Shamuratov ádebiyatımız tariyxına qanday úles qostı?
2. Shayır hám jazıwshı sıpatında qanday shıǵarmalar dóretti?
3. «Qırq qız» pyesasınan «Qırq qız» dramasınıń ózgesheligi nede?
4. Pyesa qaharmanlarınıń unamlı hám unamsız háreketlerine pikirlerińizdi bildiriń.
5. Pyesanıń mazmunın aytıp beriń hám qaharmanlarına sıptalama beriń.

JOLMURZA AYMURZAEV

(1910 – 1996)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Jolmurza Aymurzaev — XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw basqıshlarında, óziniń mazmunlıq jaqtan bay, kóp janrlı poeziyalıq, prozalıq hám dramalıq shıǵarmaları menen salmaqılı úles qosqan iri tulǵalarınıń biri. J. Aymurzaevtıń awıl diyqanınıń quwanışın súwretlegen «Seniń toyıń Pirimbet» qosıǵı 1927-jılı jazıldı. Bul haqqında shayır «Áyne on jetige tolganda jasım, qosıq jazıw boldı inta-ıqlasım» dep jazadı. Shayır «Teatr tuwılǵan otawım meniń» degen qosıǵında birinshi qosıǵınıń shıqqan waqtın «Sáne mıń toǵız jüz jigirma jeti» dep kórsetedi. Solay etip, J. Aymurzaevtıń 1927-jıldan baslangan dóretiwshiligi 1996-jıllarǵa shekem dawam etip, yaǵnıy jazıwshı 70 jılǵa shamalas waqt ishinde qálemin qoldan túsirmey óziniń kórkem shıǵarmaları menen elge xızmet etti.

J. Aymurzaev 1910-jılı Shımbay rayonınıń házirgi Qasım Áwezov atındaǵı ijara xojalıǵında tuwıladı. Ol ata-anasınan jaslay jetim qalıp, dáslep mektep-internatta (1922—26) tárbiyalansa, 1926—27-jılları Shımbaydaǵı «Kommuna» mektebinde oqıydı. 1927—32-jılları Tórtkúldegi pedtexnikumda oqıp pitkerip, Taxtakópir rayonında muǵallım bolıp isleydi. 1935—39-jılları Moskvadaǵı kórkem-óner institutında oqıydı. 1942-jılǵa shekem Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamında juwaplı xatker bolıp isleydi.

J. Aymurzaev 1942—44-jılları Ekinshi jer júzilik urısqa qatnasadı hám Iranda xızmet etedi. Sol waqıttaǵı jazıwshılardıń kópshiliginiń derlik urısqa ketiwine baylanıslı húkimet onı 1944-jılı shaqırtıp aladı. Mine, sonnan keyin 1944—54-jılları, 1958—62-jılları Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń baslıǵı, 1963—72-jılları Ózbekstan hújjetli hám ilimiy kópshilik filmler studiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń baslıǵı bolıp isleydi.

J. Aymurzaevtıń shayır sıpatında «Qosıqlar» (1935, 1936, 1938), «Ullı Watan qosıǵı» (1939), «Tasqın» (1946), «Meniń batırlarım» (1949), «Qaharmanlıq gúreske» (1942), «Shayır sózi» (1949), «Jas áwladlarǵa» (1951), «Shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı» (1980), «Ómir shaydasıman» (1986), «Jetpis toǵızınshı báhár» (1989) h.t.b. birneshe poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı.

Proza tarawında «Quwat», «Abadan», «Kelin», «Ámiwdárya boyında», «Qızketken», «Muhabbatım adamlar», «Jetimniń júregi», «Mánziller» sıyaqlı gúrriń, povestleri hám romanları menen xalqımızǵa jazıwshı sıpatında tanıldı.

Jazıwshı dramaturgtiń «Aygúl-Abat», «Berdaq», «Qádirdan doktor», «Ráwshan», «Hákisliler», «Sheberxannıń shırmawıǵı», «Baxıt bulaǵı» pyesaları teatr saxnalarında qoyıldı.

J. Aymurzaev 1934-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası boldı.

J. Aymurzaev Qaraqalpaqstan (1974) hám Ózbekstan (1981) xalıq jazıwshısı, «Aygúl-Abat» draması ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı bolıwǵa eristi.

Shayırdıń urıs dáwirinde tereń patriotizm ruwxı menen jazılǵan eń jaqsı jawıngerlik lirikalarınıń biri «Ulım tıńla» qosıǵı boldı. Bul qosıqta Watan ushın janın qurban etiwge hám dushpan menen gúreske tayar turǵan márt adamnıń obrazı jasaladı.

Dushpan jerlerimizdi basıp alǵan qıyın bir payıtları J. Aymurzaev «Tıńlańızlar» qosıǵın jazadı. Qosıqta waqıyanı bayanlawdan göre, anıq

súwretlew basım bolıp, xalıqtı dushpanğa qarsı gúreske shaqırw ideyası kúshli beriledi:

Tınıshlıqtı súygen bolsañ, azatlıqtıń dámin tatıp,
Uwız emgen bala sestı shırqıradı, tıńlañızlar!
Awır kúnler keldi mine, qorğa onı qáhárlep,
Jerde, suwda, tawda qanlar burqıradı, tıńlañızlar!

Usılayınsha bul eki qosıq ta shaqırıq, súren usılında dóretilip, adamlardıń júregine tereń qozǵaw saladı, xalqımızda dushpanğa qarsı óshpenlilik sezimlerin oyatıp, olardı jaw ústinen jeńiske erisiwge baǵdarlaytuǵın azamatlıq lirikaniń eń jaqsı úlgeriniń biri bolıp qaldı.

Sunday-aq, shayır «Fronttan xat», «Atası menen balası» qosıqlarında da óz elin dushpannan tazartıwǵa tayın turǵan xalqımızdıń márt hám bahadır ullarınıń niyeti haq ekenligin, olardıń ata-ana hám Ana—Watan aldındaǵı perzentlik sezimlerin sheber asha alǵan.

Shayırdıń bunnan basqa da «Ukraina ot ishinde», «Polina Ukraina qızı», «Ullı toyǵa baraman», «Kira», «Tuwısqan Ukraina xalqına» degen qosıqlarında da jaw ishinde qalǵan dos-tuwısqan xalıqlarǵa bolǵan doslıq hám tuwısqanlıq, joldaslıq sezimleri isenimli súwretlengen.

J. Aymurzaev urıs jıllarında «Batır», «Türkmen qızı Narjan», «Ot ishinde», «Tamara», «Politrük Polatov», «Tuwısqan polk», «Shamurat shabandoz» poemaların jazdı. Bul poemalardıń bárliginde da adamlardıń erlik isleri súwretlenedi.

Shayırdıń urıstan sońǵı jılları «Keldi kútken künimiz», «Uris pittı», «Baxıtlı zaman», «Jasasın doslıq» «Shımbay» h.t.b lirikalıq qosıqları ullı jeńis temasına, jáne de elimizdeki jańa ózgerislerge, miynet adamlarınıń turmısına hám tábiyat gózzallıǵına arnap jazıldı.

70—80-jıllarǵa kelip shayırdıń lirikalıq qosıqları ideya-tematikalıq, kórkem súwretlew usılları menen de ádewir dárejede óskenligin «Shıǵarmaları» nıń I tomına kirgen (1980) lirikalıq qosıqları menen «Ómir shaydasıman» (1986) toplamındaǵı qosıqları mısasında kóriwimizge boladı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Berdaq atındaǵı sıylıqtıń laureatı J. Aymurzaev ullı insan, ájayıp talant iyesi, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikasına miynetı sıńgen kórkem-óner ǵayratkeri Qıdırbay Sayıpovqa arnap «Qıdırbay Sayıpov» poemasını jazadı. Bul poemada Qaraqalpaqstan Respublikası súwretlew óneriniń ullı tulǵası, xudojnikler awqamın shólkemlestiriwge basshılıq etken qaraqalpaq xalqınıń milliy xudojnigi Qıdırbay Sayıpovtıń dóretywshilik sheberligi, izleniwshiligi maqtanış penen sóz etiledi.

ULIM TÍŃLA

Ulim tıńla! Júrmen maydan ishinde,
Iynimde bar jarqıraǵan jaw-jaraq,
Eger jawdı jeksen etip barmasam.
Sen esapla onnan ólim jaqsıraq.

Ulim tıńla! Babalardıń sózi bar,
Mákanıńa kirgen jawdı aydap shıq.
Jawlar ushın hasla miyrim bolmasın,
Kózlerin oy, júregine nayza tıq.

Ulim tıńla! Bul jeńiske jollama,
Júregimde ıza kegi qaynaǵan.
Men bilemen jerdi basıp jatır jaw,
Qanǵa qumar qasqır, qanǵa toymaǵan.

Ulim tıńla! Qasqır qozı dushpanı,
Sen qozımsań, seniń ushın men qorǵan,
Watanımnan quwmaq ushın dushpandı,
Kerekli jerinde bolaman qurban.

Ulim tıńla! Kókten jawar qorǵasın,
Qılıshlardan sel-sel bolıp aǵar qan,
Xalqım ushın, baxtım ushın, sen ushın,
Pidá bolsın jan ákeńnen shiyrin jan.

Ulim tıńla! Jawdı jeńip baraman,
Sel-sel bolıp qan aqsada qoynımnan,
Qara kózim perzentim dep súygende,
Erkelerseń, qushaqlarsań moynımnan.

TÍŃLAŃIZLAR

Aspan-astı astan-kesten, qorǵasınnan jawıp jawın,
Jerdiń beti aywan-jaywan, shuwladı ses, tıńlańızlar!
Jıldırımlar jalt-jult etip, kók gúmbezdiń julqıp bawın,
Jalın lawlap áydarhaday tınbadı hesh, tıńlańızlar!

Taslar erip, wayran bolıp, toplar jardı Karpat tawın.
Taw-qusları zar jıladı, erteli-kesh tıńlańızlar!
Tınıshlıqtı súygen bolsań, azatlıqtıń dámin tatıp,
Uwız emgen bala sestı shırqıradı, tıńlańızlar!

Awır kúnler keldi mine, qorga onı qáhárdenip,
Jerde, suwda, tawda qanlar burqıradı, tıńlańızlar!
Aqlı bolsa jiberme sen, adamgershilik arın satıp,
Haslı jaman iytler hár waq qutıradı, tıńlańızlar!

Teńiz tuwlap, shaqmaq shağıp, dawıllattıń atlanganda,
Bedew atlar doynağına, qulaq salıp tıńlańızlar!
Bağı-bostan, hasil-jerdi, kóp batırıp qoymań qanga,
Qan ushın-qan, jan ushın-jan, jawdan alıp, tıńlańızlar!

Oylap qarań, jesir beriw-nishter kibi batar janga,
Xalıq ádetin-tariyxlarda, yadqa alıp tıńlańızlar!
Algır suńqar minip alıp, kók qoynında ushsın ullar,
Jarq-jurq etken jasıllardıń ısqırğanın tıńlańızlar!

Temir tuyaq tulpar minip, jawga jalın shashsın ullar,
Uralağan dawıslardıń jańlağanın tıńlańızlar!
Kún Shıǵıstan jarqıldatıp, batıstan nur shashsın, ullar,
Quwat bolıp, jeńis jırın sayrağanın tıńlańızlar!

Biraq jeńis ózi kelmes, qurban bolar neshe janlar,
Qurban bolǵan doslar sózin tariyxınan, tıńlańızlar!
Ana-Watan hám xalıq ushın, sel-sel bolıp, aǵar qanlar.
Azatlıqtıń qıranların mehribannan, tıńlańızlar!

QÍDÍRBAY SAYÍPOV

(poemadan úzindi)

1.

Seni eslesem güller terгим keledi,
Muzeylerge barıp kórgim keledi,
Egiz kibi birge júrgen kúnimdi,
Jas áwladqa aytıp bergim keledi.

Kishipeyil, aq kókirek múlayım,
Kórgende ashılar kewil sarayım,
Qarshadaydan qasımda edi, Qıdırbay,
Jürek súygen jas ómirin jazayın!

Jazdıń kúni jelpingen jel, jipek jel,
Jangá ráhát bağısh eter biymálel,
Biz júrippız aymağında araldıń,
Qıdırbaydıń ata-anası bolğan jer.

Írgalısqı basqan jerdıń bólegin,
Atızlarda altın masaq, mol egin,
Tábiyattıń túńgi sulıw kórkine,
Íshqı ketip, shulǵıp turdı júregi.

Úndemeydi aqıl huwshı dalada,
Kóz nıshanı saylar menen salada,
Kózge ısıq kóringendey kórkemlik,
Esine bul ullı eles salama?!

Bazda turıp qalıp, uzaq oylanıp,
Bazda átirapqa qarap urlanıp,
Bazda kókti, ál-aspandı gózleydi,
Jas búrkittey ushpaq ushın qomlanıp.

Aydın shalqar Araldı da sharlaydı,
Aq jol tolqın argımaqtay harlaydı,
Uzaq-uzaq, buldır-buldır kóringen,
Tóbelerdi, biyiklerdi barlaydı.

Jas kewili tınım tappay talpınıp,
Turǵan yańlı keste sızıq tartılıp,
Bağlar kózge buwdaq-buwdaq kóriner,
Gújimler tur japıraqtan «júk» artıp.

Máńgi ashıldı el tilegi, el baxtı,
Kózi toymas kórip turǵan elattı,
Tún tábiyat túrli túske bólenip,
Qulpı dónip kórinip tur ay jaqtı.

Asqar tawlar álwan-álwan qabatlı,
Qızillanğan qırman yańlı qımbatlı,
Aq qağazğa túsirsem dep barlıgın,
Oylanadı sulıw jigit sımbatlı.

Bağ ishinde ósip turğan bir gúldiń,
Shaçasında sayrap turğan búlbúldiń,
Bári tur ğoy qıl qálemniń ushında,
Keregindey shayırlıǵı bay tildiń.

Sóyler edi Qıdırbayda qıl qálem,
Kúndey kúlip turǵanday-aq bar qálem,
Der edi er, — bul dúnyadan mol dámem,
Shayırlarday sheshen bolıp tuwılsam.

Qıyal etip buzbay sulıw sayranın,
Araladı sala menen sayların,
Sol júrgende aymaǵında araldıń,
Bilip aldım júrektegi ármanın.

Kózdi tartqan kórkem sulıw dalanıń,
Tıńga ornağan álwan-álwan qalanıń,
Tereń oylap ótken, keler ómirdiń —
Kózim kórdi súwretlerdi salǵanıń...

2.

Órnekli el—ullı ómirdiń órinde,
Tebirendirip turğan eldiń jerinde.
Qıdırbayǵa taǵı talay jolıqtım,
Otır eken teatrdıń tórinde.

Saǵıńanday saxnaǵa qarasam,
Sulıw kórinis tartqan eken orasan.
Janıp, kúyip juwap berdi bawırım,
Buniń ne dep Qıdırbaydan sorasam.

—Anaw, Aral, mine Ernazar qorǵanı,
Mártlik penen bolǵan eldiń qurbanı,

Tap usıman Ernazardı atqan jer,
El perzenti jer qushaqlap jatqan jer.

Dep Berdaq pyesaniń maketin dúzip,
Kemisin toltırıp, artıǵın gúzep,
Saxnaniń ustası sheber Qıdırbay,
Talentın kórsetti barınsha bezep.

Atanıń saqalın, ananıń shashın,
Babalardıń oqıp, dástúr murasın,
Aqıl oyı menen birdey dúzetti,
Jańa jaylar menen eski murasın.

Qıdırbay qolınan qulpı gül endi,
Saxnamız sulıwlanıp güllendi,
Ar-namıslı uldı, tasqın talanttı,
Xalıq umıtar ma súyikli uldı...

3.

Qıdırbaydıń Juman tuwǵan aǵası,
Juman jaqsı adam hesh joq bahası,
Kishipeyil, aq kókirek, hasıl jan,
Jaylaǵanı Aral teniz jaǵası.

Juman jastan Qıdırbaydıń panası,
Misli kishkentaydan ata-anası,
Qıdırbaydı jaslayınan oqıtıp,
Óssin degen ullı tilek sanası.

Qapa bolma jan bawırım, kúndey kúl,
Usı bastan dos-dushpandı tanıy bil,
Qıdırbaydı balasında saqladı,
Janday súygen jan jeńgesi Orıngúl.

Jas basınan tárbiyalap ósirdi,
Kiyindirdi, qoldan pallar ishirdi,
Qıdırbaydı tuńǵışında alpeshlep,
Erkelese balalıǵın keshirdi.

Qıdırbaydın ósip sezim-sanası,
Órnek boldı ómiriniń sanası,
Tashkenttegi ustazlarǵa tanılıp,
Ósip shıqtı Qaraqalpaq balası.

Bir kún edi ómirimniń bos kúni,
Tap usı kún kewilimniń bos kúni,
Qıdırıp bardım Qıdırbaydın úyine,
Quwanıstıq kelgen yańlı qos kúni.

Apaq-shapaq bolıp qaldıq sóylesip,
Sózler ketti bir-birine úylesip.
Hár saparı altın sandıq ashılar,
Burınnan-aq júrek ketken júylesip.

—Jolmurza aǵa,—dep sóz baslap Qıdırbay,
Irkildi de qaldı, sońın aytalmay,
Nege ekenin bilmey, men de qısıldım,
Dedi—búgin shıqtım heshbir jata almay...?!

—Ne bop qaldı, salamatlıq sawlıq pa?!
—Kózim tústi bir qızılsha jawlıqqa...!
—Qaraǵım-aw tanıstıńba burınnan,
—Óz-ózime dep júrippen hawlıqpa!

—Atı jónin bolarma eken biliwge?!
—Bir wádeni qoyıp edik búginge!
—Nókiste me, qızalaqtıń atı kim?
—Atı Závre, qayıl ómir súriwge!

Bir-birine bop ekewi janajan,
Erli-zayıp ómir súrdi jańadan,
Súygen júrek saltanatlı kún kórip,
Eki jas jasay berdi mehriban!

... Oy qıyalı mánziline jete almay,
Oy tolqını menen tünde jata almay,
Ótken ásir, órtengen jer órtli el,
Kóz aldına kelip turar qatarlay.

Ótken ómir, ata-baba, anamız,
Uzaq bolsadağı dáwir aramız,
Salıw ushın ótken ómir súwretin,
Qıl qálemdi birden qolğa alamız.

Óz úyinde ustaxana ishinde,
Usı bıyıl iyul ayınıń ishinde,
Talwaslanıp tolğanadı Qıdırbay,
Ullı oyda kúndiz benen keshinde.

Teńizlerde tolqın basa suw betin,
Úyrek ğazlar iyeleydi kól shetin,
Bir kúnleri jazıwshılar jayına,
Alıp keldi Kúnxojanıń súwretin.

Túnergen túnekten bir shıraq qılıp,
Ádebiyat ómirine bay qılıp,
Tawap etip Kúnxojanıń súwretin,
Kórgen adam qaldı birden jaqtırıp.

Tağı oy tuwıp usı jıldıń gúzinen,
Ilham alıp hárbir aytqan sózinen,
Ay nurında Ájiniyazdı esleydi,
Sulıw súlder bir-bir ushıp kózinen.

Uyqılağanda túsi boldı Ájiniyaz,
Sózleriniń bası boldı Ájiniyaz,
Ájiniyazdı duyım jurıtqa tanıtpaq,
Oylarınıń eń hasılı Ájiniyaz.

Sayran etip kiyigindey dalanıń,
Talay sızdı tileginiń talabın,
Jıl jılısıp aylar-ayğa alması,
Jağa almadı oyındağı shırağın.

Jas júregi tolqınlaydı, tuwlaydı,
Tuwlağanda qos qulağı shuwlaydı,
Ájiniyazdıń túri-túsin eleslep,
Titirkenip tula boyı juwlaydı.

Bas qatırıp úsh júz alpıs kúnde,
Uyqılamastan talay kútti tünde,
Barlıq oyı, aqıl-huwshı berilgen,
Aytar sózi Ájiniyazdıń jóninde.

Ráń-báreń boyaw kisti qolğa alıp,
Bir oyınan bir oy tuwıp jańarıp,
Aqırında Ájiniyazdı tapqanday,
Súwret saldı, isi ketti ońlanıp.

Jas súwretshi ashıp tariyx tomların,
Talent penen nurlandırdı tańların,
Ótmishtegi babalarğa jan berip,
Eritkendey qıstıń qatqan tońların.

Jan bawırım ózi edi ónerpaz,
Jandı súygen jadırağan kewli jaz,
Qayta dórep biziń jańa zamanda,
Biz benen bir Kúnxoja hám Ájiniyaz.

... Mıń toǵız júz jetpis ekinshi jılı,
Oktyabr ayınıń jigirma biri,
Qıdırbay biz benen máńgi xoshlasıp,
Erte qazan urdı, baǵında gúli.

Sol kúni yadımda zarlı ún shıqqan,
Qap-qara bult qaplap aspan tunshıqqan,
Qıdırbay biz benen máńgi xoshlasıp,
Bult artına jasırındı kún shıqqay.

Haqıyqatlıq azamattıń tiregi,
Urpaqları aman bolǵay tilegim,
Ózi ólgen menen isi ólmeydi,
Jaqsılarda Qıdırbaydıń júregi.

Yanvar, 1982-jil.

Soraw hám tapsırmalar

1. J. Aymurzaev kórkem ádebiyattıń qaysı janrlarında qálem terbetti?
2. Shayırdıń 20—30-jılları dóretilgen qanday shıǵarmaların bilesiz?

3. Ekinshi jáhán urısı jıllarında qaysı shıǵarmalarında watandı qorǵaw ideyası menen jawıngerlerdi mártlik islerge shaqırıw keńnen sáwlelendi?
4. Shayırdıń usı dáwirde qanday poemaları shıqtı?
5. Urıstan sońǵı jıllardaǵı lirikalarında qanday temalar súwretlendi?
6. Shayır «Ulım tıńla» qosıǵında qaysı dáwir waqıyasın sóz etedi?
7. Áke óz ulına Watan aldındaǵı óz wazıypasın qalayınsha uqtıradı?
8. «Qasqır qozı dushpanı» degen qatarlarǵa tereń itibar berin.
9. Qosıqtı yadlap alın.
10. Shayır «Tıńlañızlar» qosıǵında xalıqtı qanday ullı maqsetlerge shaqıradı?
11. Xudojnik «Qıdırbay Sayıpov» poemasını oqıp, aytıp berin.
13. Ol eń dáslep kimlerdiń súwretin salǵan.

KARAMATDIYIN SULTANOV

(1924 – 1989)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Talantlı prozaik jazıwshı K. Sultanov 1924-jılı Moynaqta Aqdárya awılında tuwıldı. Ol 1941-jılı Shımbaydaǵı peduchilisheni pitkerip awılda muǵallım, rayonlıq «Qızıl balıqshı» gazetasında (1947—1949) ádebiy xızmetker bolıp islese, 1949—1974-jıllar aralıǵında respublikamızdıń baspa sóz oraylarında «Qızıl Qaraqalpaqstan» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetasında xabarshı, «Jas Leninshi» (házirgi «Qaraqalpaqstan jasları») gazetasında hám radio komitette bólim baslıǵı lawazımların atqaradı. K. Sultanov 1960-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası edi. Onıń shayır sıpatında «Waqıt qosıqları» (1949), «Dáwir táriyipi» (1969), «Altın dáwir» (1983) qosıqlar toplamları, proza tarawında birneshe osherkleri hám gúrrińleri, «Aqdárya» (1962), «Ájiniyaz» (1967) romanları menen «Aǵalardıń ángimesi» (1968) memuarlıq shıǵarması basılıp shıqtı. Jazıwshınıń «Aqdárya» hám «Ájiniyaz» romanları rus hám ózbek tillerinde de járiyalandı.

K. Sultanovtı keń oqıwshılar jámiyetshiligine ideya-tematikası hám kórkem ózgesheligi menen de jaqınnan tanıtqan shıǵarmalarınıń biri «Aq dárya» romanı.

Bul romanda tiykarınan bir awıl adamlarınıń urıs dáwirindegi pidákerlik miynetleri súwretlenedi. Ondaǵı qaharmanlardı bir-birinen

joqarı yamasa tómen qoyıwǵa bolmaydı. Romandaǵı Jámiyla, Jumabay, Qaliyla, Tilemis Saburov, Ajar, Máteke báride óz isiniń mamanı. Olardıń maqseti bir—olda bolsa teńizden mol balıq awlap, frontqa jaqınnan járdem beriw hám sol arqalı jeńisti tezletiw. Sonıń ushın, olar «Sawashtaǵılardıń xızmeti bizden on ese awır-ǵoy, biz nesine miynetten qashamız» — deydi.

Romandaǵı hárbir adamnıń xarakteri menen is-háreketleri oǵada isenimli súwretlengen.

Romandaǵı barlıq waqıyalar Jámiylanıń átirapında sóz boladı. Jazıwshı Jámiyla obrazı arqalı urıs dáwirinde hárqanday qıyınshılıqlarǵa shıdam bergen miynette márt, hadal, óz erine opadar, haq sózli, miyirman hayal-qızlarımızdıń jarqın kelbetin súwretlegen.

Jumabay obrazı arqalı óz isine puqta, kem sózli, hadal hám miynetkesh insannıń kelbeti jasaladı. Ol Jámiyla menen balıq awlap júrip, bólingen muzda birneshe kún qalıp qoyǵanda da, oǵan qıyanet etiwdi oylamaydı. Ol dostı Saparǵa sadıq. Sapardı óldi degen xabardı esitiwden Jámiylaǵa úyleniwge bolar edi. Lekin, óniń adamgershilik ar-namısı buǵan jol qoymaydı. Sapar fronttan kelgennen soń ósek sózge ergende de oǵan túsindirip otırmaydı. Ol frontqa ketip, urıs maydanında qaza boladı.

Jazıwshınıń «Aqdárya» romanın oqıǵanda ondaǵı hárbir qaharmannıń obrazı hám is-háreketleri yadta qaladı. Sebebi, jazıwshı sol dáwirdegi xalqımızdıń pidákerlik miynetlerine qosa bay úrp-ádet dástúrlerin, bir-birine bolǵan doslıq hám mehribanlıq qatnasların sheber hám isenimli súwretley alǵan. Jazıwshı bul shıǵarması ushın Respublikalıq Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtı alıwǵa miyasar boldı.

Tuwısqan xalıqlar ádebiyatında Aybek «Nawayı» romanında Nawayı obrazın, Á.Yakubov «Ulıǵbek ǵáziynesi» romanında Ulıǵbek obrazın, M.Áwezov «Abay jolı» romanında Abay obrazın, B.Seytaqov «Maqtımqulı» romanında Maqtımqulı obrazın, qaraqalpaq ádebiyatında O.Bekbawlov «Beruniy» romanında Beruniy obrazın dóretken bolsa, jazıwshı K.Sultanov «Ájiniyaz» (birinshi kitap) romanında birinshilerden bolıp qaraqalpaq ádebiyatında klassik shayırlarımızdıń biri Ájiniyaz Qosibay ulınıń obrazın dóretdi. Jazıwshı bul romanında Ájiniyazdıń jaslıq jılların sáwlelendiren. Romannıń basında on tórt jasar Ájiniyaz óziniń qatar-qurbılarına dáslepki jazǵan qosıqların oqıp beredi. Bul qosıqlar ele qam, pispegen bolıwına qaramastan, qarapayım xalıqtıń kún-kórisin, jasaw jaǵdayın sáwlelendirgenlikten kópshilikke unamalı tásir

jasaydı. Awıldıń eresek adamları da jas shayırga úlken húrmet hám isenim menen qaraydı. Romanda Ájiniyaz obrazınıń qáliplesiwı hám ele de tereń ashılıwında Esengeldi, Ernazar, Tawmurat, Ázbergen, Qabil, Ásenbay, Pirim, Turım, Erejep tentek h.t.b. birqansha tariyxıy qaharmanlardıń is-háreketleri sheber qollanıladı.

Jazıwshı Esengeldi obrazın tabıslı dóretedi. Ol bir waqıtları biy bolǵan adam. Házir qartaysa da xalıqqa durıs jol-joba berip awıl arasındaǵı hárqanday ala awızlıqlardıń aldın alıwǵa háreket etedi. Ájiniyaz óz pikirlerin hám keleshektegi ármanların Esengeldige aytıp oylasqanda Xiywaǵa barıp medresede oqıwı kerekligin másláhát etedi. Xiywa Ájiniyazdıń sana-seziminiń ósiwine hám dúnya tanımınıń keńeyiwine úlken jol ashadı. Ol bul jerde bilim alıw menen birge xalıqtıń turmıs jaǵdayı menen jaqınnan tanısadı. Ol Xiywada alǵan bilimleri tiykarında tariyxıy, filosofiyalıq, didaktikalıq, ashılıq temasındaǵı birneshe qosıqların dóretedi. Romanda shayır jasaǵan tariyxıy dáwir waqıyaların ashıwda Ájiniyazdıń hám túrkmen shayırı Maqtımqulınıń qosıqlarınan da sheberlik penen paydalanǵan.

ÁJINIYAZ

(romannan úzindi)

* * *

Kún ullı sáske waqtı. Ájiniyaz otawda bir ózi aqshamǵı hádiyselerdi bir-bir kózden ótkerip otır. Jas jigit júzi qubılıp, gá jimiyadı, gá álle nemege kewili irenjip, ajarı quwarıp, surlanıp ketedi. Oy tolqını jas balanı terbetedi.

Aqshamǵı biydiń awılınan kúyewlep qız alıp kiyatırǵan Xalmurat baydıń arbasına topılǵan baspashı «yawmıtlar», Erjan, Tawmurat, Ájiniyaz, Pirim, Ázbergenler edi. Tawıqtıń ortańǵı shaqırımında Erjan menen Ayzadanı Shomanay begligine qaray atlandırıp qayttı. Ákesi bunnan biyxabar bolıw kerek. Esite qoysa bir urısıwı bar. Oǵan balada moyınsınıp, táwekel kemesine asılıp otır.

Esikten Elmurat axun kirip keldi. Ustazına kózi túsiwden Ájiniyaz qol qawsırıp, órre turdı. Tósek saldı. Axun úydiń amanlıǵına duwa oqıdı. Shákirtiniń salamatlıǵın soradı.

Ájiniyaz ustazı Elmurat axunnıń kelbetine ara-tura kóziniń qıyıǵın salıp otır. Eti semip, kózleriniń nurı aqquwaq tartıp, betiniń almasında,

urtında ájim sızıqları ayquş-uyquş bolıp baratır eken. «Ustazım qartayıptı-aw!» dedi ishinen.

—Jańa sizge barıp, sabaq alıp qartayın dep otır edim—dedi shákirt.

—Háy, bizdegi bar gáwhardı sarqıp aldın góy. Násiyb etsin balam! Endi esitken, sezgen ilim-óner bolmasa, bar ilimimdi berdim, sizge balam! Endi sol hasıldı qalay jumsayman deseń, erik ózińde...

Ustazdın shákirtke artqan bul úlken úmitin ziyrek zeyinli bala da túsiniپ, «qullıq ata!» dep ornınan turıp otırdı. Júzi qápelimde borlattay dónip ketti. Quwanış epkininen júregi de ájeptáwir soqtı. Bul, —ustaz aldındağı ádepli shákirttiń alǵısqa miyasar bolǵan waqıttağı júrek tolıqwı edi.

—Bilimniń saǵası joqarı jaqta, balam!—dedi axun salmaqlı sóylep. —Awa. Xiywada, Buxarada, Samarqandta... Nawayı, Fizulı, Bedillerden kóp bilim alasań. Onnan arı ketseń Jámiydiń sátirleri, Hafızdın almastay gázzelleri, Saadiydiń hikmetleri, Omar Hayyamnıń tamasha rubayıları, Ábiw Rudakiydiń, Ábiw Ibn Sina menen Ál Beruniydiń ilimiy taǵliymatları. Sizdi jeti qat álemge tanıs qıla beredi... Biraq, medresege barmasań, Bozatawda otırıp Jámiy, Saadiyerdi oqıp túsine qoyarma ekenseń? Baǵana aytım góy. Kitap gáziynesi, ilim bulaǵı,—úsh tilde: arab, parsı, türk tillerinde. Bul tillerdi úyrenbey, ótken danishpanlardın gáziyesin asha almasań, balam! Meni ustaz dep sıylasań, bergen keńsimdi tárk etpeseń, Xiywa ya Buxaranıń medresesine barıp, bir-eki jil tálım alıp qayt. Ilimdi suwday ishken neshe mudarrisler sonda, Iranıy, arabıy, túrkey shayırlardıń ne qıylı «diywanları» sonda, medresede balam. Barsań pátiya bereyin!

—Aǵam menen bir oylasayın ata.

—Ákeńiz benen oylasılǵan. Maqullasqanbız...

Axun jımıyıp kúldi. Ájiniyazdın kózi jarq etip, eki qolın kókiregine qawsırdı.

—Qullıq ata, qullıq!

—Jay qolıńdı!—Elmurat axun shákirtine duǵa etti,—keter aldında xabarlas.

—Ájep!

—Qaytaman onda.

Axun ornınan qozǵala bergende shákirt ornınan uship turıp, gewishin aldına ákelip qoydı da, hasanı qolına uslattı...

* * *

Balanıń kóz aldınan Xiywa, Buxaranıń aspan menen talasqan naǵıslı biyik medreseleri saǵımlanıp ótip tur. Maqtımqulınıń qol jazbalarına kóz juwırttı. Túrkmenniń ullı alımı da sonda oqıǵan. Men de...

Usı waqıtta jas jigittiń júregine álle qanday bir ıshqı sezimi shaypalıp ketti. Xiywaǵa baraman dep ustazına wáde etip saldı. Xanzadanı qáytedi: «Meni taslap qayda barasań», dep kózi móltildep qız qarsı aldına kelip tura qaldı. Sol qızdan túsken ushqın júreginde ǵıjlap tur. Esine alǵan sayın ıshqı otı lawlap, jigitti elitip biyhal etip baratır. Qurbanalıy.. Joq, joq jatqa kózi qıyǵısı kelmeydi. Sol qız salǵan ıshqı, qoz júregi menen qosa pitip, etine erisip ketkenдей...

Íshqı hámiri menen qolına alǵan qálemi aq qaǵaz betine muhabbat sherin tóge berdi.

Kózime kórindi begler bir janan,
Shiyrin janım otqa jaqtı da ketti.
Yalǵan joq, bu sózde, aǵalar inan,
Mıń jılwa naz benen baqtı da ketti.
Uyqıdan oyanıp, kórsem bir janan,
Kirpigi oq kibi, qasları kaman,
Aqılımdı ketirdim kórgen sol zaman,
Maǵan bir awır júk arttı da ketti...

Jazıwǵa erinbese, qızdıń táriypi-sózi tawsılajaq emes. «Bul bolmas!», dedi. «Sálemnama jollaw kerek»...

Jigit Maqtımqulını qolına alıp, úlgi izledi. Usı maqul bolar...

Ílǵal etip, biraz jerden jol asıp,
Keshletip ǵaybana elińe keldim,
Seniń ıshqı otıń, lawlap ulasıp,
Labte palıń, shiyrin tilińe keldim.

Násip aydap keldim tánhá ózińe,
Qálem qaslı, totıyaday kózińe,
Jıllı juwap qaytarar dep sózime,
Úmit arızıw menen janıńa keldim.

Ájiniyaz qaǵazdı eki búklep, kisesine saldı da, baydıń awılına júriw ushın kiyine basladı.

Inisi Shaniyaz kirip keldi.

—Ájağa, seni atam shaqırıp atır.

—Házir baraman,—dep Ájiniyaz shapanın iynine jelbegey salıp, úlken úyge kirip bardı.

Qosıbay tórde kitap ashıp otır eken. Nurjamal qazan oshaq jaqta qap jamap otır. Sálem berip kirgen balasınıń kelbetine jalt qaradı. Ákesiniń kóziniń nurı salqın. Sheshesi de uwayımlı kisiniń pishiminde. Kewilsiz aldındağı xızmetinde ıqlassız islep otır. Ájiniyaz oń japsarğa barıp otırdı.

Qosıbay balasınıń qas-qabağınan, ajarınan álle qanday bir nárseniń sezigin tapqısı kelip, sınshıl kózlerin qadap otır.

—Balam, ótken aqsham qayda boldıń? Tań atqanda kelip jattıń góy...

—Qıdırdıq ağa, biyimezgil qayttım.

—Amanlıq qıdırıspa ma edi?

Tap usı jerde Ájiniyaz ushın Nurjamal bolsa ketti. Bağanadan beri Qosıbaydıń erjetken balasına bergen sorawın jónsiz kórip otırğan ol, Ájiniyaz aғasına qattı sóz aytıp salama dep qáweterlenip otır edi. Qosıbayğa kiyiligip sóyledi:

—Balańdı qashanğı baylap qoyasań? Shúkir jigit bolıp kiyatır. «Biyimezgil nege keldiń?» dewge qız emes. Erkek bala... Mereke-meyliske bargan shıǵar.

Qosıbay ejeskennen nátiyje shıqpaytuǵının sezdi de, gáptiń ushın basqa jaqqa burdı.

—Erjanniń qarındasın uzatıp baratırǵanda bir topar adamlar talap, alıp qashıptı góy. Onı esittiń be?

—Esitpedim ağa! Kim uzatıp alıp baratır eken? —Ózine qayta soraw berdi. Qosıbay ızalı túrde ishinen: «Sen aman emesseń góy!» dep teris qaradı. Bir-birin bir maydan qas-qabaq penen baǵısp otırdı. Ákesi taǵı jańaǵı gápke ushqının shıǵardı. —Búgin ustazıń keldi me?

—Kelip ketti.

Balasına gúna taǵa almaǵan sóń, pák júzine qarap otırıp: «Keterde irenjitpeyin!» degen Qosıbaydıń júreginde atalıq rehim payda boldı.

—Balam!

Men aqılsızlıq etip jasımda medreselerge túse almadım. Námentay molla bul kúni awılda da kóp. Awıldıń mektebin tawıstıń. Endi Xiywaǵa barıp, oqıp qaytsań qáytedi. Ustazıń menen ekewimiz usılay oylasıp edik.

Ájiniyaz ákesiniń Xiywaǵa jiberiwdegi maqset-miyzamın jana túsindi. Ol eldi qıymay qansha tawlansa da ákesiniń oqıwǵa alań bolsın dep alısqa jiberip atırǵan oyın túsinip, «awılda tartıs, daw-jánjeldiń arasında óskennen, ilim alǵanda abzal ǵoy!» degen atanıń keńesin maqul kórdi.

— Boladı aǵa! Oqıyın. Xiywaǵa ma, Buxaraǵa ma?

— Házirshe jaqın jer—Xiywa maqul bolar.

Nurjamal, «nege kelisim berdiń!» degendey, balasına odırayıp qaradı. Onnan soń erine bir alarıp qarap, gúbirlenip tońqıldadı:

— Qarshaday balanı ata-ana bilmeytuǵın jitirim bir jurtaqqa jiberip... Bas awırıp, baltır sızları bar... Xiywaǵa atlı ketkende yarım aylıq jol.

Ájiniyaz kúle shıray berip, jimiydi.

— Qoy apa! Quday miynet bereyin dese, úydegi barma, dúzdegi barma. Jórgekke salıp saqlaǵanda tappay ma! Ustazımnan pátiya alıp qoydım. Barayın!

Soraw hám tapsırmalar

1. Jazıwshı Ájiniyazdıń obrazın qalay súwretlegen?
2. Ájiniyazǵa Xiywada oqıwdı kim másláhát etedi?
3. Romanda Ájiniyaz shayırdıń ómiriniń qaysı dáwirleri súwretlegen?
4. Romandı oqıń hám mazmunın aytıp beriń.
5. «Ájiniyaz» romanında klassik shayırdıń ómirine tiyisli qanday waqıyalar sóz etilgen? Shıǵarmaǵa qısqasha túsiniń beriń.
6. Ájiniyazdıń tuwǵan eline degen súyispenshiligi qalay berilgen?
7. «Ájiniyazdıń dosları» degen temada shıǵarma jazıń.

«ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAǴLÍWMAT

Roman— turmıstı, jámiyetlik qubılıslardı, waqıyalardı keń kólemde súwretleytuǵın shıǵarma. Bul janr óziniń kótergen máseleleri jaǵınan da, turmıstı qamtıw masshtabı menen de birneshe gúrriń hám povestlerdiń wazıypasın bir waqıtıń ishinde atqara aladı. Sonlıqtan da, roman janrı basqa janrlarǵa qaraǵanda kúta quramalı hám qospalı, birneshe janrlardı óziniń boyına sińirgen sintetikalıq sıpatqa iye.

Qaraqalpaq ádebiyatında roman janrı milliy folklorlıq shıǵarmalardaǵı, hár qıylı dástanlardaǵı, klassikalıq ádebiyattaǵı lıro-epikalıq dóretpelerdegi geypara dástúrlerge iye bolsa da, al, shın mánisinde ol ótken ásirdeń 50-jıllarınıń aqırına qaray qalıplesip rawajlana basladı. 1950-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında A.Begimovtıń «Balıqshınıń qızı», J.Aymurzaevtıń

«Ámiwdárya boyında», Ó. Ayjanovtıń «Aral qushaǵında» romanları dáslepki romanlarǵa mısal bolsa, sońınan T. Qayıpbergenovtıń «Sońǵı hújim», «Qaraqalpaq qızı», K. Sultanovtıń «Aq dárya», «Ájiniyaz», X. Seytovtıń «Mashaqatlı baxıt» h.t.b. jazıwshılardıń romanları menen izbe-iz tolısıp bardı.

ǴALÍM SEYTNAZAROV

(1927 – 1994)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Ǵalım Seytnazarov kórkem ádebiyatqa ótken ásirdiń 50-jılları talantlı shayı, qálemi jedel jurnalist, sheber prozaik jazıwshı sıpatında kirip keldi.

Ǵ. Seytnazarov 1927-jılı Taxtakópir rayonında tuwıladı. Kópshilik talant iyeleriniń táǵdiri sıyaqlı onıń da balalıq hám jaslıq jılları urıstan aldınǵı hám urıs jıllarındaǵı awır qıyınshılıqlarǵa tuwra keledi. Jaslayınan kórkem ádebiyatqa qızıǵıwshı, zeyinli Ǵ. Seytnazarov orta mektepte oqıp júrgen jılları-aq qosıq jazıw menen shuǵıllanadı. 1943-jıldan baslap óz miynet jolın baslawısh klaslarda muǵallım bolıp islewden baslaǵan ol 1944-jılı muǵallımlar kursın, 1947-jılı bolsa Alma-atadaǵı jurnalistika kursın oqıp pitkeredi. 1951-jıldan baslap rayonlıq gazetanıń xabarshısı, 1954—57-jılları jaslar gazetasınıń xabarshısı, 1957—63-jılları respublikalıq radioesittiriw komitetinde bas redaktor, 1963—64-jılları Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamında juwaplı xatker wazıypaların atqarsa, húrmetli dem alısqa shıqqanǵa shekem 1964—90-jılları Mámleketlik televidenie hám radioesittiriw komitetinde isledi. Ǵ. Seytnazarov talantınıń áyne jetiliskeń shaǵında 67 jasında qaytıw boldı.

Ǵ. Seytnazarov 1953-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası boldı.

Belgili talant iyesiniń «Dáslepki dápter» (1960), «Erlık belgisi» (1961), «Razlivtegi qos» (1968), «Sırlasıw» (1977), «Temir qazıq» (1982), «Tańlamalı shıǵarmaları» I tomı (1985) poeziyalıq toplamları menen «Qızıl qum novellası», «Jalgız atlı» gúrrińleri, «Dawıllar arasınan», «Gújim haqqında qıssa», «Juldızlı tünler», «Bóget», «Bir semyanıń balaları» povestleri menen «Máwsimler muqamı» romanı basılıp shıqtı. Jazıwshı

1969-jılı Qaraqalpaqstanğa miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri, 1977-jılı Ózbekstanğa miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri, «Dawıllar arasınan» povesti ushın Berdaq atındaǵı Mámleketlik sıylıqtı alıwǵa erisedi.

Ǵ. Seytnazarovtıń «Sónbese shayır shırası» «Waqt hám adamlar», «Saǵınıstay sarı qumlar», «Sırlasıw» h.t.b. lirikalıq qosıqları publicistikalıq súwretlewlerge oǵada bay bolıp keledi. Shayırdıń «Awıl qatarlarınan», «Tuwılǵan jer», «Tuwılǵan jer oyları», «Saǵınıstay sarı qumlar», «Altın bosaqam», «Aq otawım», «Baxtı bálent respublikam», «Ellikqala dápterinen» qosıqlarınıń hárbirinde tuwılǵan jerdiń gózzal tábiyatı, qaytalanbas ózine tán tábiyiy ózgeshelikleri shayırlıq yosh penen jırlanadı.

Ǵ. Seytnazarov liro-epikalıq janrda da tınımsız qálem terbetip «Qız bulaq», «Nadenka», «Atpas bolar aqquwdı», «Súyiw jırı» balladaların jazǵan bolsa, «Sahra sazları», «Diyqan dala», «Sırlasıw», «Temir qazıq» poemaların da dóretedi.

Ábu Rayxan Beruniy obrazı qaraqalpaq prozasında O. Bekbawlovtıń «Beruniy» romanında, T. Seytjanovtıń «Beruniy» pyesasında sheber súwretlengen bolsa, Ǵ. Seytnazarovtıń «Temir qazıq» poemasında da avtordıń Beruniy jasaǵan dáwirdi hám onıń obrazın jasawda kóp miynet etkenligi bayqaladı.

Proza tarawında jazıwshınıń «Qızıl qum novellası», «Dawıllar arasınan», «Oralıw», «Jalgız atlı», «Bóget» sıyaqlı gúrriń hám povestleri de házirgi dáwir qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıwına salmaqlı úles bolıp qosıldı.

ATPAS BOLAR AQQUWDÍ

(ballada)

Aspan astın nurǵa bólep,
Appaq altın tań atadı,
Quwanışqa qalǵan shóllep,
Kól qusların oyatadı.

Ay-hay gózzal tirishilik!
Quslar neden jasqanadı,
Azan-qazan kól qushaǵı,
Tártipsiz xor baslanadı.

Al aydında eki aqquw,
Áste júzip júr nazlana,
Olargá hesh jetpes qıyqıw,
Oyın salsa kerbazlana.

Kóldiń kórkin toltırǵanday,
Názer salsań kelbetine,
Bazda qarap qumartqanday,
Kóldegi óz súwretine.

Bir-birine moynın salıp,
Nazlanıspı qarasadı,
Erkeligi mıń dolanıp,
Tábiyatqa jarasadı.

Aqquw moyını qanday gózzal,
Súwretlewge til jetpeydi,
Iyilse ol suwǵa máttal,
Kól quraǵın alıp jeydi.

Eki aqquw oyın qursa,
Tábiyattıń abzallığı,
Nurlı tańda kerbazlansa,
Tirishiliktiń gózzallığı.

* * *

Adamlar ullı deymiz ǵoy,
Tabılar onıń mıń mini,
Awmasıp keler teńizǵoy,
Jaqsısı menen zulımı.

Qos aqquw júzer aydında,
Ómirge-ómir qosılǵan,
Súńgiwdiń taǵı aldında,
Gúrs etti mılıq tosınnan.

Kól jańǵırdı tımıqta,
Qorqınıshı káramat,
Túsinbey zalım quwlıqqa,
Tań qaldı aqquw sol zamat.

Qorqınıştan birewi,
Kólbep ushti biyikke,
Álle nede tilegi?
Álle neni bilip pe?

Birewi qaldı ornında,
Qos qanadı jayılp,
Aq tósi jattı aldında,
Aydındı júzgen ayırıp.

Gúrs etti mıltıq tağı da,
Aqquwğa ushqan tiymedi,
Móldirep kózi aydıńǵa,
Jetim qus zar-zar áyledi.

Jubın ol oylap qamıǵıp,
Júregın qayǵı tiledi,
Oljasına shadlanıp,
Mırjıyıp mergen kúledi.

* * *

Shoq awıl kóldiń jaǵası,
Bir jarasıq tapqanday,
Kózge ısıq dalası,
Aq otawlar aqquwday.

Dey almaymız biraq ta,
Alpıs otaw, alpıs úy,
Bolmasa da jıraqta,
Shetirekte jalǵız úy.

Sońǵı juldız batqanda,
Túrilip tún etegi,
Jazdıń tańı atqanda,
Aqquw ushıp jetedi,

Jalgız úydiń shettegi.
Tóbesinen tań erte,
Qalqıp ushıp ádette,
Aylanadı on márte.

Joqlap sorli jubayin,
Úy tóbesin aylanar,
Qara kózde jas qalıń,
Kúnler óter, ay qalar.

Sińsıp úshsa nalası,
Nárestedey kóriner,
Sawlap aqqan kóz jası,
Shańaraqqa tógiler.

Qayda ketti jubayım,
Mennen nege ayırdıń?
Tarılıp ketti aspanım,
Qanatımdı qayırdıń.

Sińsıydı aqquw usılay,
Qayısıp gózzal sińsıydı,
Jetimlik sırın bilmegen,
Adamlar bar-aw mıń qıylı...

Sińsıydı jetim, izleydi,
Kelmeske ketken jubayın,
Usınday etken ómirdi,
Zulımlıq atı ońbasın!

* * *

— Uyqımda sirá maza joq,
Aqqwdıń úni jat maǵan,
Ózime de obal joq,
Ekewin birden atpaǵan.

— Dep bir kún mergen ashıwlı,
Tırsıyıp ketip talaǵı,
Mıltıǵın turǵan asıwlı,
Keregeden julıp aladı.

Juwıra shıǵıp gózledi,
Nıshana—jetim aqquw góy,
Mergenniń qanlı izleri,
Kelmedi-aw oǵan jaqtı oy.

Qońsı ana keldi de,
Alqına soǵıp júregi,
Iyterip taslap mergendi,
Mıltıǵın qaǵıp jiberdi.

Analar bárha sabırlı,
Qıssada ashıw júregin,
Kózinde qáhár jalını,
Qısqasha ayttı tilegin.

—Jan qıynaǵan adamlar,
Óziniń janın qıynaydı,
Qanǵa jerik nadanlar,
Oz qanına da toymaydı.

Kól erkesi aqqwdı,
Zálelsiz gózzal ájayıp,
Aqqwdı qurtsań nabada,
Suw qaladı azayıp.

Suw bolsa-máńgi ómiriń,
Suw-tirishilik turanı,
Aqqwdıń úzseń ómirin,
Suw qurıydı shıraǵım.

Tirishilik jolı—mıń qıylı,
Ashaber onıń bulaǵın,
Atpas bolar aqqwdı,
Atpas bolar, shıraǵım.

Tasla balam mıltıqtı,
Tirishilik jolı mıń qıylı,
Ómirdi súyseń mıń qıylı,
Atpa balam aqqwdı,
Atpas bolar aqqwdı!

* * *

Tıńladıń ba áziz doslar,
Shın qobızın analardıń?

Nalası mol, dástanı mol,
«Jetim qızdın «Aqquw zarın?»»

Talay-talay jir aytadı,
Tolǵawı mol toqsan túrli,
Árman tolı sır aytadı,
Jańarıp bir yoshqan kúni.

Ele de ol uran salar,
Júregińdi jawlap ǵana,
Ápsanası qanat qaǵar,
Áwladlardan áwladlarǵa:

– Tirishilik jolı mın qıylı,
Asha ber onıń bulaǵın,
Atpas bolar aqquwdı,
Atpas bolar, shıraǵım.

Ómirdi súyseń mın qıylı,
Atpa balam aqquwdı,
Atpas bolar aqquwdı!

QÍS KÓRINISLERINEN

Biziń awıl arqada,
Qıs tańında qızıq dım,
Bir jaǵında Bórshi taw,
Bir jaǵında Qızıl qum.

Keń dalamız-keń jaylaw,
Aq kórpesin jamılar,
Túni menen aq boran,
Dalanı gezip sabılar.

Tań ata boran talǵısıp,
Tıp-tınısh qáddin uslaydı,
Tún boyına jılawıq,
Úkeme meniń uqsaydı.

* * *

Erte turıp azanda,
Terezege qarasam,
«Örmekshi qurğan órnegin
Sheber eken orasan»—

Dep oylasam, kún shıǵa,
Maǵan keldi bóten oy:
Örmekshi awı degenim,
Qıs qırawı eken ǵoy.

* * *

Shopan atam kirdi úyge,
Aq qırawǵa oranıp,
Ákelgendey ertip ol,
Dalanıń tentek boranın.

— Sálem, meniń balalarım!—
Dep kelgende atamız,
Quwanısıp shadlanıp
Jabırlasıp qalamız.

Uqsaydı Ayazbababaǵa,
Qıs kúninen alıp nur.
Kelbeti de ájayıp,
Júzinen nur tamıp tur.

Ol keliwden úyimiz,
Jaz kúindey jaynaydı,
Qorshap alıp atamdı,
Úkelerim oynaydı.

Tañ azannan hár kúni,
Atam bop berip sálemin,
Biziń úyden baslaydı,
Ayazbaba qádemin.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ğ.Seytnazarovtıń ómiri hám atqarǵan xızmetleri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Shayırdıń «Atpas bolar aqqudı» balladası qanday temaǵa arnalǵan?
3. Kólde júzgen jup aqqudıń birewi ne ushın jetim qaladı?
4. Mergen ekinshi aqqudı da ne ushın atpaqshı boladı?
5. Mergenge kim aqıl-keńes beredi?
6. Shayırdıń «Qıs kórinislerinen» qosıǵında tábiyat gózzallıǵı qalayınsha súwretlengen.
7. Shayır hám jazıwshı proza tarawına qaysı shıǵarmaları menen úles qostı?

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAǒLÍWMAT

BALLADA HAQQÍDA TÚSINIK

Ballada — francuz sózinen alınıp, ayaq-oyın qosıǵı degendi bildiredi. Ballada da kishkene syujet paydalanıladı, sonıń menen birge shayırdıń jeke sezimleri, ishki keshirmeleri beriledi. Sonıń ushın da ballada liroepikalıq janrǵa kiredi. Dáslebinde balladalar ıshqı-muhabbat temasındaǵı xalıq qosıqları tiykarında payda bolıp, orta ásirlik Franciyada hám Provansta keń tarqalǵan. Sońın ala ballada İtaliyaǵa ótip, oyanıw dáwiriniń shayırları A.Dantenıń hám F.Petrarkanıń dóretpelerinde poeziya janrı sıpatında qalıpleseıdi hám dáslepki ayaq-oyın hám muzıka bólimleri onnan túsip qaladı. Usılayınsha ballada qospalı qásiyetlerinen ajıralıp, tek ǵana poeziya janrındaǵı shıǵarma bolıp qaladı. Rus shayırları V.Jukovskiy, A.S.Pushkin, M.Yu.Lermontov, A.K.Tolstoy, N.Tixonovlar balladanıń ájayıp úlgilerin dóretken bolsa, ózbek ádebiyatında Hámid Álimjan, Maxsud Shayxzada, Uyǵın, Hámid Ğulamnıń dóretpelerinde de ájayıp balladalar bar.

XX ásirge kelip belgili qaraqalpaq shayırları Nawrız Japaqovtıń «Qos terek haqqında ballada», Xojabek Seytovtıń «Jetim qız haqqında ballada», «Negr balası haqqında ballada», Asan Begimovtıń «Suw haqqında ballada», Tilewbergen Jumamuratovtıń «Ushırasıw» balladası, Jolmurza Aymurzaevtıń «Ana balladası», «Aq terek balladası», Ğalım Seytnazarovtıń «Nadenka», «Atpas bolar aqqudı» balladaları, İbrayım Yusupovtıń «Bulaq haqqında ballada» Marat Qarabaevtıń «Teńiz hám baliqshı» h.t.b shayırlardıń birneshe balladaları dóretildi.

TÁJETDIN SEYTJANOV

(1924—1998)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Qaraqalpaqstan xalıq shayı Tájedtin Seytjanov 1924-jılı 5-mayda Kegeyli rayonınıń «Kegeyli» xojalıǵında tuwılǵan. Onıń jaslıq jılları ekinshi jáhán urısı dáwirine tuwra kelip, orta mektepti pitkergennen-aq Watan qorǵawǵa atlanadı hám 1942—45-jılları urısta boladı.

T. Seytjanov 1948-jılı muǵallimler tayarlaytuǵın instituttı pitkergennen soń dáslep mektep direktori (1948—1950), sońınan rayonlıq Jaslar awqamınıń birinshi xatkeri (1950—1952) bolıp isleydi. Ol birqansha jıllar dawamında Respublikalıq Jaslar gazetasınıń juwaplı xatkeri, radioesittiriw komitetinde úlken redaktor, oblastlıq partiya komitetinde instruktor xızmetlerin atqaradı. 1964—66-jılları Mámleketlik filarmoniyasınıń direktori, al, 1967—73-jılları «Sovet Qaraqalpaqstanı» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetasında redaktordıń orınbasarı, 1973—78-jılları Qaraqalpaqstan Respublikası mámleketlik televidenie hám radioesittiriw komiteti baslıǵınıń orınbasarı bolıp isleydi. 1978-jıldan baslap kóp jıllar dawamında «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori xızmetin atqardı. Ol dóretiwshilik jumıslardan qol úzbey júrip, Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutın pitkerdi.

Shayırdıń «Azamat jırı» (1955), «Ziyba» (1959), «Qanatlı jaslıq» (1961), «Ayna aldındaǵı sóz» (1965), «Muhabbatnama» (1971), «Báhár saǵındı» (1975), «Ómir filosofiyası» (1979), «Meniń arifmetikam» (1983), «Tasqın» (1990), «Gúmis qońıraw» (1997), «Tańlamalı shıǵarmaları», I tomlıq (1984), «Tańlamalı shıǵarmaları» nıń eki tomlıǵı, I tom, II tom (1992) sıyaqlı birqansha poeziyalıq shıǵarmaları basılıp shıqtı. Onıń «Qırılı soqpaqlar», «Kúygelek kózli yar», «Tınımsız tolqınlar», «Jalınlar», «Ábiw Rayxan Beruniy», «Nókis legendası», «Dámegóyler» sıyaqlı birneshe dramalıq shıǵarmaları Nókistegi hám Tashkenttegi teatr saxnalarında qoyılıp, tamashagóyler tárepinen qızgın kútip alındı.

T. Seytjanov sheber awdarmashı sıpatında N. Nekrasovtıń, T. Shevshenkoniń, N. Hikmettiń, R. Gamzatovtıń h.t.b. ózbek, rus, qazaq xalıqları ádebiyatındaǵı belgili sóz sheberleriniń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline

awdardı. Óz gezeginde shayırdıń shıǵarmaları da ózbek, rus, qazaq, tatar, bashqurt h.t.b. kóplegen tillerge awdarılıp basıldı.

Ol kórkem ádebiyat tarawındaǵı xızmetleri ushın birneshe orden hám medallar menen sıyıqlandı. 1969-jılı oǵan «Qaraqalpaqstanǵa miyneti sıńgen mádeniyat xızmetkeri», 1974-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq shayı» degen húrmetli ataqları berildi.

Shayır XX ásir qaraqalpaq poeziyasına «Watandarlıq urıs bloknotınan» dep atalǵan dáslepki qosıqlar dúrkini menen kelgen bolsa, paraxat ómirge aralasqannan soń miynet adamlarınıń turmısın, tuwǵan jer, ana Watan, jaslıq, muhabbat, xalıqlar doslıǵı, paraxatshılıqtı qorǵaw, quyashlı Ózbekstanımız benen sawlatlı Qaraqalpaqstanımızdıń baxıtlı keleshegin jırlawshı poeziyalıq shıǵarmaları menen bayıtıp bardı.

Uzaq jıllıq tájiriybege iye shayır lirikaǵa jańa mazmun hám jańa forma izlewde qısqa hám filosofiyalıq mazmundıǵı tórtlikleri, jáne de miynet adamlarınıń miynette mártligine arnalǵan táriyip, arnaw qosıqların kóplep dóretti.

Urıstı óz kózi menen kórgen shayırdıń poeziyalıq toplamlarındaǵı «Uris veteranına», «Qamsıǵadı aq shashlı hayal», «Tirilerdiń parızı», «Júrek jarası», «Sen uyqındı buzba», «Aǵalar», «Jigirma million», «Meniń atam», «Men qobız tınladım Oder boyında», «Qırqınshı jıllardıń qızlarına xat» qosıqları menen «Táǵdır» poemasında da sol dáwirdiń janlı waqıyaları hám isenimli hám tásirli súwretlenedi.

Shayırdıń «Torańıl», «Juwsan», «Gújim», «Qar jawǵanda», «Dala qushaǵında» h.t.b. qosıqlarında ana topıraqtı gózzal túske bólegen giya-shópleri menen san-álwan daraqlardıń ózine tán sulıw kelbeti kimdi bolsada erksiz súysindiredi. Shayırdıń «Jańa jıl tilekleri», «Kewil jámligi», «Ana jer», «Jer sóyleydi» h.t.b birneshe qosıqlarınıń mazmunında paraxatshılıq hám tınıshlıqtı qorǵaw máseleleri sóz etiledi. Mısalı, shayır «Jer sóyleydi» qosıǵında insan iygiligine bárhama tayın, lekin, óz bawırına bomba túsip, jaralawǵa qayıl emes ana jerdiń monologi arqalı urıstı qaralap, paraxat turmıstı ulıǵlap kórsetedi.

T.Seytjanovtıń talantlı lirik shayır sıpatında «Aq shayı kóyleklim», «Toya almayman qara kóz diydarińa», «Seniń bul dúnyada barlıǵıń», «Aq gúl», «Kel janım», «Yar etpe», «Qızıl güller ırǵaladı», «Báhár kúlip qaradı maǵan», «Jüregimdesen», «Mehribanıń janım anam» sıyaqlı birneshe nama qosıqları jazıldı. Mısalı, shayırdıń «Mehribanıń janım anam» qosıǵı ana haqqında jazılǵan eń jaqsı qosıqlardıń sheber úlğisi sanaladı.

ÓZBEKSTANSAÑ

Tilek táslim bolar gúl baǵlarıña,
Júrek táslim bolar gózzallarıña,
Qulaq qurshı qanar ǵázzelleriñe,
Jaynaǵan báharseñ,
Ózbekstansañ!

Sonıńday gózzalsañ, misli shamshıraq,
Keñ paytaxt jerińde dáryalar bulaq,
Tawlar iǵbalıña tañ qalar qarap,
Bir aǵla diyarsañ,
Ózbekstansañ!

Tilińde baxıttıń jańlaǵan sazi,
Kewlińde doslıqtıń báhari, jazı,
Shiyrin múriwbettiń janlardıń házi,
Jazıq dasturqansañ!
Ózbekstansañ!

Jáhanniń kórkidur «aq altın» kániń,
Watanniń kórkidur tasqın iǵbalıń,
Bárha múbárekdur shalqıǵan shaǵırń,
Júrekke ilhamsañ,
Ózbekstansañ!

Dúnya táslim qalar tabıslarıña,
Paslı báhár altın jaǵıslarıña,
Írzaman miyirban aǵalıǵıña,
Máńgilik dáwransañ,
Ózbekstansañ!

Árman tolı ullı tilekte birmiz,
Jeńisler jolında güreste birmiz,
Ráhát baǵına pitken bir gúlmiz,
Shın dos miyirbansañ,
Ózbekstansañ!

Qutlı qádemleriń dáryaday tasıp
Hár kúnde hár gigant jollardı basıp,
Shaǵlaǵan shaǵıńa shıńlar múnásip,
Tınımsız jawlansań
Ózbekstansań!

ANA—JER

Men haslı adamman, Jer meniń anam,
Ol meniń ómirim, ol meniń janım,
Onda jasaw ushın adam bolǵanman,
Arqalap dúnyanıń mashaqatların.

Ana-jer bar bolsa, men onda barman,
Ana-jer jaynasa jaynar ıǵbalım,
Íǵbalım jaynasa, men de jaynarman,
Basıma kóterip gózzallıqların.

Ana-jer bar bolsa, men onda barman,
Ana-jer dáwranı meniń dáwranıım.
Ana-jer shaǵlasa, men de shaǵlarman,
Basıma kóterip baxıt tańların.

Ana-jer bar bolsa, men onda barman,
Ana-jer quyashı-meniń quyashım.
Ana-jer jılasa men de jılarman,
Ana-jer kóz jası meniń kóz jasım.

Ana-jer bar bolsa, men onda barman,
Ol meniń táǵdirim, ol meniń anam,
Sol ushın hárqanday jawızlıqlardan
Ana-jer máńgilikke saqlayman!

DOSTÍMA

Dostım, sen qaysınday jayda bolsań da,
Meyli, juldızlarda, Ayda bolsań da,
Qullası, qay waqıt qayda bolsań da,
Seniń qayǵılarıń meniń de qayǵım.

Birew seni qapa qılǵanda, bildir,
Zulım táǵdir japa qılǵanda, bildir.

Shadlıgınıdı aytqıl, aytpa-óziń bil,
Seniń qaygılarıń meniń de qaygım.

Basına is túsip qalganda, bildir,
Dárt penen júregiń janganda, bildir,
Sapar etsen jolda talganda, bildir,
Seniń qaygılarıń meniń de qaygım.

Tánińe bir tiken kirgende, bildir,
Bawırıńdı biyopa tilgende, bildir,
Ústińnen dushpanıń kúlgende, bildir,
Seniń qaygılarıń meniń de qaygım.

Qaygı júgi awır boladı, demek
Bir adamğa jábir boladı, demek
Teń bóliskeń táwir bolmağı kerek,
Seniń qaygılarıń meniń de qaygım.

Qaygıńdı teń bólis, baxtıńdı bólme,
Ígbal-dáwlet, taji-taxtıńdı bólme,
Aytqan sózlerimdi dım ayıp kórme,
Seniń qaygılarıń meniń de qaygım.

Dostım, sen qaysınday jayda bolsań da,
Meyli juldızlarda, Ayda bolsań da,
Kim bolıp, qay waqta, qayda bolsań da,
Bil, seniń hár qaygıń meniń de qaygım.

OYÍN

Kóshemizde balalar kóp bijnağan,
Jurt aldında maqtanamız biz búgin...
Balalar dım jaqsı. Bir jaman jeri —
Urıs oyınların oynap júredi.

Bir kúni shıdamay ashıwlı qızıp,
Bir jerge topladım oyunın buzıp,
Túsindirip aytım: «Bunday oyındı
Oynaw degen álle qashan qoyıldı.

Oynasańız, oyın oynań durıslı,
Eske salmaytuǵın hasla urıstı.
Atı óshsin urıs degen báleniń
Ol urıs jılları men de bar edim.

Kózim kórdi: ózlerińiz sıyaqlı
Talay balalardıń ashılmay baxtı,
Otlarda shıńǵırıp jılap jatqanın,
Sóytip analardıń muńǵa batqanın.

Ele sol urısta bolǵan jaradar
Bar ele arada talay adamlar.
Eslerine tússe sol awır jıllar,
Qattı qapalanıp qaladı olar.

Atı óshsin, urıs degen bul apat,
Biz jasap atırmız házir paraxat,
Áne, endi sizler sol jaǵın oylań,
Paraxatshılıqtıń oyının oynań.

«Jasap qoymadım ba bularǵa qısım?»
Dep erteń baqlasam olardıń isin:
Eki tárep bolıp, jarısqa túsip,
Baslaptı bir «úlken jaydıń qurılısın».
O, balalıq, qızıqsań-aw sonshama,
Jüregińde árman jatır qanshama!

ÓMIR BERILEDI BIR RET

Ómir beriledi bir ret,
Jasaw ushın hárbir adamǵa.
Hár gewdede bir sadıq júrek,
Soǵıp turar túrli muqamda.

Ómir beriledi bir ret,
Tábiyattıń nızamı solay.
Óte bermes ol da biydárek,
Tegis asfalt penen zımıray.

Ómir beriledi bir ret,
Biraq, onıń soqpağı mıńsan.

Sen baxıtlı bolıwıń kerek,
Soqpağıńdı durıs tabalsań.
Ómir beriledi bir ret,
Haqılısań qalay jasasań.
Sen baxıtsız bolıwıń kerek,
Adamshılıq ardı taslasań.

Ómir beriledi bir ret,
Ótip keter esken samalday,
Samallardan beter gúrkirep,
Jasaw kerek nağız adamday.

Ómir beriledi bir ret,
Jasaw ushın hár bir adamğa.
Sol ushın da hár sadıq júrek,
Soğıp turǵay uzaq muqamda!

ADAMLAR BAR...

Adamlar bar hayran qalarlıq,
Qosılmaydı hasla tasqıńǵa,
Júredi olar bárqulla barlıq
Awırdıń ústi, jeńildiń astında.

Adamlar bar hayran qalarlıq,
Uradı ózin bárha tasqıńǵa,
Júredi olar bárqulla barlıq
Jeńildiń ústi, awırdıń astında.

Adamlar bar hayran qalarlıq,
Barıp turǵan nağız arqayın,
Qızılǵan qırmanǵa barlıq,
Kópten burın boladı tayın.

Adamlar bar hayran qalarlıq,
Qashan kórseń hár iske tayın.

Qızıllağan qırmangá barlıq
Hámmeden soń keler arqayın.

Adamlar bar hayran qalarlıq,
Turısı menen kózaba hárdayım,
Qılğan bolıp jaqsı isti barlıq,
Basqalardıń alar abırayın.

Adamlar bar hayran qalarlıq,
Iske usta, dana hárdayım.
Tındırsa da jaqsı isti barlıq,
Aytıspaydı hasla abırayın.

Adamlar bar hayran qalarlıq,
Qayır etpes zamanlasına.
Ólgeninde kókti qusharlıq
Qábir salınadı basına.

Adamlar bar hayran qalarlıq,
Janı pidá el múddásına.
Ólgeninde belgi bolarlıq
Tas qoyılmas, hátte, basına.

Álqıssası: hayran qalarlıq,
Tasqınlaymız barlıq tasqında
Hám júremiz bárqulla barlıq
Jeńildiń ústi, awırdıń astında.

Geyde, biraq, tárezimiz anıq
Tartılmay da qaladı haslında,
Júrgenimizde bárqulla barlıq
Jeńildiń ústi, awırdıń astında!

Soraw hám tapsırmalar

1. T. Seytjanovtıń qanday poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı?
2. Shayırdıń lirikalıq qosıqlarınan mısallar keltirip ideya-tematikasına tallaw jasań.

3. Shayırdıń «Ózbekstansań» qosıǵınıń ideya-tematikasında Watan túsiniǵı qalayınsha súwretlengen?
4. «Dostıma» qosıǵında doslıq haqqında nelerdi alǵa súredi?
5. Sizlerdiń de doslarıńız haqqında túsiniǵińız qanday?
6. Shayır «Ana Jer» qosıǵında Ana jerge, tuwılǵan elge muhabbatın qalay táriyipleydi?
7. Shayırdıń ana tábiyat haqqında qanday qosıqları bar?
8. Shayırdıń qaysı qosıqlarına nama jazılǵan?

AYTBAY BEKIMBETOV

(1919 – 1979)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Aytbay Bekimbetov 1919-jılı 5-mayda Tórtkúl rayonınıń «Ullıbaǵ» awılında tuwılǵan. Ol 1939-jılı Tórtkúldegi medicialıq uchilisheni pitkergennen soń, áskeriy xızmette boladı. 1944-jılı áskeriy aviaciyanıń ushqıshlar mektebin pitkerip shıǵadı hám ekinshi jáhán urısına qatnasadı. Urıstan sońǵı jılları Tórtkúl rayonında miliciya bóliminde islese, sońınan Nókiste hám Taqıyatas qalalarında da miliciya bóliminiń baslıǵı, Ishki isler ministrliğinde jinayatshılardı izlew bóliminiń baslıǵı bolıp isleydi. Ol áyne otız jastan jańa ótip

atırǵan waqtında 1952-jılı xızmet tapsırması menen Ámiwdáryanıń suw tasqınında eki ayaqtan teńnen ayırılıp, mayıp bolıp qalsa da ómirден túńilmesten 60 jasqa shekem ómir ushın gúresip jasap, jazıwshılıq penen shuǵıllanıp izinde ájayıp bay miyraslar qaldıradı. Ol haqqında jazıwshı Abat Álievtıń «Er basına is tússe» dep atalǵan ájayıp hújjetli povesti jazıldı.

A. Bekimbetov 1958-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası boldı. Jazıwshınıń «Awır táǵdırdi jeńiwshiler», «Sırlı izler izinen», «Awır sınaqlar», «Ájayıp áwladlar», «Gúres» sıyaqlı povest hám romanları basılıp shıqtı. Ol 1972-jılı «Sırlı izler izinen» povesti ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı boldı. Oǵan «Ózbekstan hám Qaraqalpaqstangá miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri» degen húrmetli ataqları da berildi.

AWÍR SÍNAQLAR

(povestten úzindi)

Awıldıǵı ǵarrılardıń: «Jol azabı, gór azabı», dep óz ara aytısıp otırǵanında men ol sózlerdiń shın mánisine hesh túsinbeytuǵın, itibar bermeytuǵın hám onshellı qulaq salmaytuǵın edim. Endi oylap qarasam olar alıs joldıń barlıq azabın, dártin, awır múshkilin shegip kórgen soń shıdamay aytadı eken. Haqıyqatında dúnyada jol azabınday jaman, janıma tiyip qorlıǵımdı keltiretuǵın hesh nárese joq, shıǵar deymen. Mine búgin Shaxinshahtiń, sháhárinen shıqqanımızǵa sarras segiz ay boldı. Aradan kewilsiz báhár menen quyashlı jaz ótip jemisli gúz kirdi. Birneshe awıllar menen qalalar, toǵaylar menen tawlar artımızda qalıp qoydı.

Biraq hesh jerde ele Mákkeniń qarası kórinbeydi. Aldımızdan shıqqan zıyaratshı hajılardan sorasaq ele Mákkeniń jarı jolına da jetkenińiz joq. Ele ushı-qıyır kórinbeytuǵın sheksiz teńizlerden, ya bolmasa ústinen qus ushpaytuǵın suwsız sahralardan ótesizler dedi. Bunday kewilsiz, qorqınışlı xabardı esitip meniń etim juwlap tóbe shashım tik turadı. Aqır Shiyrin menen meniń jayaw júriwden tabanımız tesilip, dińkemiz qurıp, kózlerimiz ábden sargaydı. Onıń ústine kesh bolıp, bizlerdiń belgili jataq jayımız, ıssı awqatımız hám tósek, kórpeshemiz de joq. Diywanaday hár úydiń esigine barıp «Mákkege baratırǵan zıyaratshı musulmanbiz, qudayı qonaq etiń» dep tilenip, telmirip turǵanımız. Birewler qabil etip chay suw berse, ayırımları tońqıldap quwıp jiberedi. Bazı bir künleri hesh jerde baspana taba almay quw dalada, jawınshashınnıń astında qalǵan waqlarımızda bar. Sonday-aq, háptelep, aylap ıssı awqattıń qarasin kórmey, kógerip ketken qattı nan menen júrek jalǵaw etemiz. Sadaǵası keteyin, qatqan nandı udayına jey berseń ishekleriń de tas bolıp, tartılıp qaladı eken. Bul joldıń ayawsız azabı mennen de góre Shiyrinniń janına ábden battı. Kútiwsiz bolǵanı ushın aǵam onıń shashın alıp tasladı.

Sol kúni Shiyrin shashınan ayrılganına sonday ızalanıp yarım túnge shekem jer tepsinip jıladı. Oǵan menińde qorlıǵım kelip eriksiz túrde kóz jasımdı seldey tóktim. Aqır Shiyrin ekewimizge dawırǵı jer jarıp atırǵan Mákkeniń ózi de kewilimizge tanıstay, talay ret kórip jalıqqanday hám kórki qashıp barlıq sáni álle qashan óshkendey bolıp seziledi.

Jolımız alıslap, dińkemiz qurıp, mazamız qashqan sayın barlıq nárese bizlerge jat sezilip atır. Keshe bizler tosınnan bir áwliyenıń üstinen

shıqtıq. Onı aylanıp ótiwge soqpaq izlep ján-jaqqa qarasaq kóz ushında bul qoyımshılıqqa qaray shubırısıp kiyatırǵan kóp adamnıń qarası kórindi. Ağam: «Tabıttıń aldınan kesip ótiwge bolmaydı, gúnaǵa batamız» dep joldıń shetinde dárriw toqtadı. Adamlar bizge jaqınlaǵan sayın tula boyındı titiretip, zárreńdi ushıratuǵın zarlanǵan dawıs shıqtı. Men qızıqsınıp qayǵılı júriske kóz astınan qarasam olardıń ullıdan-kishi bári de eki qolı, mushı menen óziniń mańlayına, kókiregine urıp: «Shah Xusayın, way Xusayın» dep shuwasıp, qalay bolsa solay qızıl qanǵa boyalıp tula boyın tútip kiyatır. Biraq ağam aytqan tabıt hesh qaysısınıń qolında kórinbedi. Men bul kórinisten seskenip betimdi bursam, Shiyrin kózin jumıp ağamnıń artına jasırınıp atırǵan eken.

«Tiksinbeń, bul «Qızıl baslardıń» Mukárrám ayında Áliy payǵambardıń balası Xuseyinniń húrmetine tutatuǵın háptelik matamı dedi ağam bizlerdiń shorshınǵanıımızdı sezip.

Bizler arqalanıp-dorbalanıp qas qarayǵan waqta eki eldiń shegarasındaǵı Náwpir dáryanıń jaǵısına keldik. Biraz táshwishtiń tekserispeden keyin gúzarshılar júgimizdi qabıl etip kemesine júkledi. Al, jalaqlaǵan polceyskiyler soń ózlerimizdi birme-bir, atpa-at shaqırıp kiyimimizdi sheshindirip tula boyımızdı kórgennen keyin ǵana gúzarǵa miniwge ruqsat qıldı. Sóytip nedáwir waqta dáryadan óttik. Hesh jaqqa bar-mastan sol jerde jatatuǵın bolıp ağam júkti ashtı da birden qorqıp artına shegindi. Abaysızda tastan Shiyrinniń ústine jıgılıp qalayın dep edi. Men hayran bolıp júkti qarasam, qarańǵıda onıń ishinen 12—13 jaslar shamasındaǵı bir bala shıqtı. Bul tań qalarlıq waqıyaǵa meninde, Shiyrinniń de úreyimiz ushıp, tobe shashımız tik turdı. Ol balanıń iyeginde janı bolǵan menen awzınan shıǵar úni joq. Tula boyı qaltırıp, shin qara kózleri shoq juldızdıń sınıarınday janıp baratır. Jas júreginiń dúrsildisi saattıń mayatnigindey ses beredi. Ol anadan tuwǵanday qıp jalańash, tek putında qarıstay látte kórinedi.

Ağam onnan: «—Hey, netken balasań. Bizniń júktiń arasında ne qılıp júrseń, urımisań, ya qashqınshımısań?»—dep soradı.

Biytanıs bala birden ne derin bilmey, jılamsırap, tutlıǵıp qaldı. Ol qaltıraǵan kishkentay, názik qolların kókiregine qısıp jalınıshlı túri menen ağamnıń ayaǵına jıǵıldı. Gúnelektey gúñirenip bir nárselerdi bildirladı.

Usı waqta men onıń qaq mańlayı menen jawırınında aydıń jaqtısına jarq etip sáwlelengen bes tiyinlıq baqırday tamǵasın kórdim. Dárriw ol

meniñ tınıshsız oyımdı, qanday da bir sırlı waqıyanıñ awır sumlıǵına alıp ketti....

— Sen jógishilik etip maǵan jalınba, — jalbarma, ádep jóniñdi ayt. Bolmasa házir policeyskiydi shaqırtıp uslataman. Sóyle, usınshama tintiwden, tekseriwden qolǵa túspey qalayınsha biziñ júkke jasırındıñ? — Aǵam balaǵa qaray jekirinip abay etti. Músápir bala sestin de shıǵarmastan jılap jiberdi de; — jer bawırlap qabırshaqlı qurǵaq erni menen aǵamnıñ iflas gewishinen qayta-qayta súydi. Bizler Hajıǵa baratırımız.

Ele kim bilsin, ol bala qanday táǵdir menen biziñ júkke jasırınıp, basqa elge qashıp ketiwge májbúr boldı? Meniñ ol balaǵa rehimum kelip, janım ashıp aǵamnıñ ayawsız ǵázebine qalǵanımdı bilsemde dárriw araǵa túsiwge májbúr boldım:

— Aǵa, bereket tabıñ, meni sókseñiz de meni ursañız da sol balaǵa azap bermeñ, tiymeñ, onıñ ozi jetim, jalǵızǵa uqsaydı. Onı júdá ayap turman, azanǵa shekem ózi menen birge jatıp tıp-dáregin, barlıq sırnı bileyin dedim jalınıshlı túrde.

Aǵam túnnen de beter túnerip maǵan ashıwlı kózlerin tikti de:

— Haq kewili menen hajıǵa baratırǵan musılmannıñ qudanıñ aldında shigittey gúnası, qıyalday ótirigi, heshqanday qıyanetshiligi bolmawı kerek balam. Sonıñ ushın biz bul balanı házir jasırsaq bileǵóre gúnaǵa batıp qıyamet qayımda onıñ sazayın shegemiz hám etken zıyaratımızda qabil bolmaydı dedi sózlerin nıǵaytıp.

Men endi aǵama qarsı ne aytarımdı bilmey lal bolıp qaldım. Ol bala bolsa meniñ qáwenderlik, ǵamxorlıq háreketimdi kórip, miyirmanlıq súyew sózlerimdi esitip úmitǵóy kózlerin maǵan tikti. Tap shamshıraqtay jangan bul eki qarashıq meniñ tula boyımdı titiretip, sheshiwshi sóz aytıwǵa — haqıyqat kepillik etiwge shaqırdı. Birden júregimdi kernegen ıza otına shıday almay: Eger bul balanı policeyskiyge uslap berseñ men ózimdi tap mına dáryaǵa ataman. Aqır ol meniñdey bala ǵoy, qańǵıp júrgen biyshara ǵoy! — dep jılap jiberdim.

Meniñ sońǵı sózlerim aǵama qatañ tásir etkendey, ol otırǵan jerinde sazarıp qattı da qaldı. Kózleri alarıp, qas kirpigi tikendey shansıldı. Betiniñ bulshıq etleri shabaqtay shapshıp, tula boyı qaltırıp ketti. Men kóz astınan onıñ keskinlesken jaǵdayına qarap eriksiz hám kúshsiz háreketin sezip otırdım, al meniñ sózimniñ baǵdarına túsingen biytanı bala bolsa qanatı jetilgen palapanday birden dúrlep ushıp janıma keldi de: — qamıstay qolları menen moynımnan qushaqlap bet-awzımdı,

kóylegimdi kóz-jasına juwdı. Onıń dúrsildep soqqan quwanışlı júregi qanalas besiktey ekewmizdi qosa terbetti. Al onıń laplağan qızgın lebi bolsa sharshağan denemdi qamırday bosatıp tunjırağan kewilimdi ábden eljiretip jiberdi. Ol meni usı qushaqlawdan tap tań atqansha sirá jazdırmadı hám kún shıqqansha tap sahranıń búlbúlindey sayrap óz omirin bayan eti. Bizlerdiń balalıq kewilimiz birge tolqıp, qızgın júregimiz birge soqtı. Shoqtay jañan kózlerimiz juldızlarğa jarısıp birge küldi. Ayyemgi arab jeri bizlerge jumsaq tósek bolıp, kógis aspan egizdiń anasınday ekewmizdi de qosa qımtadı.

Men ol balanıń jaǵımlı, jumsaq tiline túsınbesem de qızgın erniniń qıbrılısı menen súykimli júzinde túr bergen sırlarğa tolqıǵan júreginiń únine, ashıq mańlayı menen judırıqtay jawırınına basılǵan qullıq tamǵanıń qayǵılı sırtına kirli denemdi seldey juwǵan kóz jasına sózsiz túsindim. Olar maǵan jeti jasınan áke-sheshesinen ayrılıp jetim qalǵan kurd* balası Baxramnıń ayanışlı turmısın, kisi esiginde telmirgen tragediyalıq táǵdirin, on úsh jasta ómirlik qul bolıp kómir kániniń quyısına túskenin izbe-iz elesletip mańǵige esimde qaldırdım.

Azan menen aǵama bir túnniń ishinde ap tuwısqan-tatıw bolıp qalǵan Baxram tuwralı esitkenimniń bárinde qaldırmay aytım. Hám onı quwǵınnan, tutqınnan qutqarıp ózimiz benen birge alıp keteyik dep jalındım. Aǵam adırayǵan kózlerin maǵan tigip kirpik qaqpastan lal boldı da qarap qaldı. Biraq, men onnan ózimniń jalınıshlı hám de talapker, úmitǵóy názerimdi alıp sirá taysalmadım. Aǵam meniń she-shiwshi oyıma, qaysarlıǵıma ózinshe túsingendey suwıq demin alıp awır gúrsindi de, meyli jolǵa shıǵa berin dedi.

Quwanǵanı sonshelli birden aǵamnıń moynınan qushaqlap onıń dus kelgen jerinen súyigim keldi. Biraq jaǵadaǵı jat adamlar menen jalaqlasıp júrgen policeyskiylerden uyaldım hám qawıpsindim. Sebebi, Mekkege zıyaratlap baratırǵan adamlar úyindegidey erkelenip sebepsiz súyise bermeydi eken. Sonda da óz ishimmen aǵama júdá ırza bolıp oǵan mıńmın máртебе raxmet aytım.

Bizler júrip kettik. Baxramnıń gáwharday jañan quwanışlı kózleri jańa shıqqan kún menen shaǵılısıp kiyatır. Ol ózin anadan jańa tuwılǵanday júdá baxıtlı, erkin sezbekte.

Bir waqları tosattan Shiyrinniń «Totı qusı» dárya betten ushıp kelip ústimizde azǵantay pál-pállep júrdi de keyin birdeygidey onıń iynine

*Kurd — xalıqtıń atı

qondi. Bul palapan totı qustı jolda Shiyringe uslap alıp bergen edim, onı saqlap kiyatırmız.

Posqınshı ciganlarday arqalanıp baratırmız. Ádette, aldımızdan shıq-qan zıyaratshılardıń aytqanları durıs eken. Bizler jáne de úsh ayday jol júrip bir ushan teńizdiń jaǵasına keldik. Aǵam orazanı tutqan túni paroxodqa minip bul teńizdiń qızǵısh túsli suwında júze basladıq. Sóytip áyne orazanıń haytı kúni azanda dawırǵı jer jarǵan Muham-medtiń tuwǵan jeri—Mekkege jettik. Aǵam janındaǵı joldasları menen hayt namaz oqıw ushın bizlerdi sırtta qaldırıp káramatlı saray bolǵan-Kaabaǵa kirdi. Bizler úshewimiz ájayıp binanıń aldında qalıp qoydıq.

Sonsha jerden azap shegip qıynalıp kelgensoń hesh bolmasa bul saraydıń ishın kóriwge, zıyaratshılardıń qanday názir etip ne isleytuǵının biliwge menińde kózim qızıp qumar ettim.

Sóytip ne qılarımdı bilmey ar-sar bolıp turǵanımda álle qaydan qası-mızǵa aq sálleli, ayrıqsha appaq kiyingen úsh bala keldi. Olar meniń janımda turǵan Shiyringe qarap: —Sen de Kaabaǵa kirmekshimiseń, óy-tip qızlardı kirgizeme eken? —dedi úshewi de, bir awızdan tańlangan túrde.

—Jaq, ol Kaabaǵa kirmeydi. Al, meniń ózim kirejaq edim. Biraq, sizlerdiń ústińizdegidey ayrıqsha kiyimlerde qayaqtan aladı hám Kaabaǵa kiriw ushın ne islew kerek ekenin bilmey turıppan dedim.

Olardıń birewi oylanıp turdı da názir pulıń bolsa men hámmesinde kórsetemen hám úyretemen dedi.

Men lal bolıp qaldım. Óytkeni qasımda qara tiyinimda joq edi. Uyalǵanı, qısqınanı sonshellı, birden eki betim ottay janıp, kózimniń aldı tınıp ketti. Zárre yadıma Shiyrinniń dáryaǵa taslaǵan altını tústi. Ókinishim ishime sıymay baratır.

Biraq, házir ol altınnan maǵan ne payda... Meni tereń oydan, qolaysız jaǵdaydan Baxram shıǵardı. Ol muttasıl tiliniń astında saqlap júrgen altın pulın shıǵarıp: Má dostım, sen Kaabanı kórip shıǵa ǵoy dedi.

Aradan kóp waqıt ótpey-aq, mende dinniń qatań tártibine muwapıq shashımdı, tırnaqlarımdı aldırıp, monshaǵa túsip, aq sálle menen appaq kiyim kiyip Kaabanıń bosaǵasınan atladım.

«**Awır sınaqlar**» haqqında. Jazıwshı A.Bekimbetovtıń «Awır sınaqlar» povestinde tuwǵan jerin taslap sırt ellerge ketiwge májbúr bolǵan insa-nlardıń awır táǵdiri sóz etiledi. Povest waqıyası Pirjan maqsımnıń ulı Nawrız benen qızı Shiyringúl úshewiniń bir túnde biydárek joǵalıwınan

baslanadı. Olardıń Tegeran, Mekke, Aleksandriya, Stambul, Tebriz qalaların gezip júrip kórgen azap-aqıretleri, Pirjan maqsımınıń balası Nawrızdıń elde qalğan atalas aǵası Erjan maqsımınıń shańaraǵına jazǵan saǵınısh tolı xatlarında bayan etiledi. Bul xatlardıń dáregin esitip, xabar tapqan sol dáwirdegi «shash al dese, bas alatuǵın» qızıl ideologiyanıń sadıq wákilleri bolǵan ishki isler uyımı xızmetkerleri (NKVD) Erjan maqsımınıń qatıqtay uyıp otırǵan shańaraǵına wayran saladı. Onıń 20 jasar balası Bazarbaydı «shet el satqını» sıpatında ayıplap uzaq múddetke qamatıp jiberedi. Bul azapqa shıdamaghan Erjan maqsım qaytı boladı. Al, Bazarbaydıń kelinshegi Zulfiya bolsa jas balası menen úzliksiz quwdalawlardı bastan keshiredi. Gárrısı Erjan maqsımınıń ólgeni menen balası Bazarbaydıń qamalwına kúyingen qáyın ene Zulfiyaǵa azap berip, úyinen quwıp shıǵadı. Zulfiyaǵa usınday qıyın jaǵdayda kelin bolıp túsken «Abat» awılınıń ayırım jaqsı adamları járdem qolın sozadı. Aradan birneshe jıllar ótkennen soń, Magadan qalasınan Bazarbaydan aqlanıp kiyatırǵanlıǵı haqqında xat keledi. Bul waqıtta olardıń ulı Maqsette el-xalqına hadal xızmet etkendey azamat bolıp jetilisedi. Povesttegi usınday qıyırman-shıyırman waqıyalardıń sebepshisi bolǵan Pirjan maqsım jat jerlerde qaza tabadı. Ózi ólmesten burın balası Nawrızǵa kindik qanı tamǵan tuwǵan eline qashan bolsa da qaytıwı kerekligin wásiyat etedi. Qarındası Shiyirinda sırt ellerde júrip, keselge shatılıp qaytı boladı. Pirjan maqsımınıń balası Nawrıız, ata wásiyatın orınlap tuwǵan elge qaytıp kiyatırıp shegeradan ótken jerde shegerashı ásker Maqsettiń atqan oǵınan jaraqatlanadı. Jazıwshı usılayınsha bir-birine tuwısqan, jaqın adamlardıń ótkendegi jeke menshiklik sanadan jámáátlik sanaǵa ótip atırǵan bir dáwirde usı dáwirdiń qurbanı bolǵanlıǵın, kimisi sırt ellerde, kimisi tuwǵan jerde azap-aqırette búrkenip jasawǵa májbúr bolǵan Pirjan maqsım, onıń ulı Nawrıız, qızı Shiyringúl, Erjan maqsım hám onıń ulı Bazarbay kelinshegi Zulfiya hám onıń balası Maqsettiń táǵdirine tiyisli turmıs waqıyaları tiykarında ashıqtan-ashıq súwretlegen.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jazıwshı A.Bekimbetovtıń ómiri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Jazıwshınıń qanday romanları basılıp shıqtı?
3. Jazıwshı qaysı shıǵarması ushın Berdaq atındaǵı sıylıqtı alıwǵa miyasar boldı?
4. «Awır sınaqlar» povestinde qaysı dáwir waqıyaları sóz etilgen?

5. Ne ushın Pirjan maqsım ulı Nawrız hám qızı Shiyrin menen elden ketiwge májbúr boladı?
6. Pirjan maqsım hám onıń ulı Nawrız hám qızı Shiyringa kimler járdem beredi?
7. Olardıń basınan keshirgen qıyınshılıqlar qalay bayanlangan?
8. «Jol azabı, góz azabı» degen sózdiń mánisin qalay túsinesiz?
9. Jazıwshınıń «Awır sınaqlar» povestin muǵallimniń járdeminde tolıq oqıp alıń.

TILEWBERGEN JUMAMURATOV

(1915 – 1990)

Ómiri hám dóretiwshiligi. T. Jumamuratov házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme rawajlanıwına óziniń lirikalıq, satiralıq qosıqları, osherk hám gúrrińleri, pyesa hám poemaları menen salmaqlı úles qosqan úlken talant iyesi. Ol keń oqıwshılar qáwimine lirika hám satirik shayır sıpatında urıstan keyingi jılları belgili boldı. Shayırdıń dáslepki lirikalıq qosıqları 1956-jılı «Júrek muhabbatı» degen qosıqlar toplamında basılıp shıqsa, onnan beri de shayırdıń «Doslıq» (1959), «Zamanlaslarım» (1961), «Dáwrän juldızları» (1963), «Tańlamalı shıǵarmaları» (1967), «Tolqında» (1970), «Káramatlı tulǵa» (1975), «Tańlamalı shıǵarmalarınıń I, II tomı» (1978, 1980), «Túrli ótkeller» (1983), «Doslıq haqqında qosıqlar» (1988), tuwılǵan kúniniń 90 jılıǵına baǵıshlap shıǵarılǵan «Ómirińniń ózi filosofiya» (2005) poeziyalıq toplamları menen «Mákarya sulıw» (1973) poeması basılıp shıqtı. T. Jumamuratovtıń dramaturgiya janrında «Qızlar házili» (1976), «Tiklengen tuw» (1971), «Awır kúnlerde» (1977) pyesaları Berdaq atındaǵı muzıkalı drama teatriniń saxnasında birneshe mártebe qoyıldı. Proza tarawında birneshe gúrrińleri menen osherkleri «Muhabbat sırı» (1958) kitabında járiyalandı. T. Jumamuratov sheber awdarmashı sıpatında rus shayırı A. S. Pushkiniń «Balıqshı hám altın balıq» ertegin, shıǵıs klassigi Omar Hayyamnıń rubayıların, tatar shayırı Muwsa Jálildin qosıqların, qırǵız shayırı Toqtaǵuldıń termelerin qaraqalpaq tiline

awdardı. Óz gezeginde T.Jumamuratovtıń lirikalıq qosıqları menen ataqlı «Mákarya sulıw» poeması rus, ózbek, qazaq, tatar h.t.b tillerge awdarılıp basılıp shıqtı.

Tilewbergen Kuppatulla ulı Jumamuratov 1915-jılı 15-iyunde Moynaq rayonınıń Aqdárya awılında tuwıldı. 1937-jılı muǵallimler tayarlaytuǵın kurstı pitkerip kelip, dáslep óz awılında muǵallım, soń Moynaq rayonındaǵı «Qızıl balıqshı» gazetasında redaktor bolıp isleydi. 1948-jılı Tashkenttegi Orta Aziya mámleketlik universitetinde oqıp keledi. 1950-jılı Nókiske shaqırtılıp alınıp, respublikalıq gazetalarda, radio esittiriw komitetinde hám Jazıwshılar awqamında jumıs isleydi.

T.Jumamuratov 1957-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası. Shayır kórkem ádebiyat tarawındaǵı xızmetleri ushın 1967-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq shayırı», 1969-jılı «Ózbekstan xalıq shayırı» húrmetli ataqlarına miyasar boldı. 1972-jılı «Tańlamalı shıǵarmaları» hám «Tolqında» qosıqlar toplamları ushın respublikalıq Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtı alıwǵa eristi.

T.Jumamuratov xalqımız arasında qosıqların yadtan suwırıp salıp aytatuǵın, kerek jerinde yadtan qosıq shıǵara alatuǵın talantlı tókpe (improvizator) shayır boldı. Onı xalqımızǵa jaqınnan tanıtqan ruwxıy baylıqlardıń biri folklorlıq dástúrler. Shayır jaslayınan xalıq danalıǵın tıńlawǵa hám oqıwǵa janı qumar, zeyinli hám qatıqlaq bolıw menen birge ana tili menen ádebiyatınıń bay ǵáziynesinen, shıǵıs hám batıs mádeniyatı durdanalarınan sheber paydalanadı.

50-jıllarǵa kelip shayır dóretiwshiligi ideya-tematikalıq, janrlıq, kórkemlik jaqtan da ádewir dárejede óskenligi bayqaladı. Mısalı, shayır poeziyasında shıǵıs hám klassikalıq poeziyada keń qollanılǵan muxalles («Jarasar»), tórtlikler, ǵázzel («Nawayı haqqında»), termeler («Adamzat», «Quwanış penen uwayım», «Qostarlar», «Bolur tawdıń basında»), tolǵaw («Jırawlar tolǵawı», «Sır tolǵawı»), tuwısqan xalıqlar ádebiyatında keń qollanılǵan úsh qatarlı («Nókis»), segiz qatarlı («Jańa jilda») qosıqları, ballada janrında («Shımbaylı qız», «Otırısqa»), táriyip, arnaw qosıqları jáne de qosıq penen jazılǵan feleton («Kórgen isti ettik bayan»), aytıs (Shayırdıń qazaq aqını Úmbetali Quralaev penen aytısı, dayısı Palman menen muǵallım jigit Kárimbay Muwsaev penen aytısı), jáne de xalıq erteklerine tiykarlap jazılǵan birneshe shıǵarmaları menen birge yumor-satiraları shayır dóretpeleriniń tematikalıq hám janrlıq formalar menen bayǵanlıǵınan dárek beredi.

«Shının aytsam ómirдің hár salası, berer sağan poeziya bulağın» dep jazğan shayır, turmıstıń hár qıylı tarawlarında el mápi ushın xızmet etip atırğan zamanlaslarımızdıń derlik hámmesine paxtakeshlerge, sharwalarğa, balıqshılarğa, mádeniyatımızdıń tulğalarına, palwanlarına, shıpkarlarğa, ustazlarğa sóz sheberlerine, shaxtyorlarğa shayırlarğa arnap qosıqlar jazdı.

Jámiyetke kerı tásirin tiygizetuğın máskünemlik illeti shayırdıń janın azar shektirgen temalardıń biri boldı. Mısalı, «Máspámbettiń túsi» qosıǵında hadal miynet etiwdiń ornına hámelinen paydalanıp kúnde más bolıp júrgen basshınıń obrazın dóretdi.

Shayır poeziyasında xalqımızdıń kúndelikli ómirin, miynet adamlarınıń erisip atırğan tabısların, tınıshlıq, paraxatshılıq, doslıq temalarına qosa, xalıqlar doslıǵın, adamlardıń bir-birine bolğan doslıq qatnasların, jaqsılıq, hadallıq, adamgershilik qásiyetlerdi ulıǵlaw, geypara adamlardıń is-háreketlerindeki qolaysız illetlerdi satira otı menen áshkaralaw anıq kózge taslanadı.

T. Jumamuratovtıń dóretiwshiliginde arnaw, táriyip qosıqları kóp. Onıń dóretpelerine qarasaq, qaraqalpaq úlkesinde shayırdıń izi túspegen, kewline oy salmağan jerdiń ózi joq sıyaqlı. Óziniń tuwılıp ósken mákanı Moynaqtan baslap, hámme rayonlarğa arnap jazğan qosıqları («Moynaqta», «Aralım», «Nókisim», «Ámiwdárya», «Ellikqala», «Taxtakópir», «Shomanay», «Shımbaydıń») bar, olardıń hár biri tek sol mákanǵa say milliy koloritte qaytalanbas reńde súwretlenedi. Shayır xalqımızdıń uzaq tariyxına arnap «Qaraqalpaq at qaldı», «Qaraqalpaq bolǵalı» qosıqların jazdı. Mısalı, shayır «Qaraqalpaq at qaldı» qosıǵında: ótkendegi ata-babalarımızdıń qanday qıyın dáwirlerdi, jawgershiliklerdi bastan keshirsede milliy miyrasları menen mádeniyatın, eli-xalqın hám tuwǵan jerin kózdiń qarashıǵınday saqlap qalǵanlıǵı maqtanısh sezimleri menen jırlanadı.

T. Jumamuratov poeziyasında «Ukrain qızı», «Algıs» (Okean ortasında), «Ananıń kewli balada», «Bala tuwralı sóz» poemaları menen birge balalarǵa arnalǵan «Kiyiktiń eki ılaǵı», «Qásiyetli gáwhar tas haqqında ertek», «Doslıq» («Jalınlı kúnderde»), «Mákarya sulıw» poemaları belgili orın iyeleydi.

SONETLER

I

Aqshamında oylap aydı, juldızdı,
Geyde biraz kirpik qaqpay jataman,
Tań atqan soń kórip jaqtı kúndizdi,
Ara-tura mıń qıyalğa bataman.
Miyrimanlı jaqsılardıń júregin, -
Bultsız kúnniń quyashına teńedim,
Dúnya tanıw-maqset penen tilegim,
Úyretkenge men bilemen demedim.
Kók gúmbezli keń jáhánniń ishinde,
Qıyal meni alıp ushar alısqa,
Uyqılasam kórgenlerim túsimde:
Qıdıraman Sholpan menen Marsqa.
Ushqır eken hár adamniń qıyalı,
Qanatına pútkil dúnya sıyadı.

II

Ashıwlanıp aqırğanda arıslan,
Zor haywanlar zıp beredi tum-tusqa,
Ayıw, qasqır qashıp júrer alıstan,
Arıslannıń qorqar jawı — qumırsqa.
Pıl seskenbes qansha jırtqısh dushpannan,
Daraqlardı japıradı qańbaqtay.
Áteń biraq janı qalmas tıshqannan,
Tanawına kirse qoymas oynatpay.
Kúsh jumsasa óńkey qullar birigip,
Patshalardı atıp urar taxtan da.
Kúshte emes jaqsılıqta — irilik,
Birewlerdi mayırğangá maqtanba.
Jaqsılıqtıń káramatlı isi bar,
Ádilliktiń qúdiretli kúshi bar.

III

Ómirdiń de báhár, jazı, qısı bar,
Biypárwalıq jaman, adam ayarlıq,
Úrgin ursa, shiyrin janıń qısılar,
Erte bastan kórmese tayarlıq.

Hár birewdiń ayı, jılı sanawlı,
Birim-birim qoparılar gerbishiń,
Jaqsılıgıń jurıt aldında sınawlı,
Izzet penen eńbek etseń el ushın.
Júrseń-jatsań, hesh bir dártke jaramay,
Qartayǵanda kórmek qayda ráhát.
Qıs kúnińde quwanarsań baladay,
Jaz kúnińde tayarlasań zúraát.
Jaslıq dáwrán—jalınlanar máháliń,
Qartayǵan soń qaytıp kelmes báháriń.

EՆBEK PENEN TURMÍSÍNDÍ HÁSEMLE

Aljassa moyınlaw aqıl qaymaǵı,
Kim qáteńdi kózge aytsa, paydalı.
Betke túsken daqtı, qararı-aqtı,
Kórsetiwshi dostım deyber aynanı.

* * *

Abıroy jıynaw usaydı,
Iyne qudıq qazǵanǵa.
Ídisiń qalmaq bosaydı,
Jónsiz jerde qızǵanǵa.

* * *

Artıqmash erdiń aqılı-
Álewmetti basqarǵan.
Buringiniń naqılı,
Aqılsız ǵayrat bas jarǵan.

* * *

Awırlıqtı kórmegen,
Qádirin bilmes mazanıń.
Baxıtqa meni bermegen,
Turmıstıń sheger azabın.

* * *

Balası jur bir jerlerde «suw» iship,
Ana otır uyqılamastan uw iship.
Jigit kelip kórsetken soń «koncertin»,
Júrek qaldı muzday bolıp suwısıp.

* * *

Bazı birewler aytqan tildi almaydı,
Haq adamdı kóz-kóreki aldaydı.
Óğan pitken minez ana sütünen,
Awırıw qalsa da, ádet qalmaydı.

* * *

Bolsañ eger aqıllı hám bilimli,
Úzip qoyma abıroy degen gúlıńdı.
Kópshilikte pátiwasız kópirip,
Buzıp alma, begligindi, sınındı.

* * *

Birewlerge heshbir adam jaqpaydı,
Tuw sırtınan jamanlaydı, datlaydı.
Ólgennen soń góрге jalǵız kómiler,
Ol jaqtan da jaqsıladı tappaydı.

* * *

Birewlerdiń isleriniń bári ep,
Tek aldawdan basqa sirá kári joq.
Úyrenisken ádet sirá qala ma,
Aqmaqlıqtı emleytuǵın dári joq.

* * *

Jazda etken miynetiń,
Qırmanıńdı kórkeyter.
Jasta etken xızmetiń,
Mártebeńdi úlkeyter.

* * *

Jaslarda da jaslar bar,
Hadal tuwǵan xalqınan.
Qálbinde biyik asqarlar,
Qıyalı kókke talpınǵan.

* * *

Jurttan jaqsı gáp kúteseń ele sen,
Basqalarǵa nege azar bereseń?!
Hesh birewdi tiliń menen tırnama,
Eger óziń jaqsı sózdi qáleseń.

* * *

Ishki sirdi ańlamaydı hár kisi,
Bala ushın zarlar ana bayǵusı.
Biybisánem jaltıldaǵan gúl edi,
Tezden qartaytıptı perzent qayǵısı.

* * *

Inge qolın apargan,
Záhár shekken jıllannan.
Ílas balshıq qopargan,
Patashıqqa bılgangan.

* * *

Kóp simirse araq-sharap, konyaktan,
Ǵarganı da búlbúl etip sayratqan.
Birazlardı es-aqıldan ayırıp,
Qılmıs júklep miliciyaǵa aydatqan.

* * *

Kishkentaysañ — dese shirkey kónbepti,
— Uhsam boyım terek penen teń, — depti.
Geshshe shımshıq ayaq sozıp-sháltiyip,
— Aspan, jerdi tirep turman men, — depti.

* * *

Keń minezli ne bir dana adam bar,
Insan kórse, bári onıń dosları.
Tikminezli, kelte pikir nadanlar,
Jatırqaydı ruwınan basqanı.

* * *

Nápsi qulı, áy biydáwlet qaraǵım,
Júz gramǵa qızarsa da qulaǵın.
Hal ketkenshe kúni-túni simirip,
Qurtpaqısañ magazinniń araǵın?!

Soraw hám tapsırmalar

1. T. Jumamuratov poeziyasınıń ózgesheligi haqqında aytıp beriń.
2. Shayırdıń qanday poeziyalıq toplamları basıldı?
3. Shayır «Sonetleri»n oqıń, mazmunı boyınsha túsiniǵińizdi aytıp beriń.

ÁDEBIYAT TEORİYASINAN MAĞLÍWMAT

Sonet—italiyan tilinen alınıp—*jańǵırıw* mánisin bildiredi. Soneton tórt qatarlı lirikalıq qosıqtıń úlgisi. Sonet dáslep XIII ásirlerde Italiya, Batıs Evropa ádebiyatlarında payda bolıp Dante, Petrarka, V.Shekspir, rus poeziyasında Jukovskiy, Pushkin h.t.b. dóretpelerinde rawajlandı. Usı janrdıń asqan sheberi esaplangan Shekspirdiń sonetlerin I.Yusupov bar sheberligi menen awdarma isledi. I.Yusupovtıń ózi de sonet úlgisinde birneshe qosıqların dóretti. Shayırdıń «Sorsha» sonetler dúrkininen bir misal:

Barlıq hám joqlıqtıń shegarası bul,
Usı jerge kelip izler joǵalar,
«Mensiz dúnya joq» dep, asqınǵan kewil,
Bunda arnasına qayta quyılar.
Bunda kúlki tınar ǵumsha láblerden,
Kózge jas juwırar, aqıl albırar,
Dostıń sensiz úyge qaytar bul jerden,
Ya ol sen qaytqanda ere almay qalar.

Ólimnen hesh júyrik qashıp qutilmas,
Esaptan jańılmas, ol hesh utilmas,
Biraq, ol qast etip qılsa da hámir,-
Tek te bir kúsh onıń aytqanın qılmas,
Saw bolsın ǵúressheń, sharshamas Ómirá
Bir shıbıǵı sınsa, mıń bolar sarras.

Xalıq shayı T.Jumamuratovta sonetler jazǵan.

Satira—grek tilinen alınıp, *masqaralaw, ájiwalaw* degendi ańlatadı. Turmıstaǵı unamsız nárselerdi keskin túrde qaralap, ájiwalap kórsetiwshi kórkem súwretlew usılı. Satira ádebiyatıń barlıq janrlarında qollanıladı hám onda sarkazm, ironiya sıyaqlı ómirdegi unamsız qubılıslardı ásh-kara etiwshi súwretlew usılları jedel paydalanıladı. Satiralıq súwretlew hám satiralıq obrazlar túrli xalıqlar ádebiyatında, sonıń menen birge qaraqalpaq folklorı hám klassikalıq ádebiyatında da jiyi ushırasadı. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında S.Nurımbetov, T.Jumamuratov, I.Yusupov, B.Qazaqbaev, M.Nızanovlardıń satiralıq qosıqlar dóretkenligi belgili.

BAYNIYAZ QAYÍPNAZAROV

(1916 — 2001)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Xalqımızǵa belgili lirik shayırlardıń biri Bayniyaz Qayıpnazarov 1916-jılı Shımbay rayonında tuwıladı. Ol 1939-jılı Tórtkúldegi muǵallimler institutın pitkerip, 1939—41-jılları óz awılında muǵallım bolıp isleydi. Ekinshi jáhán urısınıń baslanıwı menen urısqa atlangan ol 1941—44-jılları urısta boladı. Jaraqatlanıwına baylanıslı urıstan qayıp kelip, 1944—46-jılları muǵallımshilik jumısın dawam etedi. B. Qayıpnazarov 1951—56-jılları Moskvadaǵı M. Gorkiy atındaǵı ádebiyat institutın oqıp pitkergennen soń «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktóri (1956—58), Jazıwshılar awqamınıń másláhátshisi (1958—1953), «Ámiwdárya» jurnalında bólim baslıq (1963—1967), húrmetli dem alısqa shıqqanǵa shekem «Qaraqalpaqstan» baspasında aǵa redaktor lawazımın atqaradı.

Ol 1939-jıldan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzalığına qabil etilgen. XX ásirdeń 30-jıllarınan baslap poeziya janrında úzliksiz qálem terbegen B. Qayıpnazarovtı keń jámiyetshilik «gúllerdeń shaydası», «gúl ashıǵı» bolǵan shayıır sıpatında bahalaydı. Gúl ishqında tolıp-tasıp jırlaǵan shayırdıń qosıqlarınıń tematikası ómirdi, tuwǵan jerdi, ana Watandı, jaslıq muhabbattı, súykimli perzentti, opadar qostardı, paraxatshılıqtı, doslıqtı jırlawǵa arnalǵan bolıp, olardıń kópshiliginde derlik tábiyat kórinisin, ásirese, gúl obrazın oǵada sheber paydalangan.

Onıń lirik shayıır sıpatında «Qosıqlar» (1940), «Xalıqqa xızmet qılaman» (1942), «Kók emen» (1956), «Qızıl gúl» (1958), «Altın gúz» (1959), «Súy dostım» (1962), «Meniń baxtı» (1966), «Eki ayaz» (1970), «Nárwan» (1972), «Gúldáste» (1981), «Men seniń bir shaqańman» (1977) h.t.b. jigirmaǵa jaqın poeziyalıq toplamları menen «Shıǵarmaları» nıń jıynaǵı (1974, 1981, 1985, 1993, 1996) birneshe mártebe qaraqalpaq, rus, ózbek tillerinde basılıp shıqtı. Shayırdıń basqa talant iyelerinen ózgesheligi, ol bárha poeziya janrında úzliksiz qálem terbetti.

Shayırdıń dáslepki jılları jazılǵan «Bilim baǵında», «Paxta tergen qız», «Watan anamız», «Men xalıqtıń soldatı», «Shadlıq shıńına», «Ámiwdárya», «Xalıqqa xızmet qılaman», «Gúl bergen qız», «Biz jeńemiz», «Miynetti súy» lirikalıq qosıqları tematikası boyınsha hár qıylı bolıp, xalıq kewline qonımlı qatarlardan turadı.

Hárbir waqıttıń óz qosıǵı boladı, eger ol kórkem hám tásirli jazılса xalıq onı yadlap alıp, aytıp júredi. Usınday qosıqlardıń qatarına shayır B. Qayıpnazarovtıń 40-jılları jazılǵan «Miynetti súy», «Miynet et» qosıqların aytsaq boladı. Bul qosıqlarda tek ǵana miynet teması sóz etilip qoymastan, lirikalıq qaharmannıń ana Watanǵa, tuwılǵan jerge bolǵan perzentlik sezimleri de kóterińki ruwxta beriledi.

Ekınshi dúnya júzilik urıs mártlikti talap etti, onısız jeńiske erisiw qıyın edi. Shayır «Kók emen» qosıǵında urıs jıllarındaǵı jawıngerlerdiń qaharmanlıq obrazın dóretdi. Bul qosıqta shayır tábiyat kórinisi arqalı adamnıń mártlik islerin súwretlegen.

KEŃ DALAM

Qıya shólde, qum ishinde qulpirǵan,
Maǵan jánnet ósken jerim keń dalam,
Aydın jolda alǵa qaray umtılǵan,
Hallas urǵan júregime teń dalam.

Meniń mına gülge qumar kewlimdi,
Jaynap turǵan güller menen kóm dalam,
Xosh iyisli gül qandırsa miyrimdi,
Ishsem suwıń, jutsam hawań em dalam.

Jetildirip ushırǵanıń esimde,
Qonar bolsam altın uyam sen dalam,
Mehir suwın ishıp ósken tósinde,
Jelkildegen bir gıyańman men dalam.

Aqıl, uqıp, bilek kúshim sen ushın,
Miynet etsem saǵan tamar ter dalam,
Jıralarıń óz úyimdey men ushın,
Qumlarıńnıń etegi de tór dalam.

Keleshegiń kóz aldımda tolayım,
Búgingige salıp turman ser dalam,
Mende sendey bir jazılıp alayın,
Kókiregime keńligińdi ber dalam.

KÓK EMEN

(Ballada)

Qırq úshinshi jil.
Jawınlı gúz.
Watan ushın sawashta júrmiz.
Ízldağan oqlar ishinde,
Úsh jaz ótti. Tağı keldi gúz.
Shineller suw, júrdik ilgeri,
Ólimdi de pisent qılmadıq,
Basqınshılar hújimge ótti,
Biz de attıq, attıq tınbadıq.
Gázep penen qarap dushpangá,
Kekli soldattay tur kók emen,
Shaqaların shırpısa da oq.
Tip-tik qáddin úymeydi tómen.
Tereń urıp tamırın bekkem,
Ósken slavyanlar-rus jerinde,
Shıdamlılıq boyına sińgen,
Tań qalğanday kúsh bar ózinde.
Biyik boyın kókke kóterip,
Jeńiske isenip turdı ol,
Jawınday jawğan oqtıń astında,
Qaytpay turdım kók emendey sol.
Barlıq soldat solay isledi,
Kók emen tur serjanttay qatıp,
Bizge buyırıq berip, ózide
Kórinedi turğanday aytıp.
Solay boldı. Biraqta mağan,
Oq tiygende, tiydi emenge,
Meniń qolım, onıń shaqası,
Sındı. Al, men quladım jerge.

Ol tikke tur ele. Ashıwlı,
Jaw aldında iyilgen emes,
Onı zorlap kúsh penen hárgiz,
Iyildiriw hesh múmkin emes.
Sol waqıtta medsestra Zoya,
Juwırıp kelip súyep aldı,
Meni keyin alıp shıqtı ol,
Al, kók emen tik turıp qaldı.
Ótip ketti sawashlı kúnler,
Pitti qolım sál-pál qıysayıp,
Jolim túsip emendi kórdim,
Ol da ósken shaqasın jayıp.
Dáslep onı tanımay qaldım,
Jasarıptı oq tiygen aǵash,
Kórinbeydi sınıǵan shaqalar,
Bolmaǵanday bul jerde, sawash.
Tanıdım tek qalıń qabıǵın,
Jırıp ótken oqtıń izinen,
Elesledi kózime Zoya.
Alıp shıqqan ottıń ishinen.
Paraxat kúnlerde gezlesip,
Otırdım da emen túbinde,
«Mehriban qız qayda eken? — dep
Kóp oylandım Zoya jóninde.
Sonda maǵan samal sıbırlap,
«Ol qız aman» — degendey boldı.
Japıraqlar turdı shıtırlap,
Zoya kúlip kelgendey boldı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?
2. Shayırdıń qaysı qosıqları nama menen ayıladı?
3. Shayır «Ken dalam» qosıǵında tuwılǵan jerdi qalayınsha táriyiplegen?
4. «Kók emen» balladasında qaysı jıllar waqıyası sóz etiledi?
5. Shayır kók emendi nege teńgeredi?
6. Jaralangán áskerge Zoya qanday jaqsılıq isleydi?
7. Balladanı yadlap alıń.
8. Shayırdı ne ushın gúl shaydası, gúl ashıǵı dep ataymız?

IBRAYİM YUSUPOV

(1929 – 2008)

Ómiri hám dóretiwshiligi. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń ideya-tematikalıq, janrlıq hám kór-kemlik jaqtan hár tárepleme bayıp, rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan elimizdiń belgili shayırı Ibrayım Yusupov bolıp tabıladı. I.Yusupovtıń poeziyası Ózbekstan xalıq shayırı Zulfiya Israilovanıń sózi menen aytqanda: «Qaraqalpaq hawazı» bolıp xalqımızdıń júreginen tereń orın aldı.

I. Yusupov 1929-jılı 5-mayda Shımbay qalasına jaqın jerdegi Azat awılında óz dáwiriniń ziyalı adamlarınıń biri Yusup axunnıń shańaraǵında dúnyaǵa keledi. Ol 1949-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutın tamamlap, usı institutta oqıtıwshı bolıp islep qaladı. 1961—62-jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktóri, 1962—65-jılları N. Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutında ilimiy xızmetker, bólim baslıǵı, 1965—80-jılları Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń baslıǵı, 1980—85-jılları «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń bas redaktóri, bunnan keyingi jıllarda Respublikalıq paraxatshılıqtı qorǵaw qorınıń, Respublikalıq ruwxıy hám aǵartıwshılıq orayınıń baslıǵı wazıypalarında isledi. I. Yusupov 1956-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası bolǵan. Shayır túrli tarawlarda xızmet etiwine qaramastan, dóretiwshilik miynet onıń ómir jolınıń ajıralmas bólegi boldı. Ol ózi jasaǵan zamanda qanday jańalıqlar bolsa, olardı lirikalıq, liroepikalıq, dramalıq hám prozalıq shıǵarmalarında keńnen sáwlelendirip keldi.

Shayırdıń qaraqalpaq, ózbek, qırǵız, túrkmen, rus tillerinde qırqqa jaqın qosıqlar hám poemalar toplamları basılıp shıqtı. Onıń «Baxıt lirikası» (1955), «Kúnshıǵıs jolawshısına» (1959), «Oylar» (1960), «Jeti asırım» (1961), «Dala ármanları» (1966), «Zaman aǵımı» (1968), «Kewil-kewilden suw isher» (1971), «Tumaris hám basqa poemaları» (1974), «Yosh» (1977), «Dáwir samalları» (1982), «Alasatlı dúnya bul» (1987), «Duzlı samallar» (1988), «Kewildegı keń dúnya» (1989), «Úmit jaǵısı» (1990), «Begligińdi buzba sen» (1995), «Ómir, saǵan ashıqpan...» (1999), «Hár kimniń óz zamanı bar» (2004), «Tańlawlı shıǵarmalarınıń eki

tomlıgı» (1978, 1979, 1992) sıyaqlı poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı. Gürriń hám osherkler jıynağı «Garrı tuttağı gúz» degen atama menen 1963-jılı arnawlı kitap bolıp basıldı.

I. Yusupovtıń ádebiyat, mádeniyat tarawında islegen ullı xızmetleri joqarı bahalanıp, «Qaraqalpaqstanğa miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri», «Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayı» húrmetli ataqları berildi. Ol Berdaq atındağı mámleketlik sıylıqtıń, Hámid Álimjan atındağı jazıwshılar sıylıgınıń laureatı boldı. «Miynet qızıl bayraq», «Xalıqlar doslıgı», «El-jurt húrmeti» ordenlerine hám 1999-jılı «Húrmetli professor» dárejesin alıwğa, al 2004-jılı «Ózbekstan Qaharmanı» degen húrmetli ataqqa miyasar boldı.

I. Yusupov Qaraqalpaqstan Respublikası Gimniniń avtorı, I. Yusupov dúnya xalıqları shayırlarınıń qosıqların qaraqalpaq tiline awdardı. Bul awdarmalar «Máńgi bulaqlar» (1985) degen atama menen basılıp shıqtı. Dramaturgiya janrına da salmaqlı úles qosıp «Qırq qız», «Ómirbek laqqı» dramaların jazdı. Qaraqalpaq saxnasında birinshi márte opera janrında «Ájiniyaz» librettosın jazğan hám Ájiniyaz obrazın dóretken I. Yusupov boldı.

Shayırdıń «Watan» dep atalğan eń dáslepki qosıgı 1946-jılı «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasında basılıp shıqsa, eń dáslepki «Joldas muǵalim» poeması 1949-jılı pedagogikalıq instituttı pitkeretuǵın jılı 20 jasında jariq kóredi. Bul poema onı keń jámiyetshilikke talantlı jas shayırsıp atında tanıtwğa hám shayırlıq dep atalğan mashaqatlı hám lázzetli kásipke baǵdarlawğa sebepshi boldı. Birinshi qosıqlar jıynağı «Baxıt lirikası» 1955-jılı basılıp shıqtı. Usı jillardan baslap ullı talant iyesi 60 jılǵa shamalas ómirinde qosıq arqalı xalqımızdıń júregine jol tawıp, zamanlaslarınıń kewil-kúyin, arız-ármanların, qayǵısı menen quwanışın, keleshekke bolğan umtıwları menen joqarı adamgershilikli paziyetlerin tınımsız jırlawğa hasla jalıqpadı.

Shayırdıń dáslepki jılları jazılğan «Heshqashan», «Shıbıǵı sına shınardıń» lirikalıq qosıqlarınıń mazmunınan zamanımızdıń áhmiyetli máseleleriniń biri bolğan paraxatshılıq, tınıshlıq temalarınıń sóz etilgenligin kóremiz.

Shayırdıń «Awıl, awıl», «Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler», «Tal bolıptı talları» h.t.b. poeziyalıq dóretpelerinde kindik qanı tamǵan tuwılğan jerin jer jánneti dep biledi hám onı kúnshıǵıs jolawshısına tanıstırıwda «Tallı jaǵıs-tuwǵan mákanım, onda jurat tań qalǵanday ayrıqshalıq bar dep ayta almayman, biraq ol jaǵalawlar maǵan elege deyin jer jánneti

sıyaqlı kórinedi» — dep jazadı hám usı pikirín óziniń «Tuwılǵan jer» qosıǵında poetikalıq qatarlar menen sıpatlap beredi:

Shayırdıń «Berdaqtıń duwtarı» hám «Sahra búlbúline» qosıqları klassikalıq ádebiyatımızdıń maqtanıshı bolǵan Berdaq shayırga arnap jazıladı hám ullı shayırdıń qol jetpes talantı maqtanısh sezimleri menen jırlanadı.

I. Yusupov «Ayt sen, Ájiniyazdıń qosıqlarınan» qosıǵında ullı sóz zergeriniń táǵdiri hám qosıqları muhabbat hám ashıqlıq, ayralıq hám hijran azabınan dóretilgenligin, ásirese, shayırdıń muhabbattı hám ana Watandı ulıǵlawdıń asqan sheberi bolǵanlıǵın maqtanısh sezimleri menen oǵada tásirli súwretleydi:

I. Yusupovtıń «Seksewil» qosıǵında da shól daraǵı seksewil obrazı usınday sıpatlı belgileri menen ajıralıp turadı. Shayır usı janlı tábiyattıń ózinsheliginen xalqımızdıń mártlikke hám shıdamlılıqqa tolı ómirin kóz aldımızǵa janlı elesletedi.

I. Yusupovtıń kópshilik lirikalıq qosıqlarında filosofiyalıq mazmunınıń kúshli berilgenligi bayqaladı. Onıń «Kewil kewilden suw isher» qosıǵında adam kewliniń oǵada názik ekenligi, hátteki, insandı qorshaǵan janlı hám jansız tábiyattıń da adam balası sıyaqlı biri ekinshisiniń izzet-húrmetine, mehrine, itibarına mütáj ekenligi óz ara salıstırılıp súwretlenip, juwmaq jasaladı:

Shayırdıń «Tuwısqanlıq» qosıǵınıń ideya-tematikasında da qanı, janı, tili hám dini bir-birine jaqın bolıp qoymastan, tariyxı menen mádeniyatı hám úrp-ádet, dástúrleri de jaqın bolǵan xalıqlardıń tuwısqanlıq qatnasları joqarı ulıǵlanıp jırlanadı:

«Aral elegiyaları», «Bul jer ele zor boladı», «Bazar jolında», «Korruptsiya», «Begligińdi buzba sen», «Anemiya», «Tırnalar», «Alıs áwladlarǵa», «Boranlı keshte», «Bayıwlıǵa» «Súmelek qaynatqan jeńgeyge», «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles» h.t.b. qosıqlarınıń ideya-tematikasında búgingi ekologiyalıq mashqalalar menen birge ekonomikalıq, jáne de, sociallıq máselelerdi de tereń túsingen lirikalıq qaharmannıń kewil-keshirmeleri menen jaqınnan tanısamız.

Shayıır «Boranlı keshte» qosıǵında qıs ayınıń boranlı keshinde adam-zattan mehir kútip kelgen janlı janıwarlarǵa qarsı islegen jawızlıq háreketleri ashınarlı jaǵdayda súwretlenedi.

«Úmit jaǵısı» (1990) kitabına kirgen «Tırnalar» qosıǵında janlı tábiyattıń sulıw hám erke qusı tırnalardıń suwı qaytqan dáryası menen

teñizin taslap ketiwi shayırdı úlken táshwishke saladı hám shayır bul haqqında ruwxıy keshirmelerin monolog formasında jetkeredi.

Qosıq soñında insan balasınıń qanday qıyın jaǵdayda qalsa da, tırna sıyaqlı tuwılǵan jeri menen ana Watanın taslap ketpesten, sadıq qalatuǵının kewil tuyǵılarınan ótkerip tereń uqtırmaqshı boladı:

Shayır «Bayıwlıǵa» qosıǵında da ekologiyalıq apatshılıqtıń sebebinen qulazıp qalǵan awıllardı, qutı qashqan tábiyattı, adamlar táǵdirin salıstırmalı usılda sáwlelendiredi.

«Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles» qosıǵında da, búgingi kúni bar baylıǵınan ayırılıp, qutı qashıp ashınarlı jaǵdayǵa túsken teñizdiń qulazıǵan kelbeti dál súwretlengenligin kóremiz:

Zamanı menen teń ayaq qosıp jasaǵan shayırdıń «Jańa ásirge», «Türk ulısına», «Prezident», «Mustaqıllıq maydanınan ótkende» h.t.b. qosıqlarında jańa ásirde hám gárezsiz zamandı úlken quwanış penen kútip alǵan talant iyeginiń hawazı sezilip turadı.

Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatında epikalıq janrdıń rawajlanıwında I. Yusupovtıń «Joldas muǵallım», «Eski fontan ertegi» «Akaciya güllegen jerde», «Aktrisanıń ıǵbalı», «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq», «Dala ármanları», «Tumaris», «Qaraqalpaq haqqında sóz» «Búlbúl uyası», «Máńgi bulaq», «Watan topıraǵı», «Mámelek oy», «Poseydonnıń gázebi» sıyaqlı birneshe poemaları ayrıqsha orın tutadı.

Shayırdıń «Tumaris» (1970) poeması tariyxıy temada jazılǵan shıǵarma. Onıń qaharmanları tariyxta bolǵan adamlar.

Poemada áyyemgi massagetler patshası Tumaristiń mártlikke tolı ómirin ashıwda xalıq arasında júrgen ańız-ápsanalar menen birge áyyemgi grek tariyxshısı Gerodottıń «Tariyx» kitabında jazılǵan tariyxıy ápsanalıq materiallardan sheberlik penen paydalanadı. Poemanıń juwmaǵında Tumaris massagetler aldında bergin antın orınlap, óz jawı Qayqısıraw menen bolǵan sawashta jeńiske erisedi hám onı óltirip, tirisinde qanǵa toymaǵan kózlerin qan tolı meske saladı hám óz urısına juwmaq jasaydı.

I. Yusupov dramaturgiya tarawında xalıq dástanı tiykarında Á. Shamuratov tárepinen jazılǵan «Qırq qız» pyesasın 1965-jılı qayta islep tamashagóylerge sawǵa etti. Sonday-aq, shayır xalıq awızeki dóretpelerine súyenip «Ómirbek laqqı» (1971) hám «Ájiniyaz» operasınıń librettosın (1973) dóretti.

I. Yusupovtıń «Ájiniyaz» operasınıń librettosı (1973) házirgi dáwirdegi dramaturgiya tarawın janrlıq formalar menen bayıtqan hám onıń avtorın

sheber dramaturg sıpatında tanıtqan eń jaqsı dramalıq shıǵarması boldı. Bul libretto negizinde kompozitor N.Muxameddinov birinshi qaraqalpaq operasını dóretti hám bul opera 1987-jılı teatr saxnasında qoyıldı.

AYT SEN, ÁJINIYAZDÍŃ QOSIQLARINAN!

Ayt sen, Ájiniyazdın qosıqlarınan!
Jılasın yar ıshqı bawırın keskenler,
Eñiresin elinen ayra túskenler,
Ayt sen, Ájiniyazdın qosıqlarınan!

Sazın samal yadlap, sózin el bilgen,
Bir shayır dúnyaǵa keldi de ketti,
Tal artınan tuwǵan ayǵa telmirgen,
Bir dilbar túsime endi de ketti.

Qosıq dárya-dárya nur bolıp aqsın,
Íshqısız janlarǵa ıshqı otın jaqsın,
Qız-jigitke jılwa naz benen baqsın,
Ayt sen, Ájiniyazdın qosıqlarınan!

Ayt sen «Bozatawdı» namaǵa salıp,
Eljiremegenniń bawırını tas bolsın,
Qaraqalpaqtıń góne dártili qozǵalıp,
Jańa dáwranına búgin más bolsın.

Shayır gezgen shólde bostanlar bayıp,
Zarlı zaman boldı kózlerden ğayıp,
Bir ilham perisin kórdim ájayıp,
Ayt sen, Ájiniyazdın qosıqlarınan!

Men onı tınlasam, qalmaq taqatım,
Kewlimde bir ğoshshaq, búlbúl sayraǵan.
Men onı tınlasam, tuwǵan elatım.
Jer jánneti bolıp kóriner maǵan.

Juldızlardı jerge úńiltpek bolsań,
Jaman shayırlardı túńiltpek bolsań,
Eger men ólgende tirirtpek bolsań
Ayt sen, Ájiniyazdın qosıqlarınan!

SEKSEWIL

Únsiz kókke qolların sozıp ásten,
Kim bular el shetinde erbeñlesken?
Heshkim emes, bul mázi seksewiller,
Shet-shebirsiz dalanı qaplap ósken.

Boyında qızgını bar tas kómirdey,
Shań basıp quwań tartqan jas kórinbey,
Óz dalasın jawlardan qorgap turǵan,
Áyyemgi massagettiń láchkerindey,

Ayqasar otlı áptab, jábir menen,
Jıǵılsa isi bolmas qábir menen,
Jawmay ótken bultlarǵa óshegisip,
Túyedeý tóze biler sabır menen.

Boranlar kelip onı julqılaǵan,
Qorıqpas ol biraq heshbir gúlguladan.
Artizian izlegen barlawshıday,
Uzın tamırı shól tósin burǵılaǵan.

Qaqshıyıp qıyınlıqqa tós keriwli,
Bilmeydi qula dúzde seskeniwdi,
Salmaǵı misalı pil súyegindey,
Súyemen shól perzenti seksewildi.

Tuqımı jer tańlamay ónıp keter,
Jasında kók shırshaday dónip keter,
Jansa da tegin janbay, adamzatqa, —
Boйдаǵı bar qızıwın berip keter.

KEGEYLI

Kewlim kóterińki kirgendey baǵqa,
Tolqınlasıp, hallas urǵan Kegeyli.
Aydınıńda shorshıǵan aq shabaqqa,
Men qızıǵıp qarap turman, Kegeyli.

Jaǵań jelkildeydi qamıs, urıqtan,
Balalıq gezimdi oylap turıppan...
Suwında shashılǵan uwıldırıqtan,
Órshigen bir shabaǵıńman Kegeyli.

Jazda qayırında oynap qırǵalaq,
Qısta muzlarında teptik sırganaq.
Kekili gúzelgen, moynı ırǵanaq.
Qara bala yadında ma, Kegeyli?

Bálki shıǵıp ketkenmendi esińnen,
Óytkeni bir men be órshigen sennen?
Balalıq waqtında óter hár kimnen,
Bári este qala bermes, Kegeyli.

Íshqınıń báhári jetip maǵan da,
Jigitlik háseri gezgende qanda,
Balalıǵım oynap qaldı jaǵanda,
Ómir óz jolınan aqtı, Kegeyli.

Biz kóp shabaq edik órshigen birge,
Úyretip anamız, júzdirgen órge,
Xızmetke jaradıq tuwılǵan elge,
Ómirdiń maqseti soldur, Kegeyli.

Bálent ırashına men mindim taǵı,
Qanday ısıq tuwǵan jerdiń qushaǵı!
Munarlanǵan terek, miywalı baǵı,
Baxıtlı awılımnıń sáni Kegeyli.

Kúnshıǵarınıń Taǵjap, batısınıń Arshan,
Aq altın mákanı qay jerge barsań.
Júz jap, mıń salmadan háǵlap aǵarsań,
Sonda da tartılmas suwıń, Kegeyli.

Sendey náwpir bolıp aqpasa shayır,
Xalıqtıń kewline jol tappasa shayır,
Shayırman dep shirengennen ne qayır?
Házir sonı oylap turman, Kegeyli.

QARA TAL

Suw boyında shayqatılğan janım qara tal,
Mağan balzam, sen tımıqta shaqırğan samal.

Mağan tuwısqan hár shıbıgıń hám búrtiklerıń,
Seniń astıń—kindigimnen qan tamğan jerim.

Anam sağan baylap meniń átkónshegimdi,
Terbetkende ırǵalǵansań hayyalap sen de.

Seniń úniń, tursań gúwlep aldında tamnıń,
Janıma únles háyyiwindey áziz anamnıń.

Keshki ińirde juǵırlasqan shoq shımshıqlarıń,
Bergen mağan shoq minezin, shoq qılıqların.

Samal tursa, sen bir tegis ırǵalıp oyshań,
Saldamlıraq oy oylawdı úyrettiń mağan...

Astında oqıp qosıqların Pushkin, Berdaqtıń,
Salqınında óstim hám de muhabbat taptım.

Sonda ılay suw boyında, seniń sayanda,
Tuwğan jerge tuńǵısh sezim mende oyanǵan.

Gá shejiresin baslaytuǵın ǵarrıday únsız,
Gá romantik jas qıyalday shuwlap tınımsız, —

Qulaǵımnan ketpes ele, tuwısqan talım,
«Shayır bol» dep mağan talay sıbırlaǵanıń.

* * *

Bilim quwıp men qalaǵa sapar shekkende,
Haq jol tilep, anam menen uzattıń sende.

Suw boyında qaldı, sóytip, tentek balalıq,
Men erjettim sennen shıqqan narttay buralıp.

Aydınında aq shabaqtay júzdim bilimniń,
Kóp jerlerin araladım paytax elimniń.

Ala tawdıń arshaların, Volga qayıńın,
Araladım toǵayların Kavkaz tawınıń...

Sonda seniń qaraqalpaqsha aytqan qosıǵıń,
Qıyalımda olar menen turar qosıp ún.

Shadlıq, doslıq urqan atar ǵır aylanańda,
Baxıtlı awılım ǵurǵınlasıp óser sayańda.

Gúllene ber, tallı jaǵıs, paxtalı dalam,
Men—seniń bir nart shıbıǵıń, men-seniń balań!

BOLMASA

Qus balası bolıp ilinbes sanǵa,
Búlbúldiń xosh hawaz sesi bolmasa,
Sazdı shertken menen kelmes namaǵa,
Kewildiń bir ándiyshesi bolmasa.

Ádet qalar, bálkim qásiyet qalmas,
Elge xızmet etpey jigit sınılmas,
Kóp jasaǵan menen aqsaqal bolmas,
Parasatlı aqıl-yesi bolmasa.

Birewler qartaysa ziyneti asar,
Eline sán berip tóрге jarasar,
Birewler qızıqshı maymılǵa usar,
Mázi adam súwret túsi bolmasa.

Kimler jas qaytsa da aqlı tolǵan,
Kimseler zuwqıldap til-jaǵı qalǵan,
Atqa «shúw» degennen basqası jalǵan,
Jası úlkenkik áwselesi bolmasa.

Kimdur tirisinde-aq atın joqlamas,
Insan bolıp, ishken duzın aqlamas,
Berjaǵınan quyǵan menen toqtamas,
Arjaǵında bir nársesi bolmasa...

TÍRNALAR

Ál hawada qanatların taldırıp,
Jat mánzilge sapor shekken tırnalar,
Ayrılıq dártinde bizde qaldırıp,
Shadlıgımdı alıp ketken tırnalar.

Hawazıńa qúlaq salıp qarasam,
Aq qağazday ǵaǵırlasıp barasań,
Xosh allıyar aytısqanday bolasań,
Kelmeske jol tartqan gózzal tırnalar.

Jerge bir náwbetdur, elge bir náwbet,
Qaytıp baratqanday qaytası dáwlet,
Ash tolqınlar urmas jaǵısqa gúrlep,
Sonalı kóllerden ushtı tırnalar.

Sizler násil kórgen atawlar awlaq,
Ádira qalǵanday aydınlı suwlaq,
Diń aspanda muńlı «qurıw-qurıw»lap,
Ne dep baratırsız bayǵus tırnalar?

Ne is tapsa, insan peylinen tabar,
Ol qast etse teris aǵar dáryalar.
«Bul jer bizge haram» degendey olar,
«Ah» urıp qıyqıwlap barar tırnalar.

Tańlarım oyanbas tolqın sestinen,
Qaylardan alarman onday kúshti men?
Duzlı shańǵıt kómgen kóller ústinen,
Bul jaǵısqa túspey barar tırnalar.

Barar intizamlı, jipke dizilip,
Men qarayman júrek bawırım úzilip,
Sizdey men de ata jurttan bezigip,
Nege kete almayman, aytıń tırnalar?

MUSTAQILLIQ MAYDANINAN ÓTKENDE

Búgin Ámiw bolıp aqqım keledi,
Argımaq at bolıp shapqım keledi,
Búgin ónirine ózbek aǵamnıń,
Kewlimnen gúl úzip taqqım keledi.
Nawayı, Berdaqlar dástan pitkende,
Babur tárki-Watan qılıp ketkende,
Mashrab ǵázzelleri páryad etkende,
Oyǵa alǵan maqsetine jetken be?
Babalar ruwxı keshti oyımnan,
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.

Akmal, Allayarlar atılıp ketkende,
Jawlar Qadriydi qatıl etkende,
Sharapatlı insan uyqısın buzıp,
Qábirinen shıǵarıp alıp ketkende...
Bári kóz ónimnen ótkendey boldı,
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.

«Aq altın» nan tawday qırman pitkende,
Onı jat kárwanlar alıp ketkende,
Sen oyshań súyenip awır ketpenge,
Únsiz turısların eleslep ketti,
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.

Seniń ruwxındaǵı mártlik, danalıq,
Jańa dáwran jolın tappaǵı lazım,
Biyik insanlıǵın dúnya tán alıp,
Jáhán minberinen shıqsın hawazın.
Kewil talwas etip, ilham yosh urar,
Miyrim suwı menen tolganday Aral,
Eser bir ájayıp jaǵımlı samal,
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.

Ózbekstan Kúnshıǵstın Sholpanı,
Kóp qıyın jollardan óterseń asıp,
Biniyad tawıp azat insan ármanı,
Jolındı jaqtırar ıǵbal quyashı.

«Qutlı qádemıne hásanat» diyip,
Qan-qardash xalıqlar qol berip qolğa,
Qara qalpagımdı shalqayta kiyip,
Janında baraman bul ullı jolda!

TUMARIS

MASSAGETLER QİSSASI

(poemadan üzindi)

Tumarisa, wa anajan,
Sarsılasañ basıñ iyip,
Perzentiñniñ azasınan
Jürek-bawırın tur ğoy küyip,
Eñkeytpe tilla jıǵandı,
Sır berip nasharlıq etpe.
Qayǵı aldında qayısqandı,
Jaqtırmaydı massagetler.
Bos kelipti úmit atıñ,
Ayhay! Biraq, ókinbe sen.
Óz qátesin, óz uyatın
Juwǵan ol óz qanı menen,
Kóter bastı! Qayda seniñ
Erkeklerdi basqan susıñ?
Jolbarstıñ jaw búyregin
Julıp jegen ğaybar kúshiñ?
Qas batırdıñ bas súyegin
Zeren etip, qımız ishken,
Sen emes pe, eldiñ kegin,
Keskilesip alıp ósken!
Arqar múyız ay astında
Kim kórkiñdi saǵınbaǵan.
Ógiz suwdıñ jaǵasında
Kim kúshine tabınbaǵan!?
Kiy jarqıldap sáwkeleñdi,
Sır berip nasharlıq etpe.
Kóp qayǵırıp júdeğendi

Jaqtirmaydı massagetler.
Tumarisa otir únsiz,
Tarqatqan ol qolań shashın.
Boz orda misli heshkimsiz,
Otir hámme iyip basın,
Gıjlap turǵan oshaqtaǵı
Seksewildiń qozı sóner.
Al, kewilde perzent daǵı
Ot tiygendey órshelener.
Kesik qulaq nóker úyden
Shıǵıp ketti bir jaqlarǵa,
Suwıq xabar ol ákelgen
Qaldı gúwlep qulaqlarda.
Ol aytqan: «Patsham, bizlerge
Bul saparı Kún qas bolǵan.
Jaw albırıp qashqan jerde
Tayar awqat, mol dasturqan.
Jayıwlı turǵanın kórip
Japırılıp tústik attan.
Jatır meslerde kópirip
Bir ishimlik, ózi qatqan...
Ishtik simirip, jedik etti,
Kewil ósti, bas gúwıldap.
Uyqı bastı, dińke ketti...
Jaw, sóytip túsirdi aldap,
Esimizge kelsek keshte,
Ayaq-qollar matawlı tur.
Bul qorlıqlı kúndi eske
Alıw maǵan tawdan awır!
Kók shatırda kóshki taxtta
Shah otırar ǵarq-ǵarq kúlip,
Ústimizde toy qızbaqta,
Biz jatırmız tiriley ólip,
Bir waqları tiklep boyın,
Turdı balań jaynap kózi.
— Patsha qutlı bolsın toyıń!
Bar meniń bir aytar sózim.
Bosat meniń qollarımdı,

Erkin esime eneyin,
Bilseñ payda sırlarımdı,
Qáleseñ, aytıp bereyin,—
Dedi turıp tutqın balañ
(Men oyladım: jigit mınaw
Endi óli arslannan
Tiri tıshqandı ábzel bildi-aw)
Farsılardıñ shahı sonda
Sharap tolı tilla jamın
Ishpey biraz otırdı da,
Sıypadı jiyren saqalın:
— Alıp-anadan — at-biyeden,
Mártligiñe tarttıñ bala.
Jawdıñ da mártin súyemen,
Háy, jas batır, mağan qara!
Ákeñ bir saq patsha boldı,
Jurtına jaw darıtpağan.
Dúnyağa dañq jayıp óldi.
Kim tiye aldı barıp oğan?
Anañ — arıw Tumarisa,
Patshalıqqa jarasadı.
Xorezmiya, Sogdiyana
Oğan kópten talasadı.
Asaw arqar ańshı quwsa,
Asqar tawdan pana tabar.
Biyik shıńǵa búrkit qonsa,
Onıñ ushqır qanatı bar.
Awramazda¹ táńirim mağan
Qúdiretli shahlıq berdi,
Kóp ellerdi asawsıǵan
Qılısh penen alıp berdi.

Baktr, midan, parfi, derbik,
Hámmesi de ójet bolǵan.
Biraq, jeti jáhán derlik
Búgin mağan qullıq qılǵan.

¹Awramazda — áyyemgi farsılar táńirisi (I. Yu.).

Aqıl menen aldın boljap,
Ójetligin qoysa anań.
Amanlıqta jasaw olja,
«Mádetker bol» dese maǵan, —
Eliń farsılar shahınıń
Panayında bolar edi.
Esigin boz ordasınıń,
Jel ashıp, jel jabar edi,
Biraq, ol joq Bilgir anań.
Bilimsizlik etti mine.
Úshтен birdey láshkeri hám
Ulı ǵapıl ketti, mine.
Qatın biylegen el ońbas,
Kórdik bunı senler bette,
El-jurtına bolǵanday bas
Erkek joq pa massagette?!
Húkimdar bolıp jurt soraw, —
Shesheń emes, seniń jolıń... —
Dep Jahangir Qayxıraw
Sheshtirdi batırdıń qolın.
— Shah, sen bilgirlik is ettiń,
Umıtılmas bul kópke deyin.
Endi saǵan massagettiń
Qosıǵın aytıp bereyin:
«At ornına arqan taǵıp,
Jolbarstı jegip bolmas,
Awzıń qanǵa tolsadaǵı
Jaw aldında tóǵıp bolmas,
Asırasańda álpeshletip,
Shólin ańsap óler arqar.
Miy qátesin qol dúzetip,
Bas jazasın moyın tartar» —
Dep, saqshınıń qos bawınan
Qanjarın tez qaǵıp alıp,
Jalt-jult shaqmaq shaǵılǵanday,
Tasladı ol ózin shalıp
Wa, patshayım — Quyash qızı!
Óldi sóytip batır ulıń.

Turdım men de kózim qızıp,
Ah, qanıńday jaqsı ólim!
Márt perzentiń patshalıqtıń,
Sırın jawǵa aldırmaǵı,
Ózin-ózi shalıp jıqtı,
Dushpanına shaldırmaǵı.
Men de óldim... Átteń biraq,
Mártlik emes, qorlıq penen:
Tústi shorshıp eki qulaq,
Kesildi de zorlıq penen,
Kóz aldında qulaǵımdı,
Jegizdi bir jállatına
Shańdıp qol hám ayaǵımdı,
Teris mingizdi atıma,
Dedi: «Aytıp bar patshayıńa
Ullı shahtan duway sálem,
Sıyınsın Kún qudayına,
Urısıw ushın biziń menen».
Xosh Tumaris, ádil patsham,
Massagetler maqtanışı!
Táńrim yar bolsın saǵan,
Ákelgen xabarım usı.
Men atqardım minnetimdi,
Xosh bol qorlıqlarımdı men
El-jurttan awlaqqa endi,
Ózim arqalap ketemen»... —
Dep qulaqsız nóker birden,
Tumariske qullıq etti
Hám atılıp shıǵıp úyden,
Qarańǵıǵa súńgip ketti.

3

Ana kewlin qan jılatqan,
Qarǵıs saǵan, jaralı kún!
Jan júyesin sótip atqan
Jazadı bul jaranı kim?
Patsha hayaldıń júregin ol,

Qus urğan bir kógershindey,
Miyrimi joq bir tükli qol
Julqıp, qıynap attı birdey.
Kóz aldınan ótti búgin:
Sol jawız qol kópten beri.
Julmaq bolıp dala gúlin,
Túrli hiyle etkenleri,
Farsı shahı minip kúshke,
Kóp ellerdi jawlap tegis,
Búginligi Tumariske,
Ashıq bolıp qalğan emish...
Hayal patsha esler bárin:
Hiyar shahtıń shaytanların —
Qáyxısırawdıń elshilerin
«Bolmaydı» dep qaytarǵanın,
Shahtıń kózi qan talasıp,
Qattı ashıwǵa mingen sonda.
Massagettiń keń dalasın,
Boyamaqshı bolıp qanǵa, —
Láshkerin shubirtıp aydap,
Dáryaǵa sal taslaǵan ol.
Úrlengen meslerdi baylap,
Kópir sala baslaǵan ol,
Sol máhálde Ógiz suwdan,
Eki atlı júzip ótti.
Shahqa Tumaris arıwdan,
Mınaday ótinish jetti:
«Jahangir shah, qayt iraydan,
Jandı sonsha qıynaysañ da?
Neń jetpeydi? Qorıq qudaydan,
Arǵı júzge sıymaysañ ba?!
Sonsha alǵan el-elatıń,
Awzıń batıp aǵıl mayǵa,
Bizińdey bir jesir qatın,
Óz elińnen tabılmay ma?
Balıq baǵıp, mal aydaǵan,
Eldiń tınıshlıǵın buzba.
Tógilmesin qalayda qan,

Ótpe biziń dalańızǵa»
Tıńlanbadı. Búgin kelip,
Jaw dáryadan berman ótti
Ha demey-aq saldı búlik,
Is baǵıtı qırın ketti.
Al, mine, birinshi urıstıń —
Mákkar urıstıń qurbanları.
Kóz aldında Tumarıstıń
Essiz ulı, qıranları
Eles berip iyip basın,
«Keshir» ana dep turǵanday.
«Jayılmasın qara shashıń
«Bol márdana» dep turǵanday...
Patsha hayal soń-soń barıp
Boyın biyley basladı ol.
Altın árebegin alıp,
Átashtanǵa tasladı ol.
Úy tolı jurt-kátqudalar,
Sárkardalar órre turdı.
(Bul dástúrdi biler olar)
Hámmesi sırtqa juwırdı.
Jasıl túsip, qurt gewlegen
Qasında bir bayterektiń
Ot jaǵılıp, jurt gewlegen
Qushaǵında ıza kektiń.
Árwaq shaqırıp ǵarrı porqan,
Gúbelektey otqa urar.
Zikir salıp duw alaman,
Massagetler oyın qurar.
Tım-tırısılıq shókti birden,
Qulaqqa urǵan tanadayın.
Qalıń qurda orta jerge,
Turdı kelip patsha ayım,
Aq girewke, altın qamar,
Jarq-jurq eter duwlıǵası.
Kózińde jup juldız janar,
Sulıwlıqtıń nur tulǵası,
Kún perzenti nurlı Átash —

Ottiń piyri jalın atıp
Túnge qarsı ashıp sawash,
Turdı onı jaqtılatıp,
«Kindik qanım tamǵan dalam,
Ana jurttıń topıraǵı!
Biyopalıq etsem saǵan,
Kózimdi qus shoqıǵanı...»
Dep ay júzli arıw patsham,
Jalańashlap oń siynesin,
Bir shalanı alıp ottan,
Kúydirdi ol aq mámmesin.
Ant edi ol qorqınıshlı,
Ayqasarda ómir-ólim.
Jurt sezip bir ullı kúshti,
Zor shayqasqa buwdı belin.
«Wa, patshayım, quyash qızı!
Jolıń bolar, qara áne,
Tashtria¹ — baq juldızı
Aq at bolıp shıqtı jáne»
Dep qol bılǵap ǵarrı porqan,
Otqa túsip ólip ketti.
Zikir salıp top alaman,
Tań atqansha ırım eti...

4

Aydarlı tuwı teńselip,
Shıqtı jolǵa massagetler.
Jollar segbirin eńserip.
Qıldı janǵa qısıwmetler.
Nar qamıslı jaǵalarda
Kóp ǵawdanlı kóller qaldı.
Adam barmas atawlarda
Panalasıp eller qaldı.
Jer qayısqań qalıń láshker,
Ań bezdirdi at dúsirlep.
Aldı tawǵa minse seske,

¹ **Tishtria** — Sirius juldızı. Áyyemgi aziyalılar onı kiyeli dep sanǵan. (I. Yu.).

Artı tünde júk túsirgen.
Burqıratıp juwsan iyisin,
Shańgıttan kún kózin bastı.
Qan sasıqlı toy kúsegen
Qara quzǵın ǵaqıldastı.
Túlki jortpas túneylerden
Tünde ketip barar olar.
Qarsaq jortpas qalıńlardan
Qalǵıp ketip barar olar.
Úsh kún júrip, Úrker bata
Jetti Ógiz ótkeline.
Ottı jaǵıp Qatar-qatar,
At otlattı shetkerine
Bul aqsham tınıǵıp jattı,
Er dastanıp, qılısh qayrap,—
Tań aldında jeti attı
Qurbanlıqqa shaldı saylap,
Artı dárya, aldında tań.
Shıǵar kúnge júzin berip,
Patsha artınan barlıq adam
Tabınıwǵa turdı kelip.
Sóndi Sholpan—tań juldızı,
Kórip ullı kúnniń júzin.
Kún kelbetli sahra qızı—
Tumaris basladı sózin:
«Gúldir-gúldir kisnegen,
Altın júwen tislegen
At jolına sadaǵa,
Miyrimli Quyash, qollaygór,
Júyrik Quyash, qollaygór!

Qamısı suwlı kól bergen,
Selewi semiz shól bergen,
Gúrkirep Gúldirmaması
Aspanda póstek sanaǵan
Miyrimli Quyash, qollaygór,
Saqıy Quyash, qollaygór!
Asıǵı pútın aq serke

Qoy baslasın qotanda.
Beldewde kisnep tulpar at,
Súrinbesin jortqanda
Miyrimli Quyash, qollaygór,
Júyrik Quyash, qollaygór!
Oshağımızda ot sónbessin,
Bále-qada kelmesin.
Atımızğa tuyaq ber,
Tánimizge quwat ber,
Miyrimli Quyash, qollaygór,
Qáhárli Quyash, qollaygór!
Biyigin kórset tawlardıń,
Eńsesin kórset jawlardıń,
Abıray berseń — ulstan,
Ájel berseń — qılıshtan,
Ottan, suwdan asıra,
Tınıshlıq-oshaq basına.
Miyrimli Quyash, qollaygór,
Nurlı Quyash, qollaygór!»

5

Kúnge sıyınıp tań arttırıp,
Tumaris ay márdi maydan
Shaqırdı da qos batırın,
Bılayınsha berdi párman:
— Qasıńa úsh jigit alıp,
Shayla jolğa sen ózińdi.
Anaw zalım shahqa barıp,
Jetkiz mına bir sózimdi:
«Áy, qan qumar Qáyxısrav,
Jetistem dep masayrama,
Qantógiwge qunıqsa jaw,
Qan iyisine bası aynalar,
Jeńgeniń joq ulımdı sen,
Mártlik sawash maydanında.
Qoy hiylepaz jolında sen.
Júzimniń sol jawız suwı,

Ishseń, esten tandıradı,
Aqıl-huwshtı bastan quwıp,
Aytqızar kóp sandıraǵı,
Sol náletiy suwın menen,
Aldanıptı essiz balam,
Tırnaq astı uwın menen,
Jazılmas dárt saldıń maǵan.
Qannan basqa hesh nárseni,
Isher kúniń joq pa endi?
Qanniń usı tógilgeni,
Jeter-jeter toqta endi.
Qolǵa túsken láshkerimniń,
Tirilerin qaytar berman.

Soraw hám tapsırmalar

1. Qaraqalpaq xalqınıń maqtanıshı, Ózbekstan Qaharmanı I.Yusupov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatına qanday úles qostı?
2. Shayırdıń qanday poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı?
3. «Eger men ógende tiriltpek bolsań, Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan» degen qatarlar arqalı shayır Ájiniyazǵa qanday baha bergen?
4. «Seksewil» qosıǵında shól daraǵı seksewildi kimlerge teńlestiredi?
5. Qosıqtaǵı «Jansa da tegin janbay, adamzatqa boydaǵı bar qızıwın berip keter» degen qatarlar arqalı shayır ne demekshi?
6. «Bolmasa» qosıǵın yadlap alıń.
7. Kegeyli qosıǵında «Sendey náwpir bolıp aqpaşa shayır» degen qatarlardan neni túsinesiz?
8. Shayır qosıqta tuwǵan eliniń qara talına degen súyispenshilik sezimlerin qalay bayanlaǵan?
9. Qara taldan shayır nelerdi úyrengen, onda qanday oylardı payda etedi?
10. Qosıqta lirik qaharman shayır óziniń ómir jolın qara talǵa qalay baylanıstırǵan?
11. Shayır «Tumaris» poemasında qaysı dáwir waqıyaların sóz etedi?
12. Tumaristiń el-xalıq, Ana watanǵa bolǵan súyispenshilik sezimlerin sóylep beriń.
13. Tumaris shıǵarması mazmunı tiykarında kishi kólemli shıǵarma jazıń.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOV

(1929 — 2010)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Tólepbergen Qayıpbergenov házirgi qaraqalpaq ádebiyatın dúnyanıń kóp xalıqlarına tanıtqan eń talantlı jazıwshı. T. Qayıpbergenovtıń XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında, proza janrında tariyxıy waqıyalar menen zamanagóy turmıstı súwretlegen povestleri menen romanları ózbek, rus hám basqa da tillerde Moskva, Tashkent, Alma-ata, Bishkek, Tallin h.t.b. qalalarda birneshe márte arnawlı kitap bolıp basıldı. Bunday keńislikke biziń ádebiyatımızda T. Qayıpbergenov ǵana óz hawazı menen jaqınnan tanıldı.

T. Qayıpbergenov 1929-jılı 7-mayda Kegeyli rayonında (házirgi Nókis rayonınıń aymaǵındaǵı Shortanbay awılı) tuwılǵan. Ol 1945—47-jılları Xojeli pedagogikalıq uchilishesinde oqıydı hám onı pitkergennen keyin awılına kelip, mektep muǵallımı bolıp isleydi. Óz bilimín kóteriw ushın ol 1950-jılı Qaraqalpaq mámleketlik institutınıń rus tili hám ádebiyatı fakultetine oqıwǵa kirip, 1955-jılı pitkergennen soń «Ámiwdárya» jurnalında, radioesittiriw komitetinde redaktor, Jazıwshılar awqamında juwaplı xatker bolıp isleydi. T. Qayıpbergenov 1959—1964-jılları Jaslar gazetasınıń redaktoru bolıp islese, sońınan «Qaraqalpaqstan» baspasınıń direktoru, «Sovet Qaraqalpaqstanı» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetasınıń redaktoru, Qaraqalpaqstan televidenie hám radio esittiriw komitetinde redaktor, Qaraqalpaqstan baspa sóz komiteti baslıǵınıń orınbasarı (1967—80) lawazımlarında islese, 1980-jıldan 2010-jılǵa shekem Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń baslıǵı bólip isledi.

T. Qayıpbergenov 1957-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Jazıwshınıń qaraqalpaq tilinde «Muǵallıme raxmet» povesti (1956), «Bloknot sóleydi» osherkler hám gúrrińler toplamı (1961), «Suwıq tamshı» povesti (1964), «Uyqsız tünler» povesti (1965), «Qaraqalpaq qızı» romanı (1960, 1966), «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasına kirgen «Maman biy ápsanası» (1968), «Baxıtsızlar» (1971), «Túsiniksizler» (1976) romanları, «Qaraqalpaqnama» roman-essesi (1985), «Kózdıń qarashıǵı» romanı (1986), «Familiya» pyesası hám publicistika, intervyuler jıynaǵı

(1988), «Tánha óziñe málim sır» povesti (1992), «O dúnyadağı atama xatlar» (1992), «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» (2003), «Qálbimniñ qamusı» (2008) prozalıq kitapları basılıp shıqtı.

T. Qayıpbergenov 1967-jılı eki kitaptan ibarat «Qaraqalpaq qızı» roman-dialogiyası ushın Berdaq atındağı Mámleketlik sıylıqtı, 1971-jılı «Muğallimge raxmet» povesti ushın Hamza atındağı Ózbekstan Mámleketlik sıylıgın, «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyası ushın burıngı Awqam Mámleketlik sıylıgın, «Qaraqalpaqnama» roman-essesi ushın Maxmud Qashqariy atındağı xalıqaralıq sıylıqtı, 2004-jılı «O dúnyadağı atama xatlar» shıǵarması ushın M. Sholoxov atındağı xalıqaralıq sıylıqlardı alıwǵa miyasar boldı.

T. Qayıpbergenovqa 1974-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı», 1993-jılı «Ózbekstan xalıq jazıwshısı» húrmetli ataqları berilgen bolsa, 1994-jılı «Doslıq» ordeni tapsırıldı. Oǵan 2003-jılı «Ózbekstan Qaharmanı» húrmetli atağı berildi.

1960-jıllar qaraqalpaq ádebiyatınıń, sonıń ishinde, proza tarawınıń rawajlanıw dáwiri boldı. T. Qayıpbergenovtıń dóretiwshiligi 50-jılları poeziyalıq shıǵarmalar hám kishigirim gúrrińler jazıwdan baslangan bolsa, sońınan birqansha povestler hám iri kólemlı romanlar, dramalıq shıǵarmalar hám publicistikalıq maqalaları menen úzliksiz túrde tolısıp bardı. Jazıwshınıń «Qaraqalpaq qızı» romanı tiykarında Qaraqalpaq Mámleketlik teatrında saxnalıq shıǵarmalar qoyılǵan bolsa, Ózbekfilm studiyası tárepinen «Qaysar qız» kinofilmi jaratıldı. Avtor dúnya xalıqları ádebiyatlarında keńnen taralǵan kórkem usıllardıń biri liro-psixologiyalıq súwretlew usılında «Suwıq tamshı» hám «Uyqısız tünler» povestlerin dóretti. Bul usıl povest qaharmanlarınıń basınan ótken waqıyalardı kóbinese olardıń ishki keshirmeleri, oy-tolǵanısları tiykarında kórkem súwretlewge baǵdarlanadı.

Sońǵı jılları jazıwshınıń dóretiwshilik sheberligi «Qálbimniñ qamusı», «O dúnyadağı atama xatlar», «Qara dápter», «Qaraqalpaqtıń óz qalpağı menen sırlasıwı», «Túrkiynama» atamasındağı jańa prozalıq shıǵarmaları menen tolistı.

Jazıwshınıń «Qaraqalpaq dástanı» epopeyası «Maman biy ápsanası», «Baxıtsızlar» hám «Túsiniksizler» sıyaqlı úsh kitaptı óz ishine aladı. Bul romanlarda jazıwshı qaraqalpaq xalqınıń XVIII hám XIX ásirdegi tariyxıy ómirin kórkemlik penen sáwlelendiredi.

Avtordıń «Maman biy ápsanası» romanınıń mazmunında XVIII ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń márt batırı Maman biydiń háreketi tiykarǵı orındı tutadı.

Romanda jazıwshı tariyxıy tulǵa Maman biydiń obrazın jaratıwǵa úlken dıqqat awdarǵan. Onıń jaslayınan kishi peyil, shaqqan hám ziyrek bolıp ósiwine ákesi Orazan batır menen onıń zamanlasları hám qatar júrgen adamlar kóp tásir jasaydı.

Avtordıń «O dúnyadaǵı atama xatlar» (1992) shıǵarması xalqımız basına dónip turǵan ekologiyalıq apatshılıqtıń aldın alıw hám onnan qutılıw ideyasına arnaladı. Usınday dúnyalıq mashqalalardı súwretlewde jazıwshı o dúnyadaǵı atasına, yaǵnıy, káramatlı babalarına bılayınsha múrájáát etedi hám olar menen ruwxıy sáwbetlesedi: «Keshir, ata, seniń menen eń bolmasa xat arqalı tillespesem, hár qıylı oylardan basım jarılıp ketiwi sózsiz. Ózimniń hám xalqımniń basına túsken ekologiya apatınan basımniń ishi ot háwirli dártlerge tolıp turıptı. Erke aqlıǵım, ruwxımdı tınısh qoy. Tirilerdiń máselesin tiriler sheshedi ǵoy—dersen bálkim, tirilerge talay-talay aytım, hátte pútkil álemge esitiletuǵın biyik minberlerden de aytım. Házir barlıq tiriler tek tiriler sıpatında qıymıldap, óz ara shawqımlasqanı bolmasa, bári gereń! Sen oǵırı mehirlı insan ediń, bálkim birinshi aqlıǵınıń zarın esitip o dúnyadaǵı adamlardı oyatarsań».

Usılayınsha kitaptıń kompoziciyalıq qurılısı hám syujeti qaraqalpaqlar hám olardıń mákan jayları, Aral hám Ámiw haqqında ilimiy jańalıqlar menen birge ele hesh kim oqımaǵan, esitpegen qızıqlı ápsanalardan, jáne de ekologiyalıq apatshılıq sebepli awırıwǵa shatılǵan mınlaǵan naw-qaslardıń biriniń monologlarınan turadı. Shıǵarmanıń syujetinde paydalanılǵan bay materiallardan qaraqalpaq xalqınıń ótmishi hám búgini, keleshege tiyisli bolǵan áhmiyetli máselelerdiń beti ashılıp baradı. Kitaptaǵı hárбір epizodtan, dialog hám monoglardan el qayǵısına qabırǵası qayısıp hásiret shekken adamlardıń qaytalanbas obrazları menen ruwxıy kelbetin kóz aldımızǵa janlı elesletemiz.

QARAQALPAQ DÁSTANÍ

(«Maman biy ápsanası» kitabınan úzindi)

Juma.

Jurt bul kúndi kútá isenimsizlik penen kútti. Sebebi, bul jerdiń tábiyatınıń ózi ózgermeli. Jaz ba, qıs pa, jıldıń qaysı máwsimi bolıwına

qaramastan, kún ózgerip sala beredi. Jazda da ala-sapıran dawıl turadı. Alıs jaqlardan shań ákeledi, kóz ashtırmaydı yamasa jawıp boladı, suwdan kiyimlerin etińe jabısıp, tislerińe shań kiredi. Eldiń xanı Ğayıp xanniń minezi de usı jerdiń tábiyatına megzes. Qápelimde ózgeredi. Usı káranıń urıǵınday sál epkinge qıysayıp qala beredi. Sonıń aldın alıw kerek. Pitiwaja bolıp turǵan isti buzıp, xan wádesin shaysa, shayıqta da abıray qalmaydı, sol ushın shayıq Ğayıp xanǵa jáne bir barıp qayttı. Jaqsı is baslap atırǵanına isendirip marapatlap qayttı.

Májilistiń kúni ózgermedi. Belgilengen juma kúni hámme jetim emenge qaray ıǵıldı. Adamlardıń júzinde ayrıqsha quwanış, álle qanday úmit ushqınları, shadı-qorramlıq. Hárqaysısında qıylı-qıylı oylar. Qaysı bala dilwar bolıp jeńetuǵının gáp qılıp, óz ara tartısa. Pikirleri alshaq bolsa da, bárinıń maqsetleri bir. Túbinde arǵısında bar diyekli bir bala dizgin alǵay. Hámme izinen eredi.

Jetim emendi gileń ash-arıqtıń úyi dese boladı. Dumanday japıraqlı. Panasızlar quyashlı ıssını usı kárada ótkeredi. Adam úzilmegenlikten astı tegis, jerge jabısıp ósken maysa giya maqpal gilem tósegendey. Sayamanlı, aynalası awıl boyınsha eń gózzal, hár qıylı jasıl shóp iyisi ańqıǵan xosh jupar iyisli sulıw jer. Qáyerinde otırsań da, tósek talap etilmeydi. Ústińe girbiń juqpaydı, ızǵar ótpeydi.

Íssi, lekin ortaǵa ot jaǵıldı. Bul Murat shayıqtıń tapqan aqlı. Oylasıq, oshaq átirapındaǵı bir úydiń oylasıǵına usasın, wádeni buzǵandı ot ursın, úyi jansın!

Xan otıratuǵın jerge, ottan sál alıs biyiklew jerge, eki kiyiz benen gilem tóseldi. Kelte ayaqlı xan ğarbızday jılısıp kelip tósekke shıqtı. Biylerdiń jas úlkenleri—Murat shayıq penen Írisqul biy ortaǵa xandı alıp otırdı. Basqa biyler, aqsaqallar, ózleriniń jasına, eldegi abraýına, qarawındaǵı xalqınıń sanına qaray olardıń úshewin qorshalap orın alıstı.

Ğayıp xan qalaqtay qısıq basına qara qalpaq kiyip kelipti. Bunısı qaraqalpaqtıń dástúrin qılǵanı, quwdıń quyırǵınday saqalı kókiregine basılıp, kelte moynı búgilip otırıptı.

Murat shayıq qayta-qayta jutınıp, kózleriniń aldın aq súp oramal menen qayta-qayta sıpırdı. Ján-jaǵına qaranıp, kelgenlerdiń ğawqıldısı basılıwın kútti hám xanniń qulaǵına bir nárse sıbırlap bolıp, onıń iyek qaǵıp maqullawınan keyin kópshilikke qarap alaqańın alaqańına urıp shappatladı. Bul «tınıshlanıń» degeni edi.

Jurt siltidey tındı. Murat shayıqtıń «sóylemen» degen ishariatına barlıq dıqqat awdarıldı.

—Xalayıq, tómeni qaraqalpaq eliniń áziz azamatları, gápime qulaq salıńlar...

Jurttıń bári qaraqalpaqlı. Maysa shópli taw kánarına dáw zamarıqlar payda bolıp, alıstan qaraǵanda, bárine bir qara shatır jawıp taslaǵanday, qıymılsız. Murat shayıq dawam etti:

—Matam qalpaǵın kiyip kelipsiz, ázizler, matam qalpaǵın kiyip qaraqalpaq atanǵan zamanlar izde qaldı. Kewlińiz kirshiksiz bolsın. Aqı-beti qayırılı bolsın, áwmiyin!

—Áwmiyin!!!—dedi hámmе.

—Ázizlerim qulaq salıńlar. «Aq tawdan» posqalı qansha azap shektik, qansha xorlıqlı kúnderdi bastan ótkerdik. Maqsetimiz ótken awır kúnderdi eslew emes. Birpara úlkenler qartaydı, mártebesi artıq, aqlı zıyat xanımız benen sırlasıp edik, xanımız búgingi quralpaǵa ıqrar etip, adamgershiliktiń joqarǵı basqıshın etti. Hasıldıń tastan, aqıldıń jastan shıǵatuǵının ózi aytıp, áziz xanımız, jas jigitlerdi sınap, erteńgi el aǵasın izlep tabıwǵa másláhát berdi.

—Aql gáp shayqımız,—dep jurt gúwlesti.

Ǵayıp xan túrgeldi. Alaqanın alaқанına urıp otırǵanlardı tınıshlıqqa shaqırdı. Ottıń átirapındaǵı mollam dógerek jurtshılıq ses-semirsiz kóki-reklerine qolların bastı. Jawdıraǵan qara kózler xanǵa telmiristi.

—Xalayıq, xalayıq!—dep qırıldadı xan. —Men jas jigitlerge úsh soraw beremen. Meniń izimmen hár urıwdıń bas biyi bir-birden soraw beredi. Din háziretimiz Murat eki soraw berse erki bar. Eger jas jigitlerden kimde-kim ortaǵa taslanǵan sorawlarǵa durıs juwap berse usı otırǵan xalayıqtıń ıqlas, muhabbetine sazıwar bolsa dana degen ataq aladı. Meniń bas keńesgóyim boladı. Biy boladı. Bilip qoyıń, bul qaraqalpaqtıń áyyemgi ata-babalarında bolıp, soń batıl bolǵan usıl. Men jańartıp otırman. Gápılda qalmańlar. Tayar otırıńlar. Dıqqatlı bolıńlar. Birinshi sorawım «Dúnyada xan kóp pe ya qara puqara kóp pe?»

Xan otırdı. Kópshilikten mish-mish sıbırılı payda boldı.

—Xanımız, sorawıńızdı tez-tez sheshse boladı,—dep sıbırladı Írisqul biy. —Bul sorawǵa Qońırattıń Bayqoshqar biyiniń ulı Esengeldi juwap bersin. Adamlar tım-tırıs otırıptı. Atın aytıp túrgeltsem qáytedi, baslap jibersin. Aqırı kósh baslanbasa, táwekelshi bolmaydı.

Ǵayıp xan maqullap bas iyzedi.

—Biyqoshqar biy ulı Esengeldi túrgel!—dep dawısladı Írisqul biy.

Súwen jaqlı, sulıwshıq, súlingir arıq bala sur shekpeniniń jaǵaların dúzestirip, shábbi asıqtay shırp etip túrgeldi.

— Lábbáy, bay ata!

— Xannıń sorawına juwap ber, balam.

— Alpıs mıń úyli qaraqalpaqqa bir xan bar. Soǵan qaraǵanda dúnyada xan az, qara puqara kóp, biy ata,— dedi Esengeldi.

«Siz ne deysiz» degen názer menen Írisqul biy oń qaptalındaǵı xanǵa burıldı. Xan juwapqa qanaatlansa kerek, sál qozǵalıp mardıydı.

Bul saltanatqa Amanlıqlarda kelgen edi. Izgi qatarda otırǵan Amanlıq birden tikeydi.

— Shayıq ata, xanımız ruqsat etse, usı sorawǵa men de juwap berip kóreyin,— dedi.

Biyler xanǵa, xan biylerge, jıynalǵanlar bir-birine qarastı. Kópshilikten:

— Uriqsat etińiz, xanımız!— degen hawaz shıqtı.

— Meyli, aytsın biraq esap bolmas,— dep murnınan mıńǵırladı xan.

— Menińshe, xan kóp, qara puqara az,— dedi Amanlıq.

Adamlar «haw, aljastı, haw...» dese qaldı.

Amanlıq ornına otırdı.

Ǵayıp xannıń qalpaǵı dirildep, saqalı jibir-jibir etip ketti.

— Sóz bermew kerek edi, buzdı— dedi biylerdiń biri.

— Ondaylardı bunday jıyınǵa shaqırıw qáte,— dedi ekinshi dawıs.

Maman túrgeldi.

— Shayıq ata, xanımız ruqsat etse, men juwap bersem qáytedi? — dedi ol kútá álpayımlıq penen.

— Sen nesine hálek bolasań?— dedi bir dawıs. — Esengeldi dup-durıs juwap berdi.

Maman onı tınlamadı. Alǵa júrip barıp xannıń aldına bir, shayıqtıń aldına bir, tájim etip, juwap beriwge ruqsat aldı.

— Xalayıq, menińshe Amanlıq durıs ayttı,— dedi ol. — Ne ushın durıs? Dúnyada óz kewline xan emes adam joq, sol ushın xannıń kóp bolǵanı dep oylayman.

Adamlar: «Dál juwap, durıs» desip, shuw etti.

Ǵayıp xan qızardı. Sonda da sır bermedi.

— Ekinshi sorawım: «adamdı ne azdıradı?»

Bir shoq adam dawıs qosıp, «adamdı kesel azdıradı!»— dep baqırıtı.

— Birimlep!— dedi shayıq.

Jáne bir shoq tınlamay «adamdı joqshılıq azdıradı» desti.

Xan qısıq shekesin qos qollap qısıp, túrgeldi hám ǵázetlendi:

— Bilip qoyıń! Biy tártiplik etseńiz, tarqatıp jiberemen, tarqatıp! Túsiniń!

Hámme qaytadan tınıshlandı.

— Xanımız, ruqsat etseńiz,— dep Maman jáne tikeydi. — Báلكim, berilip atırǵan juwaplar durıs shıǵar. Biraq, bunday sorawlarǵa juwap beriw ushın oylanıw az. Kóp jasaǵanlar biler, báلكim. Menińshe, adamdı qulaq azdırsa kerek, xanımız.

— Juwabıń maqul, balam,— dedi xan birden. — Men haqqındaǵı-shuǵıl sózlerge qulaq aspaw kerek. Azıp ketesiz. Bárekella, Orazan ulı,— dep maqulladı otırǵanlar.

Xan sergeklendi. Kewillendi.

— Úshinshi sorawım: «Adamnıń dizgini nede?».

Heshkim qıbrılamaydı. Maman jáne tikeyip, qádimgisinshe juwap beriwge ruqsat aldı.

— Xanımız, adamnıń dizgini tili bolsa kerek. Tilin tıymay adam irkilmeydi, aqırı.

Xan jáne maqulladı. Endi sorawınıń tamam bolǵanın, juwaplarǵa kewli tolǵanın aytıp. Murat shayıqqa náwbet berdi.

— Men bir soraw beremen,— dedi Murat shayıq. — Aqıl tórkiniinde ekenin kim aytıp beredi?

Heshkim qılt etpedi. Maman Amanlıqqa bir názer tasladı. Amanlıq túrgeldi hám xan aldına kelip iyildi.

— Aqıl tórkini sabırlılıq bolsa kerek, shayqımız,— dedi hám ornına barıp otırdı:

Shayıq:

— Oyımnıń tórkini tabıldı,— dep saldı. — Men ushın bir sorawdı awılmızdıń axunı Eshniyaz axun berse qáytedi?

Ǵayıp xan shep qaptalına burıldı. Írisqul biy maqullaǵan túr bildirdi.

— Meniń sorawım: tósektiń hasılı ne boladı?— dedi Eshniyaz axun.

Esengeldi awelgisinshe shalt túrgeldi.

— Tósektiń hasılı jay namaz boladı, xanımız,— dep ol xannıń aldına barıp eki búgildi. Onıń háreketin de, juwabın da Írisqul biy menen Murat shayıq teń maqulladı.

Gezek Írisqul biyge keldi, biraq ol kishi peyillik etkisi keldi me, gezegin Ubaydulla biyge ótkerdi.

— Xanımız,— dedi Ubaydulla biy xanǵa burılıp: Meniń sorawım sizi kine taqabbil. Aytсын jigitler, «elde bay kóppe ya jarlı kóp pe?»

Izgi qatardan Allayar tikeydi. Biyler onı unatpadı. «Otırsın, kerek emes», «aldı menen óz nanın tawıp jesin» dep ğawırlastı. Qozǵalań payda boldı. Shayıq Mamannıń kóz qarasinan bir nárse uqqanday xanǵa bet burdı.

—Xanımız, bir saparǵa usı balaǵa da ruqsat etesiz be?

Xan bas iyzedi.

—Ay, bala,—dedi shayıq. —Xanımız ullı ráhim menen ruqsat etti. Ayt. Qısqa ayt.

—Menińshe, húrmetli biyimiz, mal baylıǵın aytıp otırǵan joq. Tosınnan bir shabıwıl bolsa, wássalam, malıń ketedi. Baylıq degen nárse adamnıń qanááti. Kim qanáátli bolsa sol bay. Máselen, kúndegi toyǵanıma, men qanáátshilmen. Usı elde mendeyler kóp. Sonıń ushın dúnyada bay kóp.

—Baylıq qanáátte,—dep ğawırlastı kópshilik.

Endi Írisqul biy soraw berdi.

—Ishi dártli adamdı qalay bilse boladı?

Bir kese shay ishimgе shekem heshkim dárpенbedi. Óz ara sıbrlı kóbeydi. Biyler otırǵanlarǵa qarap telmiristi. Írisqul biy qıyın soraw bergenine hawlıqtı. Xanǵa qaradı. Xan Murat shayıq penen basqa sultanlarǵa alma-gezek burıldı. Usı waqıtta Maman túrgeldi.

—Xanımız,—dep ol ádetinshe xanǵa kelip tájim etip juwabın basladı. —Adamnıń ishki dártin eki múshesinen kóirse boladı. Birewi til, ekinshisi kóz. dárt tilge ursa sóleydi, kózge ursa jıladı.

—Taptıń, bala. Lekin, bunı kimnen úyrendiń?

Maman jasırmadı. Kuzma Borodin degen orıstı dinge úyretip júrip esitkenin ayttı. Ğayıp xan selk eti. Qalpaǵı túsip kete jazladı. Xalayıqtıń awzı ashılıp ań-tań boldı. Sıbrlı kóterildi. Náwbet Dáwletbay biydiki edi. Heshkimdi kórmegensidi, heshnárse esitpegensidi. Párwayı pánseri halda túrgeldi.

—Xanımız, xalayıq, meniń sorawım joq. Orazan ulı Mamannıń danalıǵına bas iyemen,—dep otırdı. Bul ğáp áwelgi sıbrlılardıń ústine mala basıp jiberdi. Hámme dawıs qosıp shuwladı. «Maman dana», «Maman...» Arasında Amanlıqtıń, Esengeldiniń atları ayıldı. Bul ala-sapıran dawıstı basıw ushın, Ğayıp xan ırǵıp túrgeldi. Alaqanın alaqa-nına urdı. Dawısınırın barınsha baqırıp sóyledi.

—Xalayıq sabır etińiz. Biypariq bolmańız. Kimniń dana ekenin kórdińiz. Qulaq penen esittińiz. Biz Murat shayıq hám biyler menen azǵana másláhátlesemiz. Kim dana ekenin aytamız.

—Házir aytılsın! Mamanga qılaplıq qılınbasın! Maman dana!—degen dawıslar basqa dawıslardı basıp, dalada ústemlik sürdi. Xannıń kózleri apalaqladı. Jurt shıdatpadı. Xan házir juwap beriwge májbúr boldı.

—Qońıratlılar basıldı. Yabılar aqıllı shıqtı. Maman jeńdi,—dedi.

Murat shayıq shın kewli menen ırızı bolıp, únsiz ǵana kúldi hám túrgelip xannıń shalǵayınan súydi.

Írisqul biydiń kelbeti Murat shayıqtıń kelbetine usaǵan. Jasları Qatar tek kiyimlerinde ayırma bolǵanı bolmasa, jıynalǵandaǵı maqsetide bir sıyaqlı edi. Xannıń házirgi ǵapinen keyin Írisqul biydiń moynın birew sındırıp ketkendey tómen eńterildi. Xan kelte adımlar menen gibirtiklep júrip «Yashań yabılar, yashań» dep Mamannıń moynına biy belbewin bayladı. «Meniń keńesgóyim, atshabar bahadırım bolasań» dedi.

Jurt jáne hár túrli pikir aytıp ǵawırlastı. Kópshilik maqullaǵan menen narazılar da tabılıp atır. Murat shayıq abıraydı qoldan jibergisi kelmey:

—Áziz biyler, toyımız bar, miyman bolıńızlar,—dep daǵazaladı.

Hár ruw hár jerge shoq-shoq bolıp óz ara másláhátke jıynaldı...

* * *

Jazıwshınıń «Qaraqalpaq dástanı» epopeyası «Maman biy ápsanası», «Baxıtsızlar» hám «Túsiniksizler» sıyaqlı úsh kitaptı óz ishine aladı. Bul romanlarda jazıwshı qaraqalpaq xalqınıń XVIII hám XIX ásirdegi tariyxıy ómirin kórkemlik penen sáwlelendiredi.

Yaǵnıy, xalqımızdıń eki ásirlik ómirine tiyisli bay maǵlıwmatlardı, xalıq ápsanaların, tariyxıy materiallardı qamtıǵan halda sheber aylanısqa túsiredi. Bul tariyxıy dástandı dóretiwdе jazıwshı dúnya xalıqlarınıń ádebiyatlarında jazılǵan tariyxıy shıǵarmalardıń sheber úlgileri menen jaqınnan tanısadı.

Avtordıń «Maman biy ápsanası» romanınıń mazmunında XVIII ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń márt batırı Maman biydiń háreketi tiykarǵı orındı tutadı. Usı romannıń tariyxıy syujetinde Órazan batırdıń ulı Maman biy baslaǵan háreketler Ǵayıp xan, Abılxayır xan, Esengeldi biy, Murat shayıx, Sedet kerey, Dmitriy Gládishev, Maman shayıq, Baraq sultan, Abılqazı xan, Muxammed Ámin inax, Xiywa xanı Ǵayıp, Aydos biy hám t.b. tariyxıy tulǵalar menen bir qatarda qazaq biyi Ayǵara, onıń qızı Aqbiyday, kúyew balası Amanlıq hám onıń qarındası Almagúl, xiywalı qaraqalpaq Qudiyar seyis hám Baǵdagúl sıyaqlı qaharmanlardıń is-háreketleri menen tıǵız baylanısta sóz etiledi.

Jazıwshı Maman biydiń jas waqıtlarınan baslap-aq Kuzma Barodinniń aqıllı sózlerin tıńlawǵa qushtarlıǵın, dana el basshısı Murat shayıqqa bolǵan húrmet sezimlerin, óziniń dostı Amanlıqqa bolǵan shın doslıǵın, qazaq xanı Abılxayır xannıń sırlı háreketlerine sezgirlik penen qatnas jasawın, ózinen úlkenlerge hám qatarlarına, jas kishilerge bolǵan qarım-qatnasın sheberlik penen sáwlelendiriw menen birge, jasınan sózge sheberligi hám tapqırılıǵı nátiyjesinde biylik hámelge eriskenligin tásirli waqıyalar menen bayan etedi. Maman biy óziniń dostı hám atqosshısı Amanlıqtı Ayǵara biydiń qızı Aqbiydayǵa úylendiredi. Romanda Amanlıq hám onıń qarındası Almagúl arasındaqı qayǵılı hádiyselerge de kóp orın beriledi. Jazıwshı bul romanda dana el basshısı Murat shayıq obrazına da úlken itibar qaratadı.

Murat shayıq xalıqtıń arasında jası úlkenligi, kátqudalıǵı menen úlken abıroyǵa iye tariyxıy tulǵa. Ól kóp sanlı shashaw ruwlarǵa bólingen xalqımızdıń tınıshlıǵın saqlawǵa, awızbirshiligi qashqan biylerdi jarastırıwǵa kátqudalıq etiw menen birge kóplegen tartıslı máselelerdi sheshiwde de aqıllılıq penen is tutadı. Ól hátteki qaraqalpaq biyeleriniń orıslar menen Xiywanıń xanı Ğayıp xan, qazaqtıń xanı Abılxayır menen de doslıq qarım-qatnasta bolıwınıń baslı tárepdarı etip súwretlengen. Óniń baslı ideyasında xalqımızdıń tınısh-tatıw hám baxıtlı jasawı jámlengen.

Romanda súwretlengen shım-shıtırıq tariyxıy hádiyseler Abılxayır xan, Ğayıp xan, Ayǵara biy, Esengeldi biy h.t.b. tariyxıy tulǵalar átirapında qızıqlı sóz etiledi.

Roman-epopeyanıń ekinshi kitabı «Baxıtsızlar» dep ataladı. Bul romannıń syujetinde XVIII ásirdeń aqırı XIX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq xalqınıń Xiywa xanlıǵınıń tolıq qol astına ótiwi roman qaharmanları Aydos biy, Esengeldi biy, Tóremurat suwpınıń átirapındaǵı tariyxıy waqıyalar tiykarında sóz etiledi. Avtor bul romanında Aydos biydiń obrazına tiyisli tariyxıy shınlıqtı Muxammed Ámin shah, Muxammed Raxim, Annaqul, Gedeyniyaz, Orınbay biy, Maman biy, Begis, Mırjıq, Qumar, Mırza, Tóre, Ernazar, Kúnxoja h.t.b. tariyxıy tulǵalar menen birge Ospan, Atabek palwan, Aytuwar batır, Sedet kerey, Nikoforov hám onıń hayalı, balası h.t.b. toqıma personajlardıń obrazları hám is-háreketleri menen tolıqtıradı.

Roman-epopeyanıń úshinshi kitabı «Túsiniksizler» dep atalıp, Mırjıq penen Qumar anadan tuwılǵan Ernazardıń xalıq erkinligi ushın Xiywa xanlıǵınıń zulımlıǵına qarsı alıp barǵan azamatlıq gúreslerin sóz etedi.

Jazıwshı bul romanında Ernazar alakóz, Ernazar keneges, Berdaq shayı, Zarlıq tóre, Jangızı, Qaraqum iyshan, Qutlı haji, Qumar ana, Sayıpnazar h.t.b. sıyaqlı tariyxıy tuǵalardıń obrazı menen is-háreketlerin Ráwshan, Gúliyya, Teńel, Qállibek, Genjemurat h.t.b. yadtan toqılǵan obrazlar menen tolıqtırıp, keń kólemlı waqıyalar dizbegin kórkem sáwlelendire alǵanlıǵı bayqaladı.

T. Qayıpbergenovtıń bul roman-epopeyasınıń jetiskenligi hám ayırım kemshilikleri haqqında kóplegen ádebiyat izertlewshileri óz pikirlerin bildirdi. Solardıń qatarında dúnyaǵa belgili ájayıp talant iyesi Sh. Aytmatovtıń dástan haqqındaǵı mına pikirleri dıqqatqa ılayıq:

«Men óz ómirimde kóplegen tariyxıy romanlardı oqıǵanman. Kópsilik jaǵdaylardı tariyxıy shıǵarmalarda sırt elli kelgindi basqınshılar yamasa basqınshı húkimdarlar dushpan tımsalında sáwlelendiriledi. Jazıwshınıń dástanında bolsa, pútkilley basqasha jaǵdaydı kórdim. Onda xalıq (Maman biy de, Aydos baba da, Ernazar alakóz de, basqalar da) ózge millet wákillerin dushpan dep bilmeydi. Kerisinshe dushpanlar janında boladı, olar menen bir tilde sóylesedi, kóbinese qońsı otawda jasaydı. Ókinishlisi, bunday jaǵday barlıq túrkiy xalıqlarǵa tán. Bunı tariyx ta tastıyıqlaydı. Erteдеgi jazbalardan túrkiy xalıqlardıń bir-birine qarsı turǵanı, bir-biri menen jawlasqanı haqqında kóp mısallar bar. Bul biziń ata-babalarımızdı kemsitiw yamasa tariyxımızdı natuwrı bahalaw ushın tiykar bolmawı lazım. Eger olar bir-biriniń tımsalında ózlerin, másláhátleslerin, qanaların kórgeninde hám tán alganda XX ásirde bizge bir-biri menen barqulla jawlasıp kelgen jigirmadan aslam túrkiy xalıqlar xanlıǵı miyras bolıp qalmaǵan bolar edi» («*Ámiwdárya*» *jurnalı, 1-san, 1999-jıl*).

Jazıwshınıń sońǵı jılları jazılǵan «Qaraqalpaqnama» roman-essesi búgingi qaraqalpaq prozasında ideya-tematikalıq, janlıq jaqtan da úlken jańalıq boldı. Roman-essede xalıq ápsanaları menen ráwiyatlarınan, dana el basshıları menen awıl aqsaqallarınan, jazıwshınıń anası, ákesi, kempir apası hám atası aytqan mánili sózlerden quralıp, olardıń tıp-tiykarı xalqımızdıń basıp ótken uzaq ótmishi, tariyxıy táǵdiri, úrp-ádet, dástúrleri, búgingi hám keleshek ómiri haqqında bay maǵlıwmatlar beredi. Romanda sóz etilgen hárbir waqıya quramalı syujetke qurılıp, tariyx, filosofiya, jaratılıs, tálim-tárbiya, miynet, ádep-ikramlılıq, tábiyat qubılısları h.t.b. máselelerdi óz ishine qamtıǵan halında bayan etiledi. Sonlıqtan, jazıwshı hárbir ápsanalardan, áńgimelerden, danalıqlardan,

háttteki, ayırım ómir bayanlardan ibarat bul shıǵarmasın roman-esse dep ataydı.

Roman-essede xalqımız arasına keńnen tanılǵan belgili tariyxıy tulǵalar Mashrab, Maqtımqulı, Shıńǵıs xan, Ámir Temur, Jiyen jıraw, Berdaq, Mamanbiy, Ernazar alakóz, Allayar Dosnazarov h.t.b. haqqındaǵı ańız-ápsanalar menen Qaraqalpaqstandaǵı belgili orınlar bolǵan Qumbasqan, Jayhun, Qızketken, Bala sheyit, Qoyqırılǵan, Barsa kelmes h.t.b. jer-suw atamaları haqqında da qızıqlı maǵlıwmatlar beredi.

Jazıwshınıń sońǵı jılları jazılǵan «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» (2003) kitabı ápiwayı sorawlarǵa hám intervyularǵa tereń filosofiyalıq, didaktikalıq, kórkem-estetikalıq máni júklep juwap beriw úlgisinde jazılıp óz oqıwshıları tárepinen qızıǵıwshılıq penen oqıladı.

Bul kitap kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan ayrıqsha ózinshelikke iye bolıp, tórt bólimnen turadı. Birinshi bólim avtordıń óz elinde hám sırt ellerde bolǵan payıtlarında jol-jónekey kóshelerde ushırasqan adamlar tárepinen ómirdiń hár qıylı qubılısları, jańalıqları boyınsha kútilmegende bergen sorawların juwapsız qaldırmaw ushın háp zamatta asıǵıs qaytarǵan juwaplarınan tursa, ekinshi bólimi hár qıylı gazeta-jurnal redakciyalarınıń sorawlarına oylanıp, jazba túrde qaytarǵan juwaplarınan ibarat. Al, kitaptıń úshinshi bólimi haqıyqıy didaktikalıq oy-pikirlerge qurılıp, avtordıń óz ómirinen alǵan sabaqları nátiyjesinde XXI ásirdegi óz adasına bergen 99 keńesinen turadı. Tórtinshi bólimde jazıwshınıń ayırım shıǵarmaları haqqında dúnyaǵa belgili bolǵan alım hám jazıwshılardıń pikirleri orın alǵan.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ózbekstan Qaharmanı T. Qayıpbergenov kórkem ádebiyatımızǵa qanday úles qostı?
2. Jazıwshınıń povest hám romanlarında qaysı dáwir waqıyaları menen qaharmanları súwretlenedi?
3. «Qaraqalpaq dástanı» epopeyasınıń ádebiyatımızda tutqan ornı haqqında aytıp beriń.
4. «Jetim emen» degi májilis ne sebep shólkemlestiriledi?
5. Berilgen sorawlar menen olardıń juwabına óz pikirlerińizdi bildiriń.
6. Jarısta kim kóp sorawlarǵa juwap beredi hám ol qanday ataqqa iye boladı?
7. «Qaraqalpaq dástanı» roman trilogiyası ushın jazıwshı qanday sıylıq aladı?
8. «Ózbekstan qaharmanı» ataǵı qashan berildi?
9. T. Qayıpbergenovtıń gárezsizlik jıllarında jazılǵan qanday shıǵarmaların bilesiz?

TÓLEPBERGEN MÁTMURATOV

(1939 – 1984)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Tólepbergen Mátmuratov ádebiyatımızda óz talantı menen tanılğan lirik shayırlarımızdın biri. Ol 1939-jılı 1-sentyabrde Qaraózek rayonınıń Qarakól awılında tuwıldı.

1963-jılı Tashkent Mámleketlik universitetin pitkerip «Erkin Qaraqalpaqstan» hám «Qaraqalpaqstan jasları» gazetalarında, televidenie hám radio esittiriw komitetinde isledi. 1969-jıldan baslap «Ámiwdárya» jurnalında poeziya bóliminiń baslıǵı, juwaplı xatker, bas redaktordın orınbasarı lawazımların atqardı.

T. Mátmuratov 1969-jılı Jazıwshılar awqamınıń aǵzası boldı. Ol ádebiyatımızǵa XX ásirdeń 60-jılları kirip keldi hám usı jıllardan baslap baspa sózde shıǵarmaları shıǵa basladı.

Shayırdın «Aq terek pe, kók terek» (1964), «Lirika» (1966), «Gózzallıq oyandı» (1970), «Aysánem» (1973), «Ashılısıw» (1977), «Arzıw shámeni» (1981), «Jaqsılıq sarayı» (1986), «Juldızlar janar» (1989) sıyaqlı birneshe poeziyalıq kitapları basılıp shıqtı. Shayırdın rus tilinde eki toplamı (1984, 1988) jarıq kórdi.

T. Mátmuratov Qaraqalpaqstan Jaslar awqamı sıylıǵınıń laureatı (1977), Berdaq atındaǵı Qaraqalpaqstan Mámleketlik sıylıǵınıń laureatı (1986) boldı. Oǵan «Ózbekstanǵa miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri» ataǵı da berildi. Tez ósip, ádebiyatımızdın bayırına salmaqlı úles qosıp kiyatırǵan talantlı lirik shayır T. Mátmuratov 1984-jılı 45 jasında tosattan qaytıw boldı.

T. Mátmuratov ádebiyatımızǵa 60-jılları «O, qanday ájayıp» qosıǵı menen kirip keldi. Bunda gilem toqıwshı qaraqalpaq qızınıń ájayıp sheberligi menen jaslıq júrektiń gilem naǵısınday sulıwlıǵı súwretlengen. T. Mátmuratov bárqulla dóretiwshilik izleniwde folklorlıq hám klassikalıq ádebiyattın úlgerine qosa batis ádebiyatınıń dástúrlerinen tereń úyrendi. Shayır talantlı lirik shayır sıpatında rus shayırları M. Lermontov, S. Esennininiń shıǵarmaların jiyi awdaradı hám olardıń temalarına qızıǵadı. Ásirese, qaraqalpaq ádebiyatınıń klassikleri Ájiniyazdın hám Berdaqtıń shıǵarmalarınan ruwxıy azıq aladı.

Shayır keń jámiyetshilikke óz dóretpeleri arqalı hadallıq, adamgershilik, ádillik, sadıqlıq, shın doslıq sıyaqlı eń aǵla pazıyetlerdi taratıp úlgerdi. Shayırdıń jas bolıwına qaramastan aqıl-násiyat hám tereń filosofiyaǵa qurılǵan oy-pikirleri kewilge qonımlı bolıp keledi. Shayır «Adamgershilikke abaylı bolıń» qosıǵında hárbir adamdı insan sıpatında tanıtatuǵın baslı belgi adamgershilik sezimler, usı adamgershilik qásiyetlerdi hárbir adamnıń kózdiń qarashıǵında abaylap-saqlawı kerek, degen ideyanı alǵa súredi.

Ayyemnen kiyatırǵan hárqanday jamanlıqtıń ústinen jaqsılıq ideyasın jeńip shıǵarıw shayır qosıqlarınıń ózeǵi boldı.

Sonlıqtan da, ol «Kókte quyash qalsın, jerde jaqsılıq» degen qosıǵında janlı tirishiliktıń bǵshesi ushın kóktegi quyash qanshelli zárúr bolsa, adam balası ushın jaqsı nárselerdiń, islerdiń, adamlardıń oǵada zárúr ekenligi shayır qosıǵınıń tiykarǵı ideya-tematikasını belgilep beredi.

T. Mátmuratovtıń qosıqları janlıq hám ideya-tematikalıq jaqtan oǵada bay. Shayır dóretywshiliginde klassikalıq poeziyamızda keń qollanılǵan jaydarı qosıq úlgilerinen baslap batıs ádebiyatındaǵı erkin qosıq (verlibr) forması, shıǵıs ádebiyatındaǵı ekilik (másnawiy), tórtlik, beslik (muxammes), altılıq, táriyip, arnaw, tolgaw, elegiya h.t.b. janlıq formalardan sheberlik penen paydalanganlıǵın kóremiz.

Shayır ekinshi jáhán urısı temasına arnıp, «Uris dártleri» poemasını dóretti hám onda urıstıń xalqımız turmısına alıp kelgen awır aqıbetlerin hárbir qaharmannıń tilinen bayan etip tábiyiy halında súwretlegen.

Shayır dúnya júzine belgili nemec xalqınıń ullı shayırı Gyoteniń «Faust» shıǵarmasını qaraqalpaq tiline awdardı. Shayırdıń ózi de 80-jıllarǵa kelip, «Jaqsı adamnıń júreǵi» liro-dramalıq poeması menen «Meniń juldızım» romantikalıq-realistlik poemasını dóretti. Avtor «Jaqsı adamnıń júreǵi» shıǵarmasını dramalıq poema dep ataydı.

«Meniń juldızım» poeması haqqında. Shayırdıń «Meniń juldızım» poemasında da realistlik hám mifologiyalıq súwretlewler aralasıp keledi. Poemadaǵı birinshi adam, ekinshi adam, Eynshteyn, Csillara, Saks, birinshi alaman, ekinshi alaman, úshinshi alaman sıyaqlı realistlik obrazlar menen birge, Saza, Ana jer, Quyash, Ábeshiy ruwx, Finiks sıyaqlı mifologiyalıq obrazlar da qatnasadı. Bul poemanıń tiykarǵı ideyası adamzattı qırǵın urısqa alıp keletuǵın qural-jaraqlardı shıǵarmaw hám dúnya xalıqların tınısh hám tatıw turmısta jasawǵa shaqırıw bolıp tabıladı.

Dúnyada adamlar hár qıylı bolğanınday poemadağı birinshi adam, Ana jer, Quyash, Saza, birinshi alaman, ekinshi alaman, úshinshi alaman-dúnyadağı bárshe xalıqlardıń atınan jaqsı hám tınısh jasawdıń tárepdarı bolsa, ekinshi adam óz elim, úyim, dúnya-múlkim aman bolsa, basqa eldi qayğırıwdıń ne keregi bar, dep kelte oylaydı. Ábeshiy ruwx-jawızlıqtıń, asa ketken jamanlıqtıń tárepdarı bolğan bolsa, Saks, Eynshteyn, Csillaralar ózleriniń atom hám yadro quralların islep shıqqanına úlken ókinish bildiredi. Dúnya xalıqları mifologiyasında otqa janıp bolıp, qayta tiriletuǵın ólmes qaharman Finiks obrazın dóretdi. Shayır poema qaharmanlarınıń óz ara dialogları hám tartısları arqalı dúnyada jaqsı adamlar tárepinen jaratılıp atırǵan qanday iygiliqli islerdiń insannıń ómiri ushın mángilik ekenligin, al, hárqanday jaman hám jawız háreketlerdiń ómiri qısqa ekenligin sheber hám isenimli súwretley alǵan.

Usılayınsha, T. Mátmuratov óziniń qısqa ómirinde-aq, xalqımız arasına tereń mazmunlı poeziyalıq dóretpeleri menen talantlı lirik shayır sıpatında tanıldı.

SÚYENEDI ADAMǴA ADAM

Qapalanıp tartqanda jábir,
Súyenedi adamǵa adam,
Quwanıshta jalǵızǵa awır,
Súyenedi adamǵa adam.

Diywal súyenedi diywalǵa
Tawlar súyenedi tawlarǵa,
Hárkim gezek-gezek miymanda,
Súyenedi adamǵa adam.

Ǵayrı demey milletin, ultın,
Alıs demey mákanın jurtın,
Áne sóytip biyǵárez, biypul,
Súyenedi adamǵa adam.

Qulaq salıń doslarım, gápke,
Pır-pır uyqılap jatırǵan kátte.
Náresteni es bilip hátte,
Súyenedi adamǵa adam.

Kúnler keler, bilemen anıq,
Jer júzinen jaraq joǵalıp,
Qara kókirekler aǵarıp,
Súyenedi adamǵa adam.

Múriwbettiń shuǵlası túsip,
Bir-birewge kóriner ısıq,
Ne tapqanın bólisip iship,
Súyenedi adamǵa adam.

Qosıladı elge el kelip,
Dúnya gózzal men hám sen kelip,
Bir aybatlı asqar taw kórip,
Súyenedi adamǵa adam.

Kontinentler iyin tiresip,
Birin-biri turar súyesip,
Jaqsılıqtıń samalı esip,
Súyenedi adamǵa adam.

Okeannıń arjaqlarınan,
Bul dúnyanıń jan-jaqlarınan,
Qol berisip kórisip mudam,
Súyenedi adamǵa adam.

Jalgız adam ǵarip, biyshara,
Birleskende kúshi qanshama,
Jerdı ózi súyep tursa da,
Súyenedi adamǵa adam.

* * *

Men jortaǵa jılay almayman,
Kúle almayman da jortaǵa.
Xalayıqtı qalay aldayman,
Aldaw bálesinen qorqaman.

Adam kóz jas tókpesin deseń,
Tildi sheńgel etip súyremeń,
Adam qaynap ketpesin desen,
Hárgiz, hárgiz jalǵan sóylemeń.

Haqiqatliq tüsse qurdımğa,
Jağıp izler edim mıń shıra...
Ğarremliġi basqalardıń da,
Júregimdi qoymas tınıshına.

Aytqanımnıń lekini mine:
Súyer bolsań eger, súy anıq.
Bir waqtağı ótirigime,
Túsimde de júrmen uyalıp.

Áwelden de adamiyzattıń,
Jegi qurtı ósek der edim.
Húreyi ushın hadalıy gáptiń,
Júregimdi tósep bereyin.

Nur alınar atomlı kózden...
Ótirikti aytıp onda men,
Aldasam da tek ilajsızdan,
Adam baxtı ushın aldar em.

* * *

Men haqqında shıǵarıp húkim,
Ayır meni bayram-toyıńnan.
Bolsın deseń shadlıǵım pútin,
Qosıǵımnan meni ayırmań.

Aq kókirek bolsa hár adam,
Sumlıq bolmas aqıl-oyında.
Ayır meni ótirik-jaladan,
Hadallıqtan meni ayırma.

Shadlıq tawıp usı bostannan,
Quwanışım sıymas qoyıńǵa.
Ayır meni jalǵan doslardan,
Hadal doslarımnan ayırma.

Bul dúnyada ıras sózlerden,
Qımbatıraq ne bar shayırǵa?
Ayır meni shiyrin túslerden,
Ashshı haqıyqattan ayırma.

Nebir-nebir awır jüklerden,
Salmaq túsip tursın moyınğa.
Ayır meni jeñilliklerden,
Awırlıqtan meni ayırma.

Watanıma sóz aytpa oynap,
Túsimde de onnan ayırma.
Jazalasañ jazala baylap,
Ana jerde ósken qayıńğa.

Shırayındı urlayın deseñ,
Jaslıgımnan ayır, qayılman.
Ardan juda qılmayın deseñ,
Ana jerden meni ayırma.

JAQSÍLÍQTÍŃ BELGISI

Jaqsılıqtıń belgisi;
Sózler aytsañ sındırmas,
Bir sózińdi eki etip,
Eki sózdi bir qılmas.
Júzińdi tómen qaratıp,
Kóp ishinde qaygırmas,
Jaqsıǵa zálel bolar dep
Jamangá mazaq qıldırmas.
Kún túnerip, kún aynır,
Jaqsılar hárgiz aynımas,
Dostınıń jaman kúńinde,
Dostına bolar qaygılas.
Túri-túsin qızartıp,
Ashshı sóz benen túyremes,
Qızıl tilin uzartıp,
Jaman jerden súyremes,
Jamangá aytqan sózlerim.
Qádirsiz jerde qalar dep
Gez kelgen jerde sóylemes.

Jamanlıqtıń belgisi;
Jaqsı sózdi jaqtırmas,

Aqtı qara qılar da.
Qaranı biraq aq qılmas,
Sırlasım dep sóz aytsañ,
Awzında sirá gáp turmas.
Kúnlerdiń kúni bolǵanda:
Shıqpas jerden jır tawıp,
Doslarına min taǵıp,
Ózine shań juqtırmas.
Jalańash etke may jaǵıp,
Sıptırılıp tuttırmas.
Iretli jerde uyalmas,
Iretli jerde kúle almas,
Kóp ishinde keńkildep,
Kúlkiden awzın jıya almas.
Jaqsı sózge erimes,
Jaqsı menen jamannıń,
Parqın pámlep bile almas.
Hár kimge bir alańlap,
Qızıl tili jalańlap,
Juwhalıq etpey júre almas,
Jurt oǵan inanbaǵan soń,
Ol da jurtqa inanbas,
Sonlıqtan jaqsı sınılar,
Jamanlar hárgiz sınılmas.

OY TOLǴAWÍ

1.

Oylanba deydi doktorlar,
Oylanbay júriw múmkin be?
Oylanbay aytqan sózińniń,
Qıyanı tiyer mıń kúnge.
Oylanbay qalay turarman?
Qıylanba deydi doktorlar,
Qıylanbay júriw múmkin be?
Qıylanbay tapqan mıń somnıń,
Opası bolmas bir kúnge.
Qıylanbay qalay turarman?

Korvalandı qıynağan,
Santyağolı jálladı,
Gázebim menen qıyqalap,
Gázebim menen quwarman
Men ezilgen arabtı,
Sezimim menen sıypalap,
Qorlıqtan aqqan kóz jasın,
Sezimim menen juwarman.

Jeratlı úlken ómirdiń,
Bir jaqtağı jurtına,
Ot tiyip janıp atırsa,
Qıylanbay qalay turarman?
Qayrılmay ketsem artıma,
Adamgershilik minárdan,
Sol zamatta qularman.

Oylanbay adam óspeydi,
Pútın bolsa da qol-ayaq.
Oylanbaw degen jinayat.
Oylanǵanlıqtan adamlar,
Jılannan záhár—uw alǵan.
Júz jasawdıń jolında,
Men de tayın turarman,
Ómir súrsem biyqayǵı,
Júzge jetip bararman.
Biraq ta men sońında,
Adam bolmay qalarman.
Qıylanbay qalay turarman?
Oylanıw degen doslarım,
Sóz emes sulıw gáptegi.
Oylanbaǵan adamǵa —
Sulıw emes juldızlar,
Ashıq túngi kóktegi,
Xirosima qayǵısı,
Songimidiń jarası —
Oysızlıqtıń dártleri,
Oylanbay qalay turarman?

Hátteki mına shıǵarmam,
Taramay qalsa qıynalıp,
Jaramay qalsa jılarman.
Tınshıtpasın oylarım,
Tawsılmasın jollarım,
Kewilimdi terbetsin,
Názelimdey mıńarman.

Ómirge qoyıp shın ıqlas,
Ot bolıp janıp súymeseń,
Suwıǵı menen tońbasań,
Otı menen kúymeseń,
Jıllılıq berip jarıtıpas.
Ómir degen, shınında,
Qıyınılıqtan quralǵan,
Oylanbay qalay turarman?

2.

Bolmaydı insan,
Qıylanbay júrip,
Oylanbay júrip júdegen,
Bolmaydı suńqar,
Tawlardı gezip,
Aylanbay júrip túlegen.
Oylanbaw degen zil eken,
Oylanıw degen gúl eken.
Oy-sezimniń iyrimine
Dus kelip,
Egitilip turman mine men.
Aytayın gáptiń hadalın:
Urisıp ketken adamıń,
Alısta júrip,
Saǵınatuǵın janlardı,
Adam dep naǵız bilemen!

ÓMIR TOLǴAWÍ

Jasaw joq biyǵam:
Tınbaydı dárya,
Tınbaydı dárya sarqılmay,

Shappaydı tulpar,
Shappaydı tulpar arsinbay,
Talpinbay turıp,
Arsinbay turıp,
Adam bolıw qıyın, joram-aw,
Adam bolsań da qaysınday.
Kók bizge sálem bermeydi.
Alıstı gózlep,
Raketa bolıp atılmay,
Biyiklikti bulttan asırmay.
Ana-jer bizge iymeydi,
Tik ayaqtan xızmette turǵan,
Soldatqa megezep, —
Keń dalaǵa vıshkalar bolıp,
Shansılmay.
Oylarım tuwlap,
Ármanım qubılıp,
Tolqıydı meniń aldımda.
Jańlaydı jollar,
Sayraydı jollar,
Sayraydı jollar aldımda,
Júrilgen sayın jańarıp,
Júrilgen sayın tawsılmay.

ANA-JER TOLǴAWÍ

Ana-jer óziń,
Ana-jer óziń hárqashan,
Sholpanǵa shıǵıp ketsek te,
Bawırına bizdi tartasań,
Tartasań qızım, ulım dep.
Geypara kewli qaralar,
Ana-jer seni jaralar.
Oylamay meken,
Oylamay meken úyim dep?
Álpeshley góriń?
Álpeshleń jer ananı,
Buyımıń emes ol seniń,
Qaramań oǵan buyım dep.

Ana júrekke tiyisli,
Jasasın ol júrekte,
Aytadı sonı súyiw dep!
Bul ana-jerdi
Qolda alıp júriw qáwipli,
Qolda alıp júriw qıyın tek.
Ómirge jawdıń
Qılwasın aytsam:
Tóbeden aspan
Túse jaq bolıp turǵanday maǵan,
Dirildep.
Aytaman búgin
Qaytadan búgin
Jaqsıǵa ǵana,
Jaqsıǵa ǵana sıyın dep.
Aspandı mına,
Aspandı mına jaqsılar,
Atlantqa megzep,
Turganday bárhá iyinlep.

BÁLENTLIK

Bálentlikti kúsemeń biykar,
Óz ornında turıw jeterli.
Ózińizde bolmasa tiykar,
Sonday qáwipli, sonday qáterli.

Qanatlı kóp, suńqarlar biraq,
Bálentlikke ushıp baradı.
Nege kerek jasalma qanat?
Bári bir ol túsip qaladı.
Úyrenbegen bolsań bálentke,
Páske qarap miyiń aylanar.
Óz-ózińdi salma hálekke,
Páske túsiw taǵı ǵay bolar.

Bálentlikti ańsay berme sen,
Múshkil bolsa jetip almaǵıń,
Bálentlikten pásti kórmeseń,
Soqırılıqtı satıp alǵanıń.

Juldızlarğa biykar jarıspa,
Ózlerinen mirát bolmasa.
Turar medi olar alısta,
Ushıp barar qanat bolmasa?

Páste turıp bolma joqarı,
Ne qılasañ ózińdi aldap?
Qurı qıyal bolmas opalı,
Bos qıyalda bolmaydı salmaq.

Mudam óz halında turaqla,
Kerek bolsa aqıllı kenes.
Qıyal etiw jaqsı, biraq ta,
Qurı qıyal bálentli kemes.

Bilseń bizler biyikte turmız,
Eliń bálent-bálent ıǵbalıń.
Eliń bolsa dúnyada juldız,
Demek bálentlikte turǵanıń.

Soraw hám tapsırmalar

1. T. Mátmuratovtıń «Súyenedi adamǵa adam» qosıǵında qanday másele súwretlenedi?
2. Shayırdıń «Jaqsılıqtıń belgisi» qosıǵında jaqsı hám jaman illetler ne ushın salıstırıp súwretlengen?
3. Shayırdıń «Oy tolgawı», «Ómir tolgawı», «Ana-jer tolgawı» qosıqları poeziyanıń qaysı formasında jazılǵan?
4. Shayırdıń «Oy tolgawı» qosıǵınıń ideya-tematikasında qanday másele sóz etiledi?
5. «Ómir tolgawı», «Ana-jer tolgawı» qosıqlarınıń mazmunın aytıp beriń.
6. Shayır «Bálentlik» qosıǵındaǵı: «Eliń bolsa dúnyada juldız, Demek bálentlikte turǵanıń»,—degen qosıq qatarlarında neni názerde tutıp súwretlegen?

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAǒLÍWMAT

Liro-dramalıq poema. Bul janr shıǵarmaları qurılısına lirikalıq hám dramalıq janrdıń qásiyetlerin de óz ishine jámlep aladı. Nátiyjede aralas janrdıń bir túri payda boladı. Liro-dramalıq shıǵarmada bir jaǵınan syujetke, personajlarǵa dramalıq qásiyetler berip, yaǵnıy olardı saxnada oynawǵa qolaylastırıp súwretlese, ekinshi jaǵınan shayırdıń syujetke, personajlarǵa baylanıslı qatnasların, oy-sezimlerin, ruwxıy tolganısların berip

otıradı. T. Mátmuratovtıń «Jaqsı adamnıń júregi», «Meniń juldızım» shıǵarmaları da liro-dramalıq poema esaplanadı.

Mısalı, I. Yusupovtıń «Aktrisanıń ıǵbalı» liro-dramalıq poemasında waqıyalardı súwretlew menen birge:

Háy, sen, Qońıratlı qız, janım Arıwxan,
Qızıl qapı aldında irkildiń nege?
Sıǵalap turǵanıńdı qoy tal arasınan,
Jeter tartıǵanıń, kir ishkerige,

— degen sıyaqlı tikkeley avtordıń oy-sezimlerin, tuyǵıların beretuǵın orınlar kóplep ushırasadı. Solay etip, liro-dramada avtor óz qaharmanlarınıń is-háreketlerine óziniń qatnasların bildirip, olardıń táǵdirine aralasıp otıradı.

KEÑESBAY RAXMANOV

(1942—2004)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatında talantlı shayı, dramaturg hám jazıwshı sıpatında tanılǵan K. Raxmanov 1942-jılı 18-sentyabrde Kegeyli rayonınıń «Jalpaq jap» awıl keñesi aymaǵında tuwıldı. Awıllıq mektepti pitkergennen soń 1961-jılı házirgi Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bólimine oqıwǵa kirip, 1969-jılı pitkerip shıǵadı. Ol televidenie hám radioesittiriw komitetinde dáslep aǵa redaktor, soń bas redaktor bolıp isleydi. 1978—81-jılları S. Xojaniyazov atındaǵı jas tamashagóyler teatrınıń ádebiy bólimin, 1981—90-jılları «Ámiwdárya» jurnalında poeziya bólimin basqardı. Sońınan Nókis teleradio orayı direktorınıń orınbasarı, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń kórkem ádebiyattı násiyatlaw byurosınıń direktorı hám Qaraqalpaqstan televideniesinde kórkem ádebiyat hám dramaturgiya bóliminiń baslıǵı wazıypalarında isledi.

K. Raxmanovtıń «Saǵan asıǵaman» (1970), «Ómir toǵanısları» (1978), «Ómir sen ullısań» (1981), «Watan muhabbatı menen» (1984), «Tazadan kelgen oqıwshı» (1988), «Mánzilim alıs» (1995) poeziyalıq toplamları hám «Ayrılıq qosıǵı», «Nóser», «Ómir hám ólim» povestleri hám

«Aqıbet» romanı basıldı. Sonday-aq, dramaturgtıń «Togız tońqıldaq, bir shıńkildek», «Zarı-gıryan», «Eglengen báhár», «Laqqılar emlewخانada», «Injiqtıń muhabbatı», «Jaralı júrekler» hám «O dúnyaǵa mirát» pyesaları saxnalastırılıp, tamashagóylerge kórsetildi. K. Raxmanov xalıq teatrları menen quwırshaq teatrlarına, jáne de mektep saxnalari ushın da kishigirim pyesalar dóretip bardı.

K. Raxmanov 1972-jıldan Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası boldı. «O dúnyaǵa mirát» hám «Kelin» pyesaları ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı (1978), Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri (1992) hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı degen húrmetli ataqlarǵa iye boldı. Ol 2004-jılı 62 jasında qaytıstı boldı.

Shayırdıń lirikasında tuwılǵan jerdi, Ana Watandı, ata-ananı, dostı súyiwge, xalıqlar doslıǵın, balalıq, jaslıq muhabattı ulıǵlawǵa, hadallıq, haqlıq, adamgershilik qusaǵan ulıwma insaniyılıq pazıyletlerdi jırlawǵa keń orın berilgen.

K. Raxmanovtıń poeziyasında ana Watan, tuwǵan jer temasına arnalǵan lirikalarǵa keń orın beriledi:

Bir qısım topıraǵına tamshı qan tamsa,
Talıńnan bir putaq sinsa shaqadan,
Bir tıp emenińdi órt jalın shalsa,
Tek men ayıplıman, jazala Watan.

K. Raxmanovtıń lirikalarında perzent ushın janın pidá etiwshi ata-ana obrazı hám olardıń miyirman kelbeti «Anamnıń esteligine», «Ananı qádirleń adamlar», «Ákege eskertkish», «Ákemniń aytqanları» h.t.b. qosıqlarında da perzentlik mehir-muhabbat penen tolıp-tasıp jırlanadı.

Shayırdıń milliy poeziyamızdıń marjanların qunt penen úyrenip qoy-mastan, tuwısqan xalıqlar ádebiyatlarınıń bay dástúrleri menen de jaqınnan tanıs boldı. Shayırdıń poeziyası ideya-tematikalıq jaqtan ǵana emes, táriyip, arnaw, poetikalıq dúrkinler, tórtlik, muxalles (beslik), altılıq, segizlik hám onlıq sıyaqlı jańa lirikalıq formalar menen jıldan-jılǵa bayıp bardı. Shayır «Haqıyqatlıq haqqında» qosıǵında:

Tabındırmas bálentligi tawdıń da,
Baǵındırmas jawızlıǵı jawdıń da,
Tájim etip iyilemen tek ǵana,
Qúdiretli haqıyqatlıq aldında.

—degen qosıq qatarlarında adamlardıń hújdan tárezisiniń ólshew tası haqıyqatlıq penen ólshenetuǵınlıǵın oǵada durıs kórsetip beredi. Sonday-aq, shayır tórtlikleri menen altılıqlarında, segizlikleri menen onlıqlarında da ómirdegi jaqsı hám jaman hádiyselerdi adamlardıń minez-qulqı hám adamgershilik qásiyetleri menen salıstırmalı túrde sheber súwretlewge erisedi.

Shayırdıń «Bult hám quyash», «Janbas qala», «Sen haqqında qosıq», «Báhár hám ǵarrılar», «Tań ashıǵı», «Qardaǵı iz», «Shól dástanı», «Uris jıllarında», «Tazadan kelgen oqıwshı» sıyaqlı onlaǵan liro-epikalıq poemaları jarıq kórdi.

Shayır «Tazadan kelgen oqıwshı» poemasında ádebiyatımızǵa jańa temanı alıp keldi. Poemanıń waqıyası mektep oqıwshılarınıń turmısına arnalıp, Batır degen oqıwshı balanıń tilinen sóz etiledi.

K. Raxmanovtıń dramalıq shıǵarmalarında ómirdegi hárqanday quwanışlı, qayǵılı, ókinishli hám kúlkili waqıyalar búgingi kúndegi zamanlaslar obrazı hám olardıń minez-qulqı, ishki oy-sezimleri, islegen is-háreketleri mısasında súwretlenedi. «Kelin», «Laqqılar emlewxfanada», «İnjiqtıń muhabbatı» komediyalarında xalqımızdıń iyni kelgen jerde oǵada házilkeshe, xosh minayım, álpayım minez-qulqı, ayırım adamlardıń kúlkige tolı ómiri mısasında qızıqlı sóz etilse, «O dúnyaǵa mirát» tragediyasında insanıyılıq pazıyletlerin mal-dúnya, pul menen almasırgan ayırım adamlardıń shadlı ómiriniń aqıbeti qayǵılı hádiyseler menen juwmaqlanadı.

QARDAǴI IZ

Awılıımız qaladan qashıq
Bir jaǵı kól, bir jaǵı toǵay,
Qısta tóle, jazda ılashıq
Kún kóriske boldı dım oñay,
Hámme qapa, hámme ábiger,
Uris otlı qursawday qısar.
Atlangalı barlıq jas jiger,
Awıl bosap qalǵanday mısál.
Burınları jaz aqshamında
Oynar edik sharshawdı bilmey.
Endi mine, qıstıń tańında
Oyanamız ereseklerdey.

Jep pitpegen shiyrin pal kibi,
Tatlı uyqımız shala qaladı.
Bizdi jolğa saldı hár kúni
Ákelerdiń qalğan talabı.
Bala bolıp juwırğan menen,
Izimizde qaldı balalıq.
Uwayımsız tuwılğan menen.
Erte erdi alaǵadalıq.
Shaqaq atıp mektep jolında,
Shalqıp qosıq ayta almadıq.
Biz asıqtıq adam bolıwǵa,
Hátte, waqıt qaldı aldanıp.
Tiyip-qashıp bardıq mektepke,
Muǵallimler boldı jetpesin,
Oqıw emes, sawash ketpekte,
Anıq, sabaq ótsin, ótpesin.
Ol waqları «Álipbe» emes,
Soldat xatın oqıw bir mashqı.
Sol xatlardı oqip erte-kesh,
Kóp balalar sawatın ashtı.
Hár úydegi úmit shıraǵın,
Oynatıp tur taǵdir samalı.
Tawısadı kimniń shıdamın,
Kimlerdiki óship qaladı —
Bári, bári biymálim onda,
Jırawlardıń pitpes jırınday.
Hámme názer tigiler jolǵa,
Kútkenleri keletuǵınday.
Xat keliwdiń ózi dábdebe,
Súyinshisi soralar moldan.
Biraq, xat ta jetpes hámmege,
Bir xosh xabar tańısqı bolǵan.
Bara-bara náletiy urıs,
Shala berdi hásiret sazın.
Awillardı etip bir uwıs,
Alıp keldi «qara qaǵazın».
Sonda kewil túnerip bulttay.
Úmit penen kóz jas dúgisti.

Ishine suw tolğan qudıqtay,
Kóp shañaraq oyılıp tüsti.
Sol zarlı ún, joqlaw, ayralıq,
Saratandı dóndirdi qısqa.
Adam boldıq dártke qayralıp,
Balalıqtı qaldırdıq tısta.
Eseydik biz otlı jıllarda,
Ómir jolın erte aqtardıq.
Gá áptapta, gá dawıllarda
Úlkenlerdiń isin atqardıq.
Sılbır emes, bolğanbız shaqqan,
Mashaqattı úyrendik jeńip.
At jalında quldırap shapqan,
Biz sharwanıń balası edik.
Shopan ákem ketti sawashqa,
Bizge qaldı bir pada malı.
Shıdaw kerek suwıqqa, ashqa,
Qıynaw qıyın jalǵız ananı.
Mennen úlken bala joq, bári
Apıl-tapıl júrgen náreste.
Sónbesin dep úydiń otları,
Jumis kirdi barlıq háweske.
— Azamat! — dep baslıq aǵay da,
Bazda arqamnan qaǵıp qoyadı.
Jazı menen kólde, toǵayda,
Mal jayılp, erkin toyadı.
Jaqın joram, qońsı Mináj da
Biyǵam emes, anası sırqat,
Barıp qaldı waqıt birazǵa,
Aǵasınan kelmedi bir xat.
Pochtalyonǵa telmirip hár kún,
Keler me dep búgin deregi—
Ayta almay ishtegi dártin,
Pisi qurıp qala beredi.
Tap óz ákem pech quwısında,
Otırǵanday qımtap postındı,
Pochtalyon bir kelse usında,
Dım ayayman Mináj dostımdı.

Jubatamız sóz benen sıylap,
Algaw-dalgaw kewilxanası.
Zarlanadı úyinde biytap,
Meshel bolıp qalğan anası.
Mağan járdem beredi Mináj,
Mal bağamız oqıwdan keyin.
Bul urısqa bar ma bir ilaj,
Ushırdı ğoy awıl húreyin.

2

Isqırğan qıs. Jerde qalın qar,
Qaramaydı suwıq inǵayǵa.
Jayılıwǵa bolar mal inkár,
Onın halı múshkil bundayda.
Jem joq. Hátte, jetpeydi shóp te,
Balalaydı qısta ğayımız.
Jániwarlar ketpeydi shetke,
Tek ıqtırma ferma jayımız.
Mal jaǵdayı, urıs zardabı,
Qashıradı túngi uyqındı.
Ot bolsın dep toǵay tallardı,
Aydar edik salıp qıyqıwdı.
Arıq mallar ashırqap qalğan,
Kiyip keter toǵaydın ishin,
Sol waqları balalıq aldan
Jarq etedi bir maydan ushın.
Umitamız maldı, basqanı,
Mináj benen oyın tabamız.
Túnergenshe qıstın aspanı,
Jazılısıp oynap alamız.
Soń mallardı jıynap, túwellep,
Ákelemiz awıl tárepke.
Suwǵaramız kelgenin shóllep,
El jatqansha bizler hálekte.
Qıyın kúnler awır shanaday.
Qar ústinen jiljıydı áste.
Quwanbadıq bizler baladay,
Shadlıq degen turdı qápeste.

Bizge kúlki boldı tam-tarı,
Tez ayırdıq ómirdiń parqın.
Jas bolsaq ta boldıq bir arıs,
Tarta bildik hásiret zarpın,
Bir kúni biz gewgimge shekem,
Ǵalma-ǵaldan qalıp biyxabar —
Hesh nárseden almastan setem,
Ertek aytıp shıqtıq bir qatar.
Sóytip, maldı túwellewge de
Úlgermesten aydap qaytqanbız.
Biz sebebin bilmedik nege,
Jaq bop shıqtı saranaw jalǵız.
Móniredi buzawı onıń,
Zar eńirep turdı biyshara.
Qayaqlardan izleyimiz joǵın,
Qarańǵıda oǵan ne shara?...
Házir onıń kelse anası,
Aymalasa jalap ándamlı,
Umitarmız biz de, shaması,
Ayrılıqtı, sol bir ármandı.
Házir sıyrı tabılıp eger,
Ushırassa mınaw tuwısqan—
Quwanarman men de, ollager,
Ákem qaytqan yańlı urıstan.
Buzaw sestı bawrımdı ezer,
Iyt jırtqanday kewlim sarsańda.
Jetimlikke qay júrek tózer,
Zarlı buzaw—qayda barsam da
Kóz aldımnan ketpes eki eli,
Sol aqshamı part bolıp jandım.
—Awma eken Mináj ekewi,—
Degen sóz de etedi ǵamǵún.
Anam kúydi, pisti, tabalap:
—Endi qaydan tóleyimiz, qırshın!?
Júrmeysiz be maldı jaǵalap,
Alaǵayım ádetiń qursın!!
Jeti túnde qaydan tabılar,
Baslıq bilse, ne deydi endi?

Sút planı bunıń taǵı bar,
Kórsetemen qalay tóbemdi?! —
Dedi anam, jer toqpaqladı,
Túni menen uyqılamadıq biz.
Tań aǵarıp atqan waqları,
Jolǵa tústik Mináj ekewmiz.
Shımırı ayaz. Qar sıqırlaydı,
Suwıq samal arqadan esken.
Jalgız sıyr—taw kibi qayǵı,
Kiyatırımız illá demesten.
Súngip kettik toǵay ishine,
Torańǵıllar joldı tosadı.
Joq izlegen sorlı kisige,
Quslar ǵana hawaz qosadı.
Qar shashadı qalıń putalıq,
Júre almaymız geyde ombalap.
Geyde óship, geyde tutanıp,
Kiyatırımız jandı qorǵalap.
Júre berdik, bilmedik qansha
Alıslarǵa kettik awıldan,
Júre berdik ayaq talǵansha,
Qorıqtıq maldı tappay barıwdan.
Bir waqları qardıń ústinde
Adam izi kórinip qaldı.
Jürgen iz bul keshe, ya túnde,
Súyrep basıp júripti qardı.
Ańshı dewge, aldında quwǵan
Ań izi joq. Hayran qalarlıq,
Izge erip kettik biz jıldam,
Umıtıldı sharshaw da barlıq.
Iz kiyatır keshegi jaqqa,
Mal jayılǵan jerlerge qarap.
Biz joǵaltıp aldıq bir waqta,
Mal izleri ketipti tarap.
— Sársen, — dedi Mináj muńayıp, —
Bul izden nan pispeydi, jora.
Qubla betke qaray shıǵayıq,
Múmkin shıǵıp qalar bir qora.

— Meyli, — dedim. Kettik tağı da,
Bağdarımız boldı namálim.
Bir shaqırım barsaq arıǵa,
Tağı kórdik etik tabanın.
Sol iz, endi qosılǵan oǵan
Sıyr izi, erip jetekke.
«Aspaydı dep shama shamadan,
Adamlar da aytpaǵan tekke.
Usı biziń sıyırdıń izi,
Qollı bolǵan. Urı áketken.»
Dep oyladım, Minájdıń júzi
Usı oydıń ırqına ketken,
— Tabamız! Dep ekewmiz birden,
Beldi bekkem buwınıp aldıq.
Saspaw ushın zárre degbirden,
Izdi quwıp juwırıp aldıq.
Uzap kettik awıldan sırtqa.
Jolsız júriw bolmadı oñay.
Kórsetpeyin degendey jurıtqa,
Qımtap barar bizdi jis toǵay.

3

Qansha júrdik, qansha jol astıq,
Biz bilmedik batıs, shıǵıstı,
Ara-tura izden adastıq
Qalıń búkler buzdı shırıstı.
Eki aylıqta urıstan qaytqan,
Bir muǵallım bar edi biziń.
Sabaq waqta ol talay aytqan,
Partizanlar mártligin, isin.
Bizlerdey jas áwladtıń
Jawlar menen alısqañların—
Aytı talay-talay erlerdiń,
Ot, qan menen qarısqañların.
Ǵurıjanıp men de baraman,
Qaraqshını tawıp alsam dep.
Hám ishimnen talwaslanaman,
Dushpanıma pánje salsam dep,

Báلكim, usılay kiyatqan shıǵar,
Minájdıń da tisi qayralıp.
Ol da ózin ózi qamshılar,
Ayqasıwǵa keler saylanıp.
Bir waqları júz metr jerden,
Kógis tútin kózge shalındı.
Sorpa iyisi kelip tur órden,
Awqat dárti túrtti qarındı.
Biz súyenip qalıppız talǵa,
Mártlik tarap ketti tútindey.
Ańıraydıq, bizlerdi alda
Neniń kútip turǵanın bilmey.
Búk astında bir bále barın,
Kókirekler turıptı ańlap.
Tapqandaymız urı xabarın,
Iynimizden bastı bir salmaq.
«Jaman aytpay jaqsı joq» degen,
Qardaǵı bul qurıya iz ǵoy.
Barıp qalsaq, miltıǵı menen
Atıp salsa, pitkenimiz ǵoy.
— Sırdı ashpay turıp erterek,
Barayıq biz awıl tárepke.
Bul xabardı jetkeriw kerek,
Bostan-bosqa túspey hálekke,—
Degenimdi maqullap meniń,
— Sóytiw kerek, — dedi Mináj da.
Bántin basıp jalǵız wádeniń,
Ǵorbańlasıp qayttıq: bul az ba?...

4

Kún batqanda jettik awılǵa,
Jıynalǵanlar ketpepti tarap.
Bizler ketken biymálim jolǵa
Otır eken ıntıǵıp qarap.
— Sıyır qayda, hey, súmirekler! —
Dedi Bekman — baslıq atamız.
Asıǵıp tur soqqan júrekler,
Kórgenlerdi etiwge ańız.

Ayttıq bizler entigip zorga,
Tútep atqan tútindi ayttıq.
Izdi ayttıq gezlesken jolda,
Jartı emes pútindi ayttıq.
Bizdi tınlap boldı da olar,
Oylanısıp qaldı bir sátke.
— Bekman aǵa, múmkin sol bolar, —
Dep muǵallım mán berdi gápke.
— Sol ğoy, sol ğoy... — dedi baslıq ta,
«sol ğoy» ına túsinbedik biz.
Tek basımız tiyip dastıqqa.
Sozılıwdı árman etemiz.
Baslıq penen muǵallım aǵay,
Jetpeytuǵın biziń pámimiz —
Sóz sóylesip aldı bir talay,
Onnan sayın shıǵar janımız.
— Al, dem alıń, — dedi bir waqta, —
Tań atıwdan ketemiz taǵı...
Shama kelmey keshki awqatqa,
Jazdırıldı uyqınıń tawı.
Qulan iyek tań atqan waqta,
Bir qol tiyip ketti moynıma.
Anam: «Bar, — dep, — tez qora jaqqa»,
Bir zaǵara tıqtı qoynıma.
Barsam, baslıq, muǵallım, taǵı
Milicioner atlı tur eken.
Olar maǵan kúlip qaradı:
— Jatısıń ne, sáskege shekem?
— Kelmedi me Mináj? — desem men,
— Qala bersin, — dedi biypárwa, —
Joldı anıq bileseń ğoy sen,
Sársen, Sársen... bolajaq sharwa!
Otır anaw, ertlewi atqa,
Tez aydasań, kár etpes suwıq.
Kettik, — dedi. Biz toǵay jaqqa
Patıraqlap shawıstıq suwıt.
Kóp jol eken, keshe piyada

Qalay júrdik, hayran qalaman.
Qardağı iz baslar qıyağa,
Geyde zorğa-zorğa tabaman.
Attan góre, toğay ishinde
Jayaw júriw oñayıraq eken.
Tuwra keler jerge túsiwge,
Jol bermeydi shaqalar bekem,
Jol bermeydi, sol bir nákástiń
Qoy, ápsherin kórmeń degendey.
Appaq qarda izi patas dım,
Qanlı ayaq júrgen edendey.
Bir shaqırım qalğan waqıtta,
Biz toqtadıq, baylandı atlar.
— Jiberiwi múmkin atıp ta,
Bul úngirde bir bálamat bar.
Saq bolayıq, joldaslar, — dedi,
Milicioner keńesin aytıp,
Qarda jatqan urı izleri,
Turar tegin emesin aytıp.
Piyadalap kettik tasadan,
Tek muğallim júre almadı.
Keshe gána shaqqan jas adam,
Búgin aqsaq — urıs saldarı.
Ol atlardıń qasında qaldı,
Qayta-qayta aytıp aqıl gáp.
Biz panalap torańgıllardı,
Kele berdik kem-kem jaqınlap.
Eki adamdı es bilgenlikten,
Hawlıqpayman búgin onshalıq.
Biraq, geyde shığa almay búkten,
Qalğandaymız hámme qorshalıp,
Ústi-ústine soğadı júrek,
Kóriw ushın urı qandayın.
Jetsem deymen soğan erterek,
Kepken yańlı shólden tańlayım.
Qaldı tayaq taslam aralıq,
Búgin tútin kórinbes bunda,
Qáwiplenemen: «Etip balalıq,

Jürippiz be basqa jaǵında?»
— Qáne, qaysı tútin shıqqan jer?
— Anaw, shoshaq qalıń búk bar ma?
Sol káradan shıqtı tútinler...
— Ornalasqan eken ıqlawǵa.
Kórseteyin búgin bir óner.
Sizler qalıń, barayın jalǵız,—
Dedidaǵı sol milicioner,
Jürip ketti qorıqpastan hárgiz.
Gá eńbeklep, gá jerde buǵıp,
Baratır ol urı tamangá,
Sonda úngirden bir adam shıǵıp,
(Sıyqı joq-aw uqsar adamǵa)
Tumlı-tusqa qaray basladı,
Sóytti de ol bizlerge qaray,
Ólimsirep qádem tasladı.
Ushıp turdı jaraqlı aǵay:
— Toqta!! — dedi, oq atılǵanday
Shalqasına quladı urı,
Hám tez turdı jıǵılsa qanday,
Degendey ol boldı natuwrı,
— Qıymıldama! Tapjılsań, tamam,
Ataman da taslayman, qashqın!
Kóter qoldı, namıssız adam,
Toǵayda ne jańalıq ashtıń?! —
Dep keketip milicioner,
Eki qolın kóterip qoydı.
Bekman atam: «Sársen, aytıp ber,
Bul urını bildiń be?» deydi.
Tigilemen, hesh kimgе hasla
Uqsamaydı, túri bádbásher.
Urı sırttan, bul urı basqa,
Dep kewilim ózinshe shesher.
— Tanımadım...
— Rastan-aq pa?
— Kórgenim joq bunday ǵarrını.
— Uqsamay ma Dúysen jalaqqa?
— Urista ǵoy aǵam, barlıǵı...

Milicioner shaqırıp bizdi,
— Qolın baylań, — dedi, — artına!
Saqal ğawlap basıptı júzdi,
Túsindim-aw ğáptiń parqına.
Qashqın, urı, isleri ılas,
Kózimizge kóringen bóten —
Bizge qońsı, bizge awıllas,
Dúysen degen aǵamız eken.
Elesledi kózime bir-bir,
Anası onıń, mendey inisi,
Jolǵa qarap otır ğoy dilgir,
Ne boladı endi bunısı?
Gá tabelshik, gá skladshı,
Hár kásiptiń basına barıp,
Júrdi Dúysen awılda jaqsı,
Xalıq qatarı ketti atlanıp.
Xat kelmedi ketkeli, lekin,
Búytip júrip xat jazıw qayda?
Saǵınsa da qansha úybetin,
Pochta bar ma mınaw toǵayda.
Endi mine, turısı mınaw,
Moynı tómen salınıp ketken.
Sezilmeydi küliw ya jılaw,
Xalıq jerkener bul óli betten.
Kórdik bizler jatqan úńginin,
Aywan-jaywan súyekler jatır.
Terisin de taptıq túlkiniń,
Keshe soyǵan gósh jayrap atır,
Kózlerime basıldı ottay,
Shaqı aylanǵan saranaw bası.
Elesledi anasın tappay,
Keshe ókirgen buzaw kóz jası...

5

Urı uslanǵan! Urı kiyatır! —
Dep shapqılap jetti balalar.
— Wáy, sıyr joq, qurı kiyatır, —
Dep qıynalar sawınshı analar.

Adam emes, qurı bir súlder,
Sońǵı izin túsirip qarǵa—
At aldında abınıp keler,
Jasqanshaq kóz qaramas alǵa.
«Bul mártlikke men de sherikpen!»
Dep maqtanǵan kibi goddaslap,
Mináj keler bólinip kópten,
Bizge qaray keń qádem taslap.
Bul ushırasıw bolar ma jaysha?
Dúysen qaytqan joq ǵoy urıstan.
Endi qaytip, endi qalaysha
Kórisedi eki tuwısqan?!
Terlep kettim, bárine bunıń
Tek ǵana men ayıplıday-aq.
Mináj sıyqın kórip urınıń,
Turıp qaldı: sógip ya ayap...
Tanımadı. Bilmeymen sonda,
Súyinshim be soraǵan meniń:
— Mináj dostım, hesh qapa bol ma,
Bul,.. bul Dúysen aǵań ǵoy, — dedim.
Ol jalt qarap, tanıwı máttal,
Úybetine shaptı eńirep.
Bekman atam tústi de attan,
Adamlardı qoyıp keńirek,
Aytıp berdi qısqasha ǵana:
Biz urısqa ketti dep júrgen,
Dúysen qashıp qalǵan qalada,
Bir adam joq kórgen, ya bilgen.
Eki jıldan berli astırtın,
Miliciya izleydi eken.
Lekin, belgi tabılmas, tır-tım,
Bile almaptı búginge shekem.
Milicioner ǵáp arasında.
Bizdi maqtap kótermeledi.
— Qıraǵı bop ósken jasında
Algıs jawsın sizlerge! — dedi.
Sol waqıtta awıl tárepten,
Shıqtı qıyqıw, qayǵı sazası.

Tikeyip, gá qulap et-betten,
Mináj benen keler anası.
Ayap kettim. Ayadı hámme.
Tiri jannıń bári ayadı.
Ana keler bolǵanday delbe,
Ushıp túser tayıp ayaǵı.
Ashıw, qáhár kúsh berip oǵan,
Tóseginen julǵan, shaması,
Júzlerinde gázep, qayǵı-ǵam,
Uwdar-duwdar tarqalǵan shashı.
Hámme sam-saz, kútip turǵanday,
Perzenti ushın ana húkimin.
Mınaw qashqın, jabayı qanday!
Dushpanı goy ana sútiniń!!
Ana keldi. Irkilmesten ol
Balasınıń barıp aldına,
Júzindegi júnge saldı qol,
Ilingenin julıp aldı da:
— Joq, joq, seni tuwǵanım biykar,
Men ul emes, tas tuwıppan, tas!
Endi maǵan aspan astı tar.
Ne báleni kórip tursań, bas?!
Meni, mınaw xalqımdı jawdan
Qorǵamasań, kerekseń kimge?
Saǵan aq sút bergenim jalǵan,
Bul qorlıq goy Mináj jetimge.
Shirkew saldıń onıń betine,
Bul ne azap, wax-wax, beglerim!!
Jılar edi xalıq miynetiniń,
Qanlı urısta nege ólmediń?! —
Dedi ana, sóytti de qarǵa
Talıp tústi shashların jayıp.
Ómir degen tur eken jarda,
Qulap ketti, boldı zım-ǵayıp.
Hámme oǵan talpındı, lekin,
Hesh kim alıp qala almadı.
Pitkeripti ájel xızmetin,
Jolda qaldı ómir kárwanı.

Sóytip, onıń jalǵız xatına
Inkar bolǵan ana biyshara —
Perzentiniń sıyqınan mına,
Ólip ketti, buǵan ne shara?...
Sol waqıya bolǵanday jańa,
Kóz aldımda elesleydi kóp,
Qar ústinde turǵanday ana:
Namárt jigit tuwılmasın dep. ...

WATAN MUHABBATÍ MENEN

Jańılmasa ay óziniń jolınan,
Nurlı quyash jarqırasa hár tańda,
Meni aynıtıw kelmes heshkim qolınan,
Sadıq bolıp qalamın bul watangá.

Sel kemirer taynapır taw tasların,
Toǵaylarǵa ushqın tússe, tutanbaq.
Sol qálpinde qalar meniń jas janım,
Ózgermeydi watanıma muhabbat.

Sebebi, ol ar-namıstan tuwılıp,
Azat zaman shuǵlasında jaynaǵan.
Ámiwdárya suwlarında juwılıp,
Erkin miynet qazanında qaynaǵan.

Adam boldım usı muhabbat penen,
Quwat berdi Watan atlı ullılıq.
Áptaplarda sayam boldı ne degen,
Boranlarda berdi maǵan jıllılıq.

Qayda barsam, jollar ǵayrı bolmadı,
Adamlarda tabılmadı maǵan jat.
Jelbirep tur bayraq bolıp qoldaǵı,
Áziz Watan, senlik taza muhabbat.

Perzentińmen, talay sınnan ótermen,
Ele meniń aldımda kóp saparım.
Qarızdarman, hám mesin de ótermen —
Muhabbatıń menen, Ana-Watanım!

Soraw hám tapsırmalar

1. K. Raxmanovtıń «Qardağı iz» poemasında ekinshi jáhán urısı aqıbetleri qalayınsha sáwlelengen?
2. Poemada mektep oqıwshıları Sársen hám Mináj qanday waqıyalardıń gúwası boladı?
3. Sársen obrazındağı unamlı qásiyetlerdi aytıp beriń.
4. Poemada Mináj aǵası Dúysen qashqınnıń urlıq islerin esitkende qanday jaǵdayǵa túsedı?
5. Bir ananıń perzentleri bolǵan Dúysen hám Minájdıń xarakterlik ózgesheliklerine sıpatlama beriń.
6. Poemanıń sońında hásiretli ana «—Joq, joq, seni tuwǵanım biykar, Men ul emes, tas tuwıppan tas!», dep ne ushın páryad shegedi, Poemanı oqıp, mazmunın aytıp beriń.
7. Shayırdıń «Watan muhabbatı menen» qosıǵındağı Watangá bolǵan súyispen-shiligi qalayınsha sáwlelengen?
8. Qosıqtıń aqırǵı kupletindegi «Qarızdarman, hámmesinde ótermen» degen qatarlarǵa túsinigińiz.

MÁTEN SEYTNIYAZOV **(1934—2007)**

Ómiri hám dóretiwshiligi. Belgili shayırlardıń biri Mäten Seytniyazov 1934-jılı Qanlıkól rayonınıń aymaǵında tuwılǵan. Ol Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutın tamamlap, Jazıwshılar awqamında (1955—56), «Ámiwdárya» jurnalında (1956—1959), Qaraqalpaq mámleketlik baspasında (1959—60), jáne «Ámiwdárya» jurnalında poeziya bólimin basqarsa, usı jurnaldıń bas redaktori (1962—65) bolıp ta isleydi. Sońınan Jazıwshılar awqamında juwaplı xatker (1965—71), Qaraqalpaqstan televedeniesi hám radioesittiriw komitetinde redaktor, bas redaktor (1974—80), sońǵı jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktorınıń orınbasarı bolıp isleydi.

M. Seytniyazov 1952-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası. Shayırdıń «Kárim matros» (1955), «Jumbaqlar» (1957), «Nápsiqaw pıshıq» (1959), «Tolqıtqan oylar» (1961), «Qızǵınım meniń» (1966), «Bárhama joldaman» (1971), «Aytılar sóz» (1975), «El qádiri» (1978), «Kewil tillası» (1981),

«Bir gápim bar» (1987) poeziyalıq toplamları menen Hindstan, Italiya, Germaniya, Baltik teñizi boyı elleri, Pakistan, Afrika mámleketlerine bargan saparlarına arnalğan «Jetti jurtqa sayaxat» (1991) atamasındağı publicistikalıq dúrkinleri kitap bolıp basıldı.

Shayırdıń kópshilik qosıqları ishki oy sezimleriniń tınımsız háreket etip, sırtqa shıǵarmasa bolmaytuǵın jaǵdayında dóretiledi. Ol óziniń aytayın degen óy-pikirlerin jasırmastan ashıq aydın aytıwǵa ádetlengen.

Xalıqtıń táǵdiri-shayırdıń táǵdiri menen sabaqlas. Bunı biz, Máten Seytniyazovtıń el-xalıq, ana Watan, tuwılǵan jer temalarına arnap jazǵan azamatlıq lirikaları menen liro-epikalıq poemalarınıń mazmunınan tereń ańlap jetemiz. Shayırdıń «Ámiw, Aral meniń ómirimde» liro-publicistikalıq poeması 1983-jılı jazıldı.

Bunnan basqa da shayırdıń hár qıylı temalargá arnap jazılǵan «Jigirma eki», «Bes jap qayǵısı», «Jol siltew», «Tús», «Eki qız», «Watan gedayı», «Tolqıtqan oylar» dep atalǵan poemaları bar.

MEN BIR JOLAWSHÍMAN

Men bir jolawshıman, hár kún azanda,
Úyimnen shıǵıwdan jolǵa túsemen,
Jol zawıq baǵıshlar bárha adamǵa,
Men joldı súyemen, joldı kúseymen.

Haq jolawshı bolǵan tek dur men emes,
Hárkim óz ómirine ózi jolawshı.
Joli tawsılǵanın heshkim qálemes,
Hárkim óz ómirinde baxtıń sınawshı.

Hárkim mezgilinde qonıp, túslenip,
Hárkim jolǵa shıǵar jaqın-jıraققa,
Adassa egerde ernin tislenip,
Hámme siltew alıp barar bir jaققa.

Kimler atlı barar, kimler qayıqlı,
Kimler samolyotta, kimler mashında,
Kimler jayaw barar, etpe ayıplı,
Hárkim jolın júrer ózi qashan da.

Awa, jolawshıman, hár kún azanda,
Úyimnen shıǵaman, jolǵa túsemen.

Jol zawıq bağıshlar bārha adamğa,
Men joldı süyemen, joldı küseymen.

HAQÍYQATLÍQ QAYDA BOLSA

Haqıyqatlıq qayda bolsa,
Meni bar de sol jerde.
Qayda jalğan payda bolsa,
Meni joq de ol jerde.

Kim birewdi qapa qılsa,
Meni japa shekti de.
Durılıqqa shubha qılsa,
Meni jasın tókti de.

Kim birewdiń haqın jese,
Meni onda jandı de.
Kim birewden zaqım jese,
Meni sıratlandı de.

Ótirik, ósek, jala ense,
Mağan bir is boldı de.
Eger aqtı qara dese,
Meni tilden qaldı de.

Buniń bārin burıs dese,
Tóbemnen zil bastı de.
Meni eger durıs dese,
Onda kewlim tastı de.

ÁMIW MENEN SÍRLASÍW

* * *

Ómirimniń hārbir kúndiz keshinde,
Bayağısha barsań bārha esimde.
Sırlasıwğa az kelgenim bolmasa,
Bir adamday jürmen jurttıń ishinde.

Awa, geyde aylana almay kúyemen,
Biraq bastı bayağısha iyemen.

Mağan qurttay jel sóz ergen bolmasa,
Ele seni janım menen súyemen.

Biraz jurttı gezgen bolsam azıraq,
Oyım meniń ketken shıǵar qozılap.
Biraq bunda ózge mánis bar bolsa,
Bir iyrimiń jutsın meni házir-aq.

Barlıǵın da janım sezer, bilemen,
Bilip turıp taǵı ózim kúlemen.
Mende eger júrim degen bar bolsa,
Aqır sonıń bárin saǵan beremen.

O, Ámiwim, bolaberer gáp degen,
Ústindegi kópir gápsiz pitpegen.
Óz isiniń mazmunına isengen.
Heshbir adam gápke erip ketpegen.

Gúllentiwge mınanday keń dalanı,
Alǵa taslap aǵa bersek bolǵanı.
Barlıǵın da aǵıs basıp ketpey me?
Suwsıladaǵan biymáni gáp qalǵanı.

Eleberin talay sınap kóersen,
Sózlerime qulaǵıńdı túrerseń,
Qay perzentiń qalay xızmet etip júr,
Asıqpasań eleberin bilerseń.

* * *

Tolqıp aqqan aǵısıńdı kóriwden,
Ishpey turıp háwirińe qanamam.
Sonıń ushın dártim bolsa kewilde,
Ámiw, saǵan sırlasıwǵa baraman.

Taqır jerden iyne menen túrtinip,
Quyı qazsam, seniń ushın qazaman.
Jazǵanımda ketsedaǵı kemshilik,
Qosıq jazsam, seniń ushın jazaman.

Gúresemem, gúres degen-dás degen,
Seniń ushın jıǵılamam, jıǵılsam.

Qapa bolsam, ózińdeyin dos penen,
Seniń ushın shaǵınaman shaǵınsam.

Elge berip boyımdaǵı barımdı,
Esten tansam, seniń ushın tanaman.
Qorǵayman dep aǵıp turǵan arıńdı,
Janar bolsam, seniń ushın janaman.

Meyli, kúnim ótpesin hesh arqayın,
Jábir kórsem, seniń ushın kóremen.
Ólsemdaǵı bir kúnleri qartayıp,
Sebebi, men seniń ushın ólemen.

* * *

O, Ámiwim, seni kem-kem,
Jaqsı kórip baratırman.
Mehribanlı dárya ekenseń,
Ilahiyda jaratılǵan.

Baxtımdı men sennen taptım,
Sennen toyıp, sennen qandım.
Kim shóllese, soǵan aqtıń,
Jatırqamay heshbir jandı.

...Bir adasqan baratırsa,
Mennen ol jol sorar bolsa,
Baǵıtınan irker edim,
Saǵan qaray silter edim.

Kórsem eger jılaǵandı,
Kózden jasın bulaǵandı,
Qarar edim oǵan qalay?
Silter edim saǵan qaray.

Kórsem eger bir soqırdı,
Ayap ketip ol paqırdı,
Saǵan qaray jeter edim,
Seni tawap eter edi...

Silter edim shóllegendi,
Ómir boyı kúlmegendi.
Tuwıp ósken mákanınan,
Hesh ráhát kórmegendi.

O, Ámiwim, seniń mına,
Suwıń jangá jaǵar edi.
Maǵan qusap barlıǵı da,
Sennen baxtın tabar edi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Shayır Mátén Seytniyazovtıń qanday poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı?
2. Shayır «Men bir jolawshıman» qosıǵında qanday pikirlerdi keltirgen?
3. Qosıqtaǵı «Jolı tawsılǵanın heshkim qálemes, Hárkim óz ómirinde baxtın sınavshı», degen qatarlarda neni túsindińiz?
4. «Haqıyqatlıq qayda bolsa» qosıǵında shayır ómirden alǵan túsineklerin oqıwshılar menen qalay bólisedi?
5. «Ámiw menen sırlasıw» qosıǵında shayır Ámiw menen qalay sırlasadı?
6. Ámiwdárya haqqında jazılǵan basqa shayırlardıń qanday qosıqların bilesiz?

SHAWDÍRBAY SEYITOV (1937 — 1996)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Belgili shayır hám jazıwshı Sh. Seyitov 1937-jılı 16-martta Túrkmennıń Góne Úrgenish rayonındaǵı «Seyit shúrteniń qalası» degen jerde tuwılǵan. Sh. Seyitovtıń 1942-jılı shańaraq aǵzaları Nókiske kóship keledi hám ol M. Gorkiy atındaǵı mektepte oqıydı. 1955-jılı orta mektepti tabıslı pitkergennen soń 1957—1967-jılları «Qaraqalpaqstan» baspasında redaktor, 1967—1972-jılları «Ámiwdárya» jurnalında, 1972—1974-jılları televidenie hám radioesittiriw komitetinde redaktor wazıypaların atqardı. Ol Jazıwshılar awqamında islep júrip, 1985-jılı Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligin pitkerip shıǵadı.

Sh. Seyitov ómiriniń aqırına shekem «Qaraqalpaqstan» baspasında bólim baslıǵı wazıypasında isledi. Dóretiwshilik jolın poeziyadan basla-

ğan Sh. Seyitov 60-jıllardıń basında balalarǵa arnap «Úshpelek» (1964) dep atalǵan qosıqlar toplamı menen kirip keldi. Sońınan shayırdıń «Soqpaǵım meniń qaydasań» (1966), «Tawlardan saza» (1970), «Jollar» (1982) poeziyalıq toplamları menen bir qatarda «Kóp edi ketken tırnalar» hám «Qashqın» (1969) sıyaqlı dáslepki povestleri hám «Íǵbal soqpaqları» (1975) dep atalǵan birinshi romanı basılıp shıqtı. Poeziya janrı menen prozada teńnen qálem terbetken jazıwshı endi iri kólemli shıǵarmalar dóretiwge qol urdı. «Isine qosıp tigilsin» povesti menen «Shırashılar» (1986) romanı hám tórt kitaptan ibarat «Xalqabad» tetralogiyası (1978—1990) menen «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» (1992) romanları izli-izinen basılıp shıqtı.

Sh. Seyitov kórkem awdarma salasında batıs hám shıǵıs ádebiyatınıń belgili sóz sheberleri Hafız, Ferdawsiy, Nawayı, Pushkin, Lermontov, L. Tolstoy, Korolenko, Nekrasov, Maqtımqulı, Abay, S. Ayniy, A. Mátjanınıń poeziyalıq hám prozalıq shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı. Óz gezeginde shayır-jazıwshınıń kórkem shıǵarmaları da tuwısqan qazaq, ózbek, rus tillerinde basılıp shıqtı. Sh. Seyitov dóretiwshilik islerinde qaraqalpaq awızeki ádebiyatı, klassikalıq ádebiyatı menen jazba ádebiyatın qala berse batıstıń hám shıǵıstıń ullı sóz sheberleriniń shıǵarmaların qunt penen úyrenedi. Bul álbette, kórkem ádebiyat tarawında Sh. Seyitovtıń jemisli islewine óziniń paydalı tásirin tiygizdi hám óz ustaxanasına iye jazıwshılardıń qatarınan orın iyeledi. Solay etip, poeziya, proza hám awdarma salasında da tınımsız qálem terbetken talant iyesi Sh. Seyitovqa 1989-jılı Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, 1990-jılı Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri, 1992-jılı Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı sıyaqlı húrmetli ataqları beriledi.

Shawdırbay Seyitov talantınıń áyne gúllengen waqtında 1996-jılı 59 jasında qaytı boldı.

Sh. Seyitovtıń balalıq dáwiri urıs jıllarında ótti. Ol óz kózi menen kórip, qulaǵı esitken urıs aqıbetlerin, urıs mayıpların, jaqınınan ayırılǵan awıl adamlarınıń qayǵı-hásiretlerin, analardıń, jas kelinsheklerdiń, qızlardıń arız-ármanların, ayralıq azapların óziniń «Hár bir qosıǵımda urıs sarsıǵı» dep atalǵan qosıqlar dúrkininde tereń asha aldı.

Shayır «Qaytarıp ber Ámiwdáryamdı» qosıǵı menen «Qıyal atawı» liro-epikalıq poemasında tábiyattı qorǵaw hám oǵan dıqqat-itibardı kúsheytiw máselesin áyne waqtında súwretlegenlikten, bul shıǵarmalar xalqımız tárepinen de jıllı kútip alındı.

Juwmaqlap aytqanımızda, Sh.Seyitov ideya-tematikası bay, janrlıq jaqtan jetilissen poeziyalıq, hám prozalıq shıǵarmaları menen házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatında belgili orın alıp kiyatır.

QÍYAL ATAWÍ

(poema)

I

«Bota kóz» kól aydın shalqar
Aydınında bultlar qalqar.
Shabaq shorshıp, oynar balıq,
Qus bazarı qaynar anıq!
Shaqlıdısı maǵanalı,
Shaqlıdasqan shaǵalalı,
Bırqazanı salpı buǵaq,
Qalaq baslı ǵallıǵalaq,
Qayda bolsa qoltıq, tuyıq,
Qutanları keshken uyıq,
Digildesken digildikli,
Atawları jigildikli,
Kórgin kelse úyrekli kól,
Taylarındı úyrette kel!
Kórgin kelse jabayı ǵaz,
Asıq dostım ótpesin jaz.
Ján-jaǵında jis toǵaylı, —
Ańnıń jayı, qustıń jayı!
Shaǵal, qasqır ulır bunnan,
Túlkilerde keler qumnan!
Payız izlep qalalılar,
«Mayopka!» dep aǵar bular!
Ańshıları mashin-mashin,
Tigip jatar palatkasın!
Talay ańlıp, talay bildik:
Máyek jıynar uya tintip;
Pisirip jer jaǵıp ottı,
Ákep isher bunda joqtı.
Túwesilse dúkan sorap,
Shawqımlasıp isher araq.

Japırısıp boyanlardı,
Úrkitedi qoyanlardı!
Doñizlarda qorqar bunnan,
Qasqır qashar shawqımınan!
Júrgen jeri wayran-jayran,
Atawlardı eter wayran!
Ańǵa, qusqa jawlar-solar,
Shabaqtı da awlar olar!
«Mıltıq» degen bále shıqtı,
Amonalı jáne shıqtı!
Qorıqlaydı usındaydan,
Álisher aǵay kól, toǵaydı,
Kók shápegi suslı tajdan!
Kim búldirse tábiyattı,
Jetip barar shawıp attı,
Íyığında qoshası bar,
«Ataman!» dep abay qılar.
Baxtiyarı, Ániyarı—
Egiz ulı-qos shınarı,—
Bir klasta «Aq úshkilde»,
Tálim alıp qaytar kúnde.

* * *

Gúz de qaytqan ...
Qutı qashqan ...
Qıs húkimin súrer qashshan!
Jaltıraydı aydında muz,
Qaltıraydı muzda qamıs.
Muzǵa sińgen jalǵız qoǵa-aw! —
Ushıp párlı jaydıń oǵı-aw!
— Bul ne dawıs, tańla, Ánwar?
Shaqırıwın qara, zańǵar! —
Egizekler túrdi qulaq,
Tıńǵan yańlı boldı bulaq,
Tıńǵan yańlı boldı nápes,
Bul dúnyada bolǵan ba ses?!
Pıshaq kesti tındı samal,
Sılt etpesten siresti tal!

Silt etpesten qaldı Dúnya,
Bir jum-jırtlıq boldı biná!
«Ĝoqo-ĝoq-ĝoo!...»
Taĝı birden,
Dúnya jańlap, tilge kirdi!
Jer-aspanĝa qańgırıp ses,
Lappa basın tilkilep qamıs,
Gúńń-gúwwiń...
Qaq-qaq sótildi muz!
Alıp qashtı sestı samal!
Sıqır-sıqır,
Gúwledi tal!
Sharta ashtı kózin bulaq!
Shuwlar giya,
Shuwap qulaq!
— Bax — baxtı-yar! Qora — az, ıra — as!
— Jin urdı ma! Netken qoraz?!
Qoraz emes, qırıĝawıl-ĝo!
— Qoraz deymen. Pirĝawım bol!...
— Qoraz deymen!... Íraĝawın kó — ór!
— Tasla bestı?!
— Ur shappattı!!! —
Qattı shaptı, shaptı qattı! —
Shat tırnayma-tırnay bersin!
Zuwlay bersin, zırlay bersin!
Qaldı papka, qaldı sharf!...
— Qora-azz!...
— Mákiye — en!...
— Usla barıp!...
Qoraz — qızıl. Mákiyen — shubar.
— Qaydan kelip qalĝan bular?!
— Sheshem betten joldı tawıp,
Kelgen shıĝar shubar tawıq!
Qorazı da ergen shıĝar,
Sheshem juwap bergen shıĝar!...
— Júr, uslayıq!... — Quwalastı!
Dúr — dúr ushtı qustırń haslı.
Qoraz dúrlep abay qılar,

Uslasin ba jabayilar!
— Ímirt basti átirapti,
Qaydan taptiq patiratti!...
— Qaytayiq dep aytım sağan!...
— Júr qaytayiq, joqlar ağam!...
Juldız shıqtı...
Keldi úyge.
Mushın Galya tastay túygen!...
Áywan-jáywan,—
Ahwal shataq!—
Urı iyt kirip tókken qatıq!
Aqtarılđan zerennen pal,
Súzbe qalta sırtta dal-dal!
Súr góshti de jep ketipti,
«Jersiz endi...!» dep ketipti!
Jalanıptı qazan-tabaq,
Qañırap atır máyek qabaq,
Sıpradağı undı shashqan,
Un—un ayaq tórdi basqan!
Ĝayzalaptı qamırturısh...
Baslanbasa edi urıs!
Bir iyt emes, on iyt shığar!...
Bul pántıne qay iyt shıdar!...
...Sonsha jıyđan máyekti aytsa!...
Principiti—dáyekti aytsa:
Dáyegimiz joq bizlerdiń,
Baxtıyarđa nege erdim!...—
Kewilsizlik erip ketken!...»—
Kewilsizlik enip ketken!
Buzawlar da emip ketken!
Sıyırlar da baylanbaptı!
Tawıqlar da túwellenbey,
Ílaq alđan túwellenbey!
Qayda kelmek, bajban ağay,
Tań atqansha qorır tođay!
Ferma jaqtan harıp-sharshap,
Usı edi kelgeni tap!
Shıralar da jağalmaptı.

Bular úyden tabılmaptı.
Joymaqshı edi, qırmaqshı edi!—
Bir-bir mushtan urmaqshı edi!—
Galya apay áste-áste,
Ózin bastı qayttı páske:
—Jaǵday mınaw, hallar mınaw!
Naǵıp júrsiz, ballarım-aw?!
—Qızıq kórdik ataw jaqta!
—Ne qızıq ol qızıq joqta!
—Jabayı jup tawıq kórdik:
—Sestin tıńlap tawıp kórdik!
—Biri qızıl, biri shubar!...
—Sizlerdi jin urǵan shıǵar!
Isenimsiz ıras gápten,
Jalǵan gápte ziyat hátte!
«Jabayı iyt» dese, inan,
Asırandı bolmas jılan.
Jabayı—ǵaz, úyrek bolar,
Jaqsı bala ziyrek bolar!
Asırandı qus «tawıq» degen!
Qaysın buni tawıp kelgen?!
Kimge kerek gáp—usınday!
Jatın,—dedi,—jabısıń da!...
Qáhár—qattı!
Olar jattı.
Kózlerinen ushtı uyqı,
Oylar qıynar uyqı—tuyqı;
«Sol tawıqdur shubar tawıq ...
Qalay kelgen joldı tawıp!...
Saǵınısthan kúyip-janıp,
Izlep kelgen palapanın!
Izlep kelgen elesin de!
Qalǵan shıǵar jol esinde!
Bala dárti jaman shıǵar,
Bul dártke tek anań shıdar; ...»
«...Dalalarda ulır samal,
Toǵaylarda ulır saǵal!
Saǵal barıp almaymeken?!...»

Tawıq grip bolmaymeken!...
Jumbaқ sheship tappay atır ...
Tań da uzaq, atpay atır!

* * *

Tań da attı. Mine, klass.
Klasta tek Shariyar sırlas,
— Shariyar jora, tıńla,— dedi,—
Bilseń quwlıq qılma,— dedi,—
Shubar tawıq, bizler baqqan,
Atawın kak izlep tapqan?!
Qorazı júr qaptalında!
Qorasın bir baqladıń ba?—
Úyde shubar bar ma, joq pa?!—
Kim apargan ataw jaqqa?!
Tağı urlıq qımappediń?!
— Sheshem shashın julmappedi?!
— Aytpa,— dedi Sháryar,— jalǵan!
Jalǵan gápler bizden qalǵan!
Keshte kórgen kózim,— dedi,—
Dán de bergen ózim!— dedi,—
Kim qorqadı abayıńnan!...
— Atawdağı jabayı ma?!
— Jabayıdur?!— dedi Ánwar.
— Jabayıdur?!— dedi Sháryar ...
— Aytayıq pa, aytpayıq pa?!
— Aytayıq-dá, aytayıq-dáá!!!

* * *

Shınlıq bazda sherek tıyın!
Shınlıqqa shek kelse qıyın!
Shır-pır Sháryar,
Baxtiyarda ne sın, sán bar!
Jurt isenbese paydası ne,
Úlken ermek solar, mine:
«Ertek toqı, búbúl!...» desip,
Qızlar kúldi-aw búlkildesip.
«Áwmeserdi tawıp kór!» dep,
Shıńǵıslar da etti ermek,

— Sen jabayı adam da tap!
Áliysherov, nervań shataq! —
Muğallim de shayqadı-aw bas!
Duuw-duw kúldi, kúldi klass!

«Jetkinshekke» jazıw dárti, —
Baxtıyardıń, Ániwardıń,
Ábdimurat jezdesi edi,
Jılında bir gezlesedi.
Isleydi sol gazetada,
Oyı ozıq, dilwar adam.
Jurnalisten shayır bolıp,
Shıqqanıń kim bilmes onıń?!
Soğan aytıp kórsin, qáne,
Jolın jańa taptı, áne!
Kele bersin, qáne May da ...
Bıyıl kelmey qalmaqáy-dá!...

* * *

— «Uyalı ataw» — «Qiyal atawı», —
Qıs azıqqa zıyan, ataw!
Túnde qabaq tasırlaydı,
Úsh bala da másh urlaydı!
Boy júweri, jasımıqtı,
At jeminen jasırıptı.
Meyli, isenbe, meylıń, isen,
Ketip atır kise-kise!
Urlıqsız tún shende-shende,
Ketip atır jiydeden de!
Jigildik góy atawda bar,
Suwı da bar—jılımtıq qar.
Ataw degen shoq torańgıl,
Darağashqa kóp torańgıl.
Sağal mine almas oğan,
Túlki ile almas, jo—gá!
Qala qayda, awıl uzaq! —
Kim quradı kelip duzaq?!
... «Kóbi ketip, azı qaldı,
Qısı ketip, jazı qaldı!...»

* * *

— Oqıwshılıq sózim! — deydi, —
— Bular jalğan bezildeydi!...
— Jabayı qus kóp—go, Sháryar!...
Al, tawıqtan joq—go, Ániwar!
— Joq, Baxtıyar, jabayısı!...
— Atawda ba-ar!!!
— Davay, usı,
Barayıq—dá, nesi qıyın?!
Kettik! — dedi vojatıyı.

Erip ketken eń sońğı qar ...
Qarlıgashın jollap báhár,
Qanatına eritken sáwir!...
Shaǵla, jıldıń, bóbek dáwiri!
— Náwbáhár-go!!! Shertiń nama!!!
Barabanshı — Gúldirmama!... —
Shatınar — shatınar Aspan sestem!...
Pildey bultlar astan-kesten!...
«Shar-shar, shaw-shaw!...»
— Bul ne?!
— Nóse-er!
— Náwbáhár bul! —
Dushqa túser!...
Kók sókitti túrtip-túrtip,
Áne, jańa shıqtı búrtik!...
Shashıraydı bir altın shash!—
Jadıraydı kókten Quyash!
Nurdı emip otır bul sum,—
Keptirinip otır gúmgúm!...
Náwbáhárdiń aynası —
Ay! —
Túsip ketken kólge qalay?!

Soraw hám tapsırmalar

1. Sh.Seyitovtıń qanday poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı?
2. Shayır poeziyalıq shıǵarmalarınıń ideyalıq-tematikasında qanday máselelerdi súwretleydi?

3. Jazıwshınıń qanday prozalıq shıǵarmaların bilesiz?
4. «Qıyal atawı» poemasında balalar qanday qustı kóredi?
5. Balalar atawdan ǵazdıń máyegin alıp, ǵurıq tawıqqa salıwdı oylaǵandaǵı maqseti ne edi?
6. Balalar buldozershige ne sebep qarsı boladı?
7. «Qıyal atawı» poemasını oqıń hám mazmunında qanday waqıya sóz etilgenin dıqqat penen túsiniń! Túsiniǵızdi muǵallimge aytıp beriń.

KAMAL MÁMBETOV

(1940—2001)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Alım hám sheber prozaik jazıwshı Kamal Mámbetov 1940-jılı 14-mayda Kegeyli rayonındaǵı Máteke Jumana-zarov atındaǵı ijara xojalıǵında tuwıldı. Ol 1963-jılı Tashkent mámleketlik universitetin pitker-gennen soń, miynet jolın «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında islewden baslasa (1963—64), sońınan pedagogikalıq institutta oqıtıwshı (1967—72), «Ózbekinoxronika» studiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminiń direktorı (1972—74), Qaraqalpaqstan televideniesi hám radioesittiriw komiteti baslıǵınıń orınbasarı (1974—76), Nókis mámleketlik universitetiniń docenti, kafedra baslıǵı, fakultet dekanı (1976—86), universitet rektorı (1986—88), keńesi komitetiniń baslıǵı, ómiriniń sońǵı jılları, kafedrasınıń baslıǵı wazıypalarında qalıwsız xızmet atqardı.

Respublikalıq joqarǵı universitetke ádebiyat

K. Mámbetov 1982-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası boldı. Onıń sheber prozaik jazıwshı sıpatında ótken ásirdeń 60-jıllarınan baslap, «Gójek», «Tırnalar», «Baxtıń bolsın Arıwxan», «Shaqasında emes, tamırında», «Awıl tańları», «Kókshiyel», «Imtixan», «Moskvadan kelgen qız», «Muhabbat hám ájel» sıyaqlı gúrrińleri menen povestleri izli-izinen basılıp shıqsa, 80-jıllardan soń «Bozataw», «Posqan el», «Türkstan», «Hújdan» romanları jariq kórdi. Jazıwshı 1991-jılı «Posqan el» roman-epopeyası ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı boldı. Ol ilim tarawında da tınımsız miynet etip, 1969-jılı «Qaraqalpaq jazba poeziyasında Shıǵıs klassikleriniń dástúrleri» degen temada kandidatlıq, 1984-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw hám qalıplesiw dárekleri»

degen temada doktorlıq dissertaciyasını tabıslı qorǵap shıǵadı. Onıń kórkem ádebiyat hám ilim tarawındaǵı miynetleri húkimetimiz tárepinen joqarı bahalanıp, «Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı», «Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen ilim ǵayratkeri» degen húrmetli ataqlardı alıwǵa miyasar boldı.

K. Mámbetov 2001-jılı 61 jasında qaytıw boldı. Jazıwshınıń «Moskvadan kelgen qız» povestinde qaraqalpaqlardıń tariyxı menen etnografiyasın izertlewge qızıqqan rus ilimpazı Tatyana Mixaylovnanıń (Aleksandrovanıń) ómiri haqqındaǵı qızıqlı waqıyalardı 1924-jıllardaǵı Qaraqalpaqstanda bolǵan ilimiy saparı tiykarında sóz etedi. Povest qaharmanı Tatyana Mixaylovna «Men qaraqalpaqlar tariyxı menen etnografiyasın izertlep júdá durıs islegen ekenmen. Qaraqalpaqstanın kim kelse de, onıń menen jazılıwı sóylespey kewlim ornına túspeydi. Qaraqalpaqlar ózi kishkene xalıq bolsa da, tariyxı úlken. Men Qaraqalpaqstandı piyada aylanıp, hárbir úyinen duz ishken adamman. Olar sonday aq kókirek xalıq» — dep tolıǵı menen qaraqalpaq xalıq haqqında unamlı pikir bildiredi hám bul jerde basınan ótken turmıs waqıyaları haqqında da qızıqlı sóylep beredi.

Jazıwshınıń úsh kitaptan ibarat «Posqan el» roman epopeyasınıń «Zobalań», «Topalań» (1988) hám «Türkstan» (1993) romanlarınıń keń jobalı syujetinde xalqımızdıń XV—XVI hám XVII ásirlerdegi noǵaylı dáwirine tiyisli bolǵan tariyxı waqıyalar menen tanısamız.

Birinshi kitap «Zobalań» nıń oraylıq ornında bir-biri menen jawlasqan, hár qıylı kózqarastaǵı tuwısqanlar táǵdiri sol dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy jaǵdayları menen tıǵız baylanısta súwretlenedi. Olar noǵaylı ordasınıń ardaqlı biyi Muwsanıń balaları:— biri Yusup sultan bolsa, ekinshisi Ismayıl sultan.

Romanda noǵaylılardıń jawgershilikke tolı ómiri menen birge ótip atırǵan toy-jıyınları, ondaǵı jıraw-shayırlar, sheshenler, qız-jigitler aytısı, ásirese, pútkil Türkstanǵa belgili Soppaslı sıpıra jıraw, Múyten jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen haqqındaǵı, el batırı Er Qosay, Kazan qalasına xan bolǵan Súyinbiyke sulıw haqqındaǵı tariyxı maǵlıwmatlar da kórkem aylanısqa túsirilgen.

Ásirese, bul romanda jazıwshı ótken áwlad turmısındaǵı tariyxı shınlıqtı, yaǵnıy, olardıń ózge millet wákilleri menen birigiwge qushtar bolsa da, óz ara kelisimge kele almay ómir boyı jawlasqan aǵayınli eki sultannıń qarama-qarsılıqqa tolı ómiriniń izi qayǵılı ólim menen juwmaqlanıwın isenimli sáwlelendiredi. Romannıń ekinshi kitabı «Topalań»

nıń syujetinde de usı áwlad wákilleriniń perzentleri Tınaxmet, Orısbek, Qazıy, Ormanbet tárepinen de dawam etiwın tariyxıy hám kórkem derekler boyınsha da izbe-iz súwretlep otıradı.

Jazıwshınıń «Türkstan» romanı «Zobalań» hám «Topalań» romanlarınıń dawamı bolıp, onda Taǵaymurattıń aqlıǵı Amanlıqtıń 1723-jılı báhárde Buxaraǵa elshi bolıp barıwı hám ol jerde jungar basqınshılarınıń Türkstanǵa hújim jasap, eldi posqınshılıqqa ushıratqanın esitip tez óz eline qaytıw waqıyası menen baslanadı. Roman qaharmanı Amanlıq óz eline jetiwege asıǵıp otız úsh kún dawamında kárwan tartıp ne bir qıya shóller menen el bar hám elsiz jerlerden ótip kiyatırıp ol jerlerde de xalıq basına túsken awır jaǵdaylardıń gúwası boladı. Jolda kiyatırǵan Amanlıq usı otız úsh kún dawamında óz xalqınıń bir ásirge shamalas basıp ótken ómir jolı menen óz ómirin salıstıra otırıp, ótkenlerdi janlı eske túsiredi. Jazıwshı Amanlıqtıń psixologiyalıq kewil-keshirmeleri menen ishki monologlarınan sheberlik penen paydalana otırıp, xalıq qayǵısına qabırǵası qayısıp kiyatırǵan xalıq perzentiniń haqıyqıy tulǵasın jarata alǵan.

SHAQASÍNDÁ EMES TAMÍRÍNDÁ...

(povestten úzindi)

Aqırǵı sabaqlarımız tamam bolǵannan keyin men úyge qayttım. Úyge kelsem Shernazardıń anası meniń aǵama kelip arız etip otırǵan eken.

— Kúyewim respublikadaǵı belgili adam edi. Biyshara waqtı jetpey qaytıw boldı. Jasırmayman, úsh balamız teńnen qaytıw bolǵannan keyin, bunısın sál erkeletin kirep ósirdik. Ákesiniń ornına ósken shınar edi, bara-bara dúzeler desem, bul da meniń mańlayıma biyzarılardı qosılıp ketipti. Endi ne qılaman men...

Biyshara aǵıl-tegil jılap jiberdi.

— Ulıńız jaman balalardıń qatarına qosılıp ketken, — dedi aǵam.

— Shıraǵım-aw, onı ne qıladı? Sotlayma endi?

— Bilmedim. Meniń bayqawımsha siziń balańız ol dárejede emes.

— Raxmet, qaraǵım, — dedi Shernazardıń anası.

Bir waqıtları apam meni óz bólmesine shaqırdı.

— Tashkentke xat jazǵan ekenseń, balam. Xabar kelipti. — Men ne másele ekenligin bilmey ań-tań bolıp qaldım. Xatta hámmesi bolıp úsh-tórt awız ǵana sóz jazılǵan edi. «Siz izlegen Ekinshi jáhan urısınıń mayıbı Kárim Yunusov Tashkent qalasında isleydi. Podpolkovnik Makarov» dep jazılǵan edi xatta. Men dım quwanıp kettim.

—Taptım, taptım!—dedim bólmeni basıma kóterip.

—Neni?—dedi ağam hayran bolıp.

—Kárim ağanı dá! Ol házir Tashkentte jasaydı eken. —Ağam onnan beter hayran boldı da, xattı qolımnan alıp, qaytadan oqıy basladı.

—Bul kisiniń sađan qanday zárúrligi bolıp qaldı?

—Mağan emes, Shınıgúl shesheme kerek bolıp atır.

—Shınıgúl shesheń kim?

—Bir kempir. Bes balası birden frontta qazalangán.. Házir jalǵız ózi turadı. Kárim ađa balalarınıń fronttağı dostı eken. Bizler bir topar oqıwshılar bolıp onı izlep xat jazđan edik.

—Ha-a-a. Shınında da úlken oqıwshılıq is bolıptı,—dedi ağam.

Ruchka menen qağaz alıp, Kárim ağağa xat jazıwđa otırdıq.

«Assalawma áleykum, húrmetli Kárim ağa!»—dep basladıq xattı.

—«Bizler, bir topar oqıwshılar, urısta bes balası birden qazalangán Shınıgúl atlı bir kempirdi óz qáwenderligimizge alđanbız. Ol kempirdiń balalarınıń jazđan xatlarınıń arasında úlken balası Qurbanbay menen siziń Stalingrad sawashında qıyametlik dos bolđanıńız málim boldı. Siz ayaqtan jaralangánıńızda Qurbanbay ađa dushpanlar arasınan arqalap shıqqan eken. Sonıń ushın da hámmemiz oylasıp otırıp, sizge xat jazıwdı maqul kórdik. Eger waqtıńız bolsa, onıń balasınıń erlikleri haqqında aytıp, qartayđan ananıń kewlin xoshlasanıńız, tóbesi kókke jeter edi,—dep Nókis qalasındađı mekteptiń oqıwshıları Marat, Závre, Qurbanbay, Sulıwxan».

Xattı jazıp bolıp pochtađa saldım da Shınıgúl shesheydiń úyine qaray kettim. Kósheniń boyında kempir bayađı qáddinde quyashqa tigilip otırđan edi.

—Sálem berdik Shınıgúl sheshe.

—Maratjan, keldiń be, qarađım,—dedi ol meni kúni menen kútip otırđan sıyaqlı.

—Kelgeniń jaqsı boldı, qarađım,—dedi ol. Mađan jańa ğana ispolkomnan adamlar kelip ketti. —Sheshe jayıń gónergen. Biz sizge kishi rayonnan taza jay berdik, dep giltin qolıma berip ketti. Mađan salsa hesh kóshkim kelmeydi. Balalarımniń kózi kórgen jay edi. Usı jerden arđı dúnyađa ketsem deymen.

Men ne derimdi bilmey qaldım.

—Yaq, olay dey kórme, sheshe.

—Men bul jerden hesh jaqqa ketkim kelmeydi, balam. Usı shañaraqtan olardıń besewinde frontqa shıǵarıp salǵanman. —Kempir egil-tegil jılap jiberdi.

Men, shınında da onı ayap kettim. Balalarınıń kózi kórgen usı góne tamnan basqa onda heshqanday jubanış joq edi. Biraq ızǵarı dizege barıp qalǵan jaydı kórip seskeneyin dedim. Bir kúni qulap qalsa?...

—Bul máseleni balalar menen oylasıp sheshemiz, sheshe,—dedim oylanıp otırıp.

Ǵápten ǵap shıǵıp, iretinde Qurbanbay aǵanıń Tashkenttegi dostın tapqanlıǵımdı aytım. Kempir qattı quwanıp ketti.

—Aynalayın-aw,—dedi ol. Meniń Qurbanbayımnıń dostın tapqanırdı aytsa?

Men esiktiń aldın sıırıp, krannan suw alıp kelip qoyıp atırsam, Shınıǵúl sheshem qazanǵa máyek pisirip atır.

—Bunı ne qılasań, sheshe?

—Je shıraǵım. Sizlerdiń úyden máyek jep ketkenińiz de maǵan quwanış. Bolmasa sonsha máyekti ne qılaman?

Men onıń kewlin qaytarmaw ushın máyekten jey basladım. Usı waqıtta qazıqqa baylap qoyǵan baspaǵı móńiredi.

—Ha, Qurbanbayjanımnıń toyına soyılǵır!

—Otız jıldan beri joq bolıp ketken perzentin elege deyin kútip júr eken-aw, dedim ishimmen.

Erteńine sabaqtan keyin men, Závre, Qurbanbay, Sulıwxan tórtewmiz Závreniń úyinde sabaq tayarladıq. Závreniń úyi pútkilley basqasha bolıp qalǵan. Qarabay aǵa emleniwge ketip, bul jerdegi ullı shawqım joq bolǵan. Jaydıń ishi taza hám tınısh, apası jumısta. Eki inisin baqshaǵa beripti. Závreniń ájaǵası bolsa pútkilley basqa adam bolıp qalǵan. Oqıwları jaqsı. Hár kúni sabaq tayarlaw menen mashqul boladı eken. Pursattan paydalanıp balalarǵa Shınıǵúl shesheydiń ármanların aytım.

—Jayı tozıp qalǵannan keyin húkimet tazadan jay bergen eken. Qulap qalatuǵın bolsa da usı jaydan shıqpayman, dep atır.

—Nege?—dedi Sulıwxan hayran qalıp.

—Balalarınıń kózi kórgen jay-dá. Ózine jubanış kóretuǵın usaydı.

—Onda qıyın bolǵan eken,—dedi Závre.

—Marat,—dedi bir waqıtları oylanıp otırǵan Qurbanbay. —Meniń «kombayın» dep ataqqa shıqqan bir dayım bar. Óziń bileseń ǵoy, anaw «Nókisli muǵallım» dep kinoǵa shıǵıp júrgen jas úlkenşe?

—Allaniyaz aǵa ma?

—Awa,—dedi ol birden quwanıp ketip. —Soǵan aytamız. Qolınan kelmeytuǵın óneri joq. Shınıǵúl shesheyge baramız, járdemlesip jay salıp beremiz.

Bul pikir hámmemizge unadı. Hámmemiz kelisip, búginnen baslap ótinish qılmaqshı boldıq.

Allaniyaz aǵanıń úyi qalanıń sırtındaǵı Nókis rayonında edi. Ol ózi shet tilinen muǵallım bolıp islewi menen birge. 50 gektar jerge mákke egip tárbiyalaydı. Onıń ústine balası urısta ólgen kempir-ǵarrılarǵa jay salıp beriw ushın gerbish quyıp atırǵan edi.

Dúnyada ne bir adamlar bar-aw! Birewler ishken júz gramm araǵın kótere almay, tiygenge tiyip, tiymegenge kesek atıp júr. Al, mına aǵay balalarǵa inglis tilin úyretip qoymastan rayonǵa 50 gektar mákke egip beredi. Ol da azday jayları tozıp qalǵan kempir-ǵarrılarǵa jay salıp berip atırǵanlıǵın aytpaysań ba?

Qolı gúl adam, dep usını aytadı. Bizler, Allaniyaz aǵa bir qamba ılaydı quyıp bolıp, qambanıń erneginde dem alıp otırǵan waqtında bardıq. Meniń qıyalımda Allaniyaz aǵa multfilmlerdeǵidey dáwlerge usaǵan adam bolsa kerek, dep oylar edim. Biraq ta ol meniń oylaǵanımday bolıp shıqpadı. Ol orta boylıdan kelgen tapaltas denesin shoyın menen quyıp qoyǵanday mıqlı bir adam eken. Kórinisinen belgili bir sportsmenge usap ketti. Ol Qurbanbaydı kóriwden:

—Haw, kel, jiyenim,—dep aldınan shıqtı.

Hámmemiz qol alısıp kóristik. Sawsaqlarımız onıń temirdey barmaqları arasında sıqırlap ketti.

—Awa, qaydan kiyatırsızlar? Apamnıń deni saw ma?—dedi ol Qurbanbayǵa.

—Bizler úy betten shıǵıp edik,—dedi Qurbanbay. —Mınaw klaslas doslarım. Bes balası birden frontta qazalangán bir kempirge járdem berip atır edik. Jayı tozıp, qulayın dep tur. Soǵan siziń járdemińizdi sorap kelip otırmız.

Allaniyaz aǵa uzaq oylanıp qaldı.

Men bir kempirge otız mın gerbish quyıp beriwge wáde bergenmen. Házir az qaldı. Shembi kúni barayın.

Bizlerge bunnan úlken quwanış joq edi. Shınıǵúl sheshey quwanatuǵın boldı, deymiz bir-birimizge aytıp. Bizler Allaniyaz aǵaǵa kóp-kóp raxmet aytıp, úyge qaytıp kettik. Úyine अपarmaqshı edi, barmadıq.

Usınday ullı is qılıp atırǵan adamnıń qolın suwıtıp ne qılamız. Qayıtp kiyatırǵanıımızda Závre:

—Alisher Nawayı súwretlegen Farxad degen adam da sonday bolsa kerek,— dedi.

—Bul adam, shınında da, házirgi zamannıń Farxadı, dep onıń sózin bárimiz tastıyıqladıq.

Erteńine men prokuraturaǵa shaqırtıldım. Máseleniń tórkini maǵan attan-anıq belgili edi. Álbette, meniń Gastronom aldında tayaq jegenimniń máselesi. Bul ápiwayı ǵana hádiyse bolǵanlıǵı menen sońı júdá tereńlesip ketti.

Men kelgenimde aǵamnıń uzın hám keń, kabinetiniń bir tárepine muǵallimler jaylasıp alǵan. Ata-analardan tek Shernazardıń apası ǵana bar. Hámmeniń únsiz otırwında álle kimdi kútip otırǵanlıǵı sezildi.

Állen waqıtlarda jumısshı kiyimdegi bir adam kirip keldi. Kórisinen júdá qıstawlı. Sonıń ushın da bizlerdey náwbet kútip otırǵısı kelmedi.

—Inim,— dedi ol biziń aǵamnıń aldına barıp,— shaqırǵan ekenseń keldik. Biz awıl xojalıǵında salıkeshpiz.

—Ele azmaz kútip otırasız.

Ol azǵantay kútip otırǵan boldı da, jáne sabırı shıdamastan aǵamnıń aldına bardı.

—Inim, házir jazı menen islengen miynetimizdiń juwmaǵı, jıyın-terim mapazı. Men jumısımnan keshigip baratırman. Ruqsat berseńiz ketsem...

—Otaǵası, mámleketke kóp muǵdarda salı tayarlap bergenińiz ushın raxmet. Onıń ushın mámleket sizdi bayraqlaydı. Biraq, adam tárbiyalaw isi salıǵa qaraǵanda da joqarıraq, dep bilemen. Siz, bálkim, salını jaqsı tárbiyalagan shıǵarsız. Bul jaqsı, biraq, balańızdı jaqsı tárbiyalay almaǵansız. Shappatay balaǵa úy-jaydı isenip taslap ketiwge bola ma? —dedi aǵam oǵan tigilip.

Salıkesh máseleniń tórkini balasında ekenligin endi túsindi.

—Qaydan bileseń, bir juwas bala edi,— dedi mıńǵırlap.

—Juwas bala eki motocikldi birden urlay ala ma?

Salıkesh birden hawlıǵıp qaldı. Ol bul jerde bolıp atırǵan waqıyalarǵa sirá isenbes edi.

—Bunı islep júrgen biziń Elmurat penen Maqset pe?

—Endi kim?

—Ya toba. Bul jaǵın sirá oylamappız.

Ol endi júdá juwasıp saltanatlı sóylewdi toqtatıp, mańlayındaǵı suwıq terdi oramal menen sıyrıp, múyeshtegi orınlıqqa barıp otırdı.

Aradan kóp waqıt ótpesten jáne bir kisi kirip keldi.

—Atım Joldas,—dedi ol kisi óziniń atın aǵama tanıstırıp.

—Inim anıǵınan kelgende, ele xojalıǵıma bir bunker de salı almadım,—degen sózdi qosıp qoydı ol.

—Salı haqqında gáp joq,—dedi aǵam oǵan orınlıq usınıp.

—Onda ne?

—Siziń Nókiste jayıńız bar ma edi?

—Awa, jay bolǵanda qanday. Biltir salımız bolıq bolıp, on altı mińǵa satıp alǵanman. Onda heshkimniń haqsı joq inim. Ózimniń mańlay terime aldım.

—Házir úyińizden xabar alıp turıpsız ba?

—Xabar alǵanda qanday. Házir ol jerde gidrotexnikumda oqıytuǵın balam turadı.

—Úyińizge jaqında kelip ketken be edińiz?

—Yaq, he? Bir nárese bolıp qaldı ma? Jumıs bastı bolıp kele almay atır edim.

—Onda jańalıqtı bizden esitesiz. Balańız texnikumnan quwılǵan. Úyińizge barlıq kóshe biyzarıları jıyılǵan. Urlıq motocikl shıqtı. Onı menen turmay balańız kóshede gúnasız balalardı sabaǵan. Buǵan ne dep juwap beresiz?

Jańaǵı kisi polǵa jıǵılıp ketiwine sál qaldı.

—Bul ne degen júziqarashılıq, adamlar-aw? Usı waqıtta bir milicioner tórt balanı birden aydap alıp keldi. Olar tap júzi qara adamlar sıyaqlı qádirdan ata-analarına, húrmetli ustazlarına heshqanday qaray almadı. Júzlerin tómen alıp muńayısıp turdı.

—Joldaslar! —dedi aǵam hámmeni ózine qaratıp. —Men bul tórt balanıń jumısı menen tereńnen tanısıp shıqtım. Xalmuratov Shernazar —altınshi klass oqıwshısı. Kóshe biyzarılarına qosılıp baratırǵan jerinde tutıldı. Onsha úlken ayıbı loq. Eskertiw menen mektebine qaytarıladı. Onı qadaǵalaw, mektep muǵallımlerine tapsırıladı.

Jetinshi hám toǵızınshı klass oqıwshıları Joldasov Maqset hám Joldasov Elmurat xuliganlarǵa qosılıp ketip sabaqtan tıs waqıtlarda turpayı ádetler menen shuǵıllanǵan. Hátte, xuliganlar tárepinen urlanǵan eki motocikldi de óz úylerinde saqlaǵan, ata-anaları awılda bolıp bala-larınıń jaǵdayınan xabar almaǵan.

— Nege xabar almağan ekenbiz? — dedi jañığı adam mırğırlap.
— Hár ayda pul berip turdıq ğoy?...

— Áne, sol pul ğana balalardıń basına jetedi, — dedi aǵam ashıwlanıp.

— Pul bul balanı buzıwdan basqa hesh nárese emes.

— Durıs, dep ğawırlastı muǵallimler.

— Ata-anasınıń qáwenderligine, olar islep atırǵan awıldaǵı mektepke jiberiledi. Hár kúni qadaǵalaw mektep muǵallimleri menen rayonlıq miliciya bolimine tapsırıladı, bular. Al, Jumanazarov Tórebay, bul balanıń isi júdá awır, — dedi aǵam. — Úlken qılmıslarǵa aralasqan. Sonıń ushın da bul ele qaytadan tekseriledi. Isi sudta qaraladı.

* * *

Erteńine mektepke keldim. Shernazar pásine qaytıp qalıptı. Ol meni kóriwden:

— Men endi anamnıń aytqanınan shıqqayman, — dedi ol. Keshegi tenkliklerim ushın apam júdá qapa boldı.

Onıń ústine Shernazardıń miliciya xanada qamalıp shıqqanı balalarǵa qattı tásir etken. Sonıń ushın da heshkim onı menen sóyleskisi kelmedi. Bul hádiyse shınında da, Shernazar ushın awır ekenligin sezdim.

— Ákem júdá aqıllı adam bolǵan eken, — dedi Shernazar entigip. Anam da sol kisiniń húrmeti ushın meniń adam bolıp ketiwimdi niyet etip kóp jıllardan beri jekkeshilikte ómir keshirip keldi. Qullası, meniki ánteklik bolǵan. Ákem respublikamızdıń mádeniyatına salmaqlı úles qosqan belgili adam bolǵan. Men onıń atına daq túsirgenime qorlıǵım keldi. Keshe túni menen anamnıń eńiregenlerin esitip, tósegimde jata almadım.

— Sultan, meni jañan otqa Salıp qayaqlarǵa kettiń? — degende qay jerge tıǵılarımdı bilmedim. Marhum ákemniń qulaǵın shıńlatıp: «Sennen qalǵan tuyaqta miyrimsiz, hújdansız bolıp shıqtı ğoy. Mushtay bala bola turıp miliciyada qamalıp shıqtı», — dep hásiretlengen waqtında kewilim qattı buzılıp ketti.

— Meni keshir, anajanım. Ádiwlep ósirgen mehribanı, — dep egil-tegil jilawım menen anamdı qushaqladım. Kóp waqıtlarǵa shekem, solıǵım basılmadı. Anamnıń bet-awzın jas juwıp ketti.

— Endi jaman balalarǵa qosılmaysañ ba? Biyshara anańdı qapalıqqa qaldırmaysañ ba? — dep aytıwı menen ıssı qushaǵına bastı.

— Yaq, anajanım. Seniń tileǵıńdi orınlayman, — dedim qamıǵıp. Keshe aǵayın-tuwısqańlarımız da kelip ketti.

Ákeń xalqımızdıń baxtı ushın gúresip, el aldında kóp jaqsılıq qaldırıp ketken adam edi. Ákeńniń ornına ósip kiyatırǵan nartsań. Ondaı bolıwıń kerek emes. Biyshara anańdı qapashılıqqa qaldırma,—dep táseli berdi olar. Usınnan beri men óz jolımdı túsingen sıyaqlıman. Biz ózlerimizdi oyın balasındaı sanaymız da, kóp orınlarda úlken shalalıqqa jol qoyamız. Negizinde adamgershilik degenniń ózin balalıqtan baslawımız kerek eken? Shınında da Shernazar pútkilley ózgerip ketipti. Meniń kóz aldında áytewir nársese tóbelesip, balalardıń mazasın alatıǵın jánjelkesh Shernazar emes, al keleshek ómirge kóz salǵan aqıllı bir balanıń kelbeti payda boldı.

Ekinshi tánepiste jáne bir qolaysız hádiyse júz berdi. «Bórińniń awzı jese de qan, jemese de qan» degende másele jáne Shernazardıń ústinde boldı. Klasta tek bir bala ǵana tártipsiz bolmaytuǵın sıyaqlı, biziń klasımızda da sonday hákimlerdiń bir-ekewi bar edi. Sonıń birewi Ospan. Onıń qasımkerligi sonda ózi úlken bir ayıp islep, onı ekinshi adamǵa tapsıradı da hesh nárseden xabarı joq adam sıyaqlı mardıyp otıradı da qoyadı. Gúnasız eki biyshara qırampısh boladı da qaladı. Ol búginde tap sol tirsekeyligine bardı.

Ol Shernazardıń arǵı qaptalına eplep ótti de shıyrshıqlanǵan qaǵazdı rezinaǵa salıp aldında otırǵan Ómirbaydıń qulaǵına atıp jiberipti. Ómirbay biyshara shır-pır boldı da qaldı. Ol ashıwǵa buwlıǵıwı menen artta otırǵan Shernazardı berip jiberdi. Jańa qulaǵımız tınısh taptı degende patırat baslandı. Hayranman, esheyinde mush alıp juwıratuǵın Shernazar bul saparı úndemesten otıra berdi. Waqıyadan xabardar bolǵanı ushın máselege men aralastım.

—Ómirbay, seni rezinka menen atqan Shernazar emes, Ospan.

Ospan kóterilip ketti.

—Balalar, Marattıń sózine isenbenler. Keshe tayaq jegennen berli ol Shernazardan qorqadı. Sonıń ushın da ol Shernazardıń sózin sóylep otır. Shernazar xuligan. Klastıń ishi ulı-shuw bolıp atırǵan usı máhálde tariyx muǵallimimiz kirip keldi.

Muǵallım Ómirbay menen Shernazardı ornınan turǵızdı.

—Nege onday qıldıń?—dedi muǵallım Shernazarǵa ashıwlı qarap, muǵallım men ayıplı emespen, dep atırǵan edi, klastıń ishi birden shuw ete qaldı.

—Muǵallım, ol tártipsiz bala. Miliciyada qamalǵan. Mektepten shıǵarılsın.

—Balalar durıs aytadı. Xuliganlıq seniń etińe sińip ketken,—dedi muǵallım ashıwlanıp. Men bolǵan waqıyanı kózim menen kórgenim ushın da sózge aralastım.

Muǵallım, ruqsat etiń?—dedim qol kóterip.

—Ne demekshisen?

—Bul hádiyseden meniń xabarım bar. Biraq, Shernazar ayıplı emes. Ómirbay aljasıp otır. Onı rezinka menen atqan Ospan. Bul meniń oqıwshılıq sózim.

Muǵallım endi Ospandı ornınan turǵızdı. Onıń qaltasınan shıqqan rogatka menen rezinka meniń bul pikirimdi tastıyıqlap turǵan edi. Sonıń ushın da ol bolǵan hádiyseni moynına aldı.

—Oqıwshımış,—dedi muǵallım ashıwlanıp, óziń tártipsizlik etip, bul máselede dostıńdı ayıplamaqshı bolasań. Otır, seniń ata-anań menen sóylesiwge tuwra keledi.

Sabaqtan shıqqanıımızdan keyin Shernazar meniń menen jolda boldı.

—Marat, men shınında da aqmaq ekenmen,—dedi ol. Bolmasa adamgershiliktiń qádirine jetetuǵın sonday qádirdan adamdı sabatarma edim. Onıń ushın ózimdi heshqanday keshire almayman. Sol aqmaqlıǵım ushın házir meni bir sabap alsañ jaqsı bolar edi.

Men kúlip jiberdim.

—Sabaǵan menen is pitpeydi, dostım. Dos bolayıq, deseń bir gáp.

—Ekewimiz be? Qanday jaqsı bolar edi.

—Mine, bolmasa. Qolıńdı ber, dos boldıq.

Shernazar quwanıp ketti.

—Raxmet, dostım,—dedi ol. Jańa muǵallımniń aldında da haq gápti ayttıń. Dos degen sonday bolıw kerek. Eger bul waqıyaǵa da men aralasıp, úyime búgin de muǵallım barǵanda anam biyshara tósek tartıp, awırıp qalar edi.

—Shernazar,—dedim men, tústen keyin bir oqıwshılıq is qılsań qalay kóresen?

—Ol qanday oqıwshılıq is?

—Balaları frontta qazalanıp jalǵız ózi turatuǵın bir kempir bar. Keshe onıń kranı jarılıp, úyiniń aldın suw alıp ketken. Suwshılar kelip suwın toqtatıptı. Trubaları shirigen bolǵanı ushın, qaytadan truba salıw kerek bolıp atırǵan qusaydı. Soǵan járdem bersek dep edim.

Yaqshı,—dedi Shernazar—biraq tústen keyin biziń úyge kirip ótpeseń bolmaydı. Keshegi waqıyalardan keyin apam júdá qapa. Jibermey qalıwı múmkin. Ekewimiz wádelesip tarqastıq. Men úyge kelip awqatlandım da

kitaplarımdı taslap, tezden Shernazardıń úyine keldim. Írasında da anası oǵan «endi úyden bir adım jibermeymen» dep otırǵan eken. Meni kórip basıldı.

—Saǵan isenemen, balam,—dedi ol. Ata-analar jıynalıısına barganı-mızda muǵallimler seni kóp maqtaytuǵın edi.

Onıń ústine klass jetekshisi ekenseń. Jetekshi degen jaman is penen shuǵıllanbawı kerek. Írasın aytsam, burınnan-aq, Shernazardıń joralarınan gúmanım bar edi. Bunıń joraları gilkiy oqımaytuǵın shashı ósip ketken birewler. Balamnıń buzılıp baratırǵanın sońınan ǵana bayqadım. Seniń izińe ergenine qattı quwanıp otırman. Balanıń joldasları jaqsı bolmay ózi jaqsı bolmaydı.

Ol solay dedi de bizlerge ruqsat berdi. Shernazar ekewmiz joldan Qurbanbaydı alıp ketpekshi bolıp, úyine irkilgen edik, apası; Qurbanbaydıń dayısı menen birge álle qanday bir jalǵız baslı kempirdiń úyine járdem beriwge ketkenin ayttı.

—Allaniyaz aǵa keldi me?—dedim quwanıp.

—Awa, ekewi ketti.

Bizler Shınıǵúl shesheydiń úyine barsaq Allaniyaz aǵa qashshan-aq qazıwdı baslap jiberipti.

Onıń belı tap ekskovatordıń belindey. Bir batpan ılaydı uzaqtan ılaqtırıp jibergeninde jer solq ete qaladı. Dástanlardan oqıǵanımda Rustem degen palwanǵa heshqanday qılısh shaq kelmey, óz aldına qılısh soqtırǵan eken. Tap sonday Allaniyaz aǵanıń belı de men kórip júrgen belge heshqanday usamas edi.

—Oho, keliń azamatlar,—dedi bizlerdi kórip qalǵan Allaniyaz aǵa.

—Sizler ultanǵa túspey-aq qoyıń,—dedi ol bizlerge. —Ózim bir maydanda alıp taslayman.

Shınıǵúl shesheydiń awızı qulaǵında edi.

—Ózim jay salıp beremen,—dedi jası uzaq bolǵır Allaniyaz balam. —Meniń usınısıma quwanıp atırǵan balalarımnan aynanayın.

Usı waqıtta qońsı jigit alma baǵdıń arasınan bir qorazdı alıp kiyatırǵan edi.

—Alqımın shalıp jiber shıraǵım,—dedi Shınıǵúl sheshey úyden bir quman suw alıp shıǵıp. Tawıq qazanǵa salınıp bir qaynayman degenshe Allaniyaz aǵa krannıń astın qazıp boldı. Bizler taw bolıp qalǵan ılay topıraqtı jayıw menen áwere edik.

—Qáne, balalar,—dedi ol sırttan juwınıp kiyatırıp. —Jumıstı neden baslaymız?

—Balalarımniń kózin kórgen jer edi, shıraqlarım—dedi kempir sóz baslap. Basqa jaqqa kóship ketsem, balalarım mennen dım narazı bolıp turǵanday. Dúnya-malǵa qızıǵatuǵın kempir emespen. Pensiyamnan awıstırǵan mıń sumday pulım bar. Usıǵan balalarımniń kózi kórgen ata-mákanınan qaçıra bolsa da bir nárese salıp berıń, balalarım dep oralǵan túyinshikti Allaniyaz aǵanıń aldına qoydı. Allaniyaz aǵa onnan tórt júz sumday ǵana pulın aldı.

—Menińshe usı pulıńız tas, cement, qum alıp keliwge jetip qalar. Qalǵanın aǵash, taxta, áynek, qaпіǵa jumsaymız. Jaydıń gerbishin óriw ushın sizden haqı talap etpeymen. Gerbish quyıw, jay óriw, sıbaw, pollaw burınnan kiyatırǵan ónerim,—dedi Allaniyaz aǵa.

Kempirdiń quwanışında shek joq edi.

—Bizler bes qabat jay salamız,—dedi Allaniyaz aǵa. Hámmesiniń esigi dálizge qaraytuǵın bolsın. Bes ójire bul frontta watan ushın jan bergen bes ul. Al, dáliz bolsa ana tımsalında beriliwi kerek. Bizler quwangánımızdan «Ura» dep baqırıp jiberdik.

Shınıǵúl shesheydiń úyi de hayran qalarlıq edi. Ol bul úyde tek bir ózi tursa da bes tabaq, bes tarelka, bes qasıq saqlaptı. Qullası, bul úydegi hámme nárseniń bári besewden dese bolar edi. Hátte esik aldındaǵı baǵdıń ózinde elede bes alma, bes tıp almurt, bes tıp qárelı, bes tıp shiye ósip turdı.

Allaniyaz aǵa muǵallım bolıp isleytuǵın bolǵanı ushın da hár kúni jay salıw isi menen shuǵıllana almadı. Sonıń ushın da ol shembi hám ekshembi kúnlere kelip gerbish quyıp beriwge wáde berdi. Bizler sabaqtan shıqqannan keyin gerbishlerdi jıynap beriwge minnetlendik.

Usı tiykarda Shınıǵúl shesheydiń jayı keminde úsh ay ishinde pitkeriliwi kerek. Bizler usılayınsha wádelestikte úylerge tarqastıq.

Soraw hám tapsırmalar

1. Alım hám jazıwshı K.Mámбетovtıń ómiri hám dóretywshilik xızmetleri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Jazıwshınıń qanday prozalıq shıǵarmaları basılıp shıqtı?
3. Shınıǵúldiń óz jayın taslap basqa jaqqa kóshiwge qarsılıq bildirgeniniń sebebi nede edi?
4. Povestte Marattıń obrazı qalay jasalǵan, ol qanday islerdi isleydi?
5. Shernazardıń ádepli, tártipli bala bolıp ózgeriwine siziń pikirińiz?
6. Allaniyazdıń adamlar ushın islegen jaqsılıq islerin qalay túsinesiz?
7. Povesti oqıp, mazmunın aytıp berıń.

GÚLAYSHA ESEMURATOVA

(1930)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Házirgi dáwir qaraqalpaq prozasınıń belgili wákılleriniń biri Gúlaysha Esemuratova 1930-jılı 18-fevralda Shımbay rayonındaǵı Qasım Áwezov ijara xojalıǵında dúnyaǵa keldi. 1951-jılı instituttı tabıslı tamamlap dáslepki xızmet jolın xalıq aynası jurnalistlik xızmetten baslap «Jetkinshek» hám «Jas Leninshi» (házirgi «Qaraqalpaqstan jasları») gazetalarında, sońınan «Ámiwdárya» jurnalında bólim basqarıwshısı bolıp isleydi. Usı baspa orınlarında islep atırǵan jılları-aq talantlı hayal-qız jazıwshılardıǵa ayrıqsha ǵamxorlıq kerekligin, ásirese, olardıń turmısın keńnen sáwlelendiriwshi

jurnaldıń zárúr ekenligin Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamınıń májilislerinde shıǵıp sóylewlerinde qayta-qayta aytıp júredi. 1991-jılı Qaraqalpaqstan tariyxında birinshi márte «Aral qızları» atamasındaǵı hayal-qızlar jurnalı jariq kórdi. Bul jurnaldıń shıǵıwına ayrıqsha belsendilik etken G.Esemuratova birneshe jıllar dawamında bas redaktor bolıp isledi.

Jaslayınan turmıstan alǵan tájiriybeleri menen studentlik dáwirde úyrengen bilim hám ilim sırları jazıwshınıń talantın barınsha bayıtıp bardı. Ol ádebiyatımızǵa 1951-jılı «Muhabbat oyınshıq emes» dep atalǵan studentler ómirin súwretlewshi qısqa syujetli, mazmunlı gúrrińni menen kirip kelgen bolsa, onnan beri de avtordıń «Dásturqan», «Keste» (1969), «Xalmurat júrgish» (1972), «Ayday qız» (1980), «Arıwlar», «Qızım saǵan aytaman» (1980), «Dúwdendegi dápter», «Jiyren» (1981), «Shıǵarmaların I tomı» (1995), «Shıǵarmaların II tomı» (1997), «Bári ómir haqqında» (III tom) (2000), «Dáwirler nápesi» (IV tom) (2009), Shıǵarmaların V tomı (2018) atamasındaǵı prozalıq kitapları basılıp shıqtı. G.Esemuratova proza tarawında gúrriń janrınıń sheberi sıpatında tanıldı. Jazıwshınıń qaysı gúrrińin alıp qarasaq ta, onıń kóterer júgi salmaqlı.

Jazıwshınıń «Jiyren» povesti qaraqalpaq prozasınıń tabısı sıpatında jergilikli ilimpazlarımız tárepinen unamlı bahalandı.

Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatında repressiya teması oǵada az sóz etildi. «Mında bir keshirim» povesti arqalı avtor birinshilerden bolıp 1937-jılǵı repressiyanıń ğam-qayǵıların, pútkil adamzat basına salǵan azap-aqıretlerin qaǵazǵa túsirdi.

Jazıwshınıń «Kim tınlaydı muńımdı» povestiniń ideyası adamlardıń bir-birine bolǵan doslıq, ulıwma insanıylıq pazıyletleri haqqında. «Qızım saǵan aytaman, kelinim sen tıńla» povestinde bolsa, xalqımızdıń bay úrp-ádeti menen milliy dástúrin óz boyına jámlegen bolıp hayal-qızlarımızdıń sırtqı sulıwlıǵı menen jan sezimin gózzallıǵın sheber ashıwǵa erisedi.

Jazıwshı G.Esemuratovanıń dóretiwshiliginde «Dúwdendegi dápter» povesti belgili orın tutadı. Povest waqıyası bes tuwısqan qızdıń erjetip kámalǵa kelgennen soń, ózleri tuwılıp ósken úyge toy sebepli qıdırıp kelip balalıq dáwirin eske alǵan jerinen baslanadı. Povest waqıyası usı bes tuwısqan qızdıń biriniń tilinen bayan etiledi. Povesttegi «Birinshi patefon», gúrrińinde Elmurat aǵasınıń awılǵa alıp kelgen birinshi patefonı úlken jańalıq bolǵanlıǵın qızıqlı túrde sóz etse, «Kók shayı kóylegim» gúrrińinde kishkene qızdıń tilinen ótken dáwir qıyınshılıǵı menen birge Tórtküde oqıp atırǵan ájagasınıń óz sózinde turıp sulıw etip tigilgen kók shayı kóylek ákelip bergendegi quwanışı sóz etiledi. «Júziw jarısı» gúrrińinde bolsa, úlken hám tereń háwizde júziw jarısın ótkerip atırıp bası tasqa tiyip jaralǵan kishkene qız benen Hásenbay degen balanıń suwǵa mantıǵıp bir ólimnen qalǵanlıǵı isenimli túrde súwretlengen

Jazıwshınıń «Qaraqalpaq qızlarınıń kestege túsken romanları» dúrkininde qaraqalpaq hayal-qızlarınıń qol óneri menen kestelengen sánálwan táǵdirleri sáwlelengen. Romanlar dúrkinine kirgen «Kempir apamınıń romanı», «Pákliktiń qúdireti» «Úngirdegi qız» yamasa «Biybayshanıń kestesini», «Rayxangúldiń kestesini» (Námártke arnalǵan muhabbat), «Aylı tın» (Gúlimxannıń kestesini), «Alma» gúrrińlerinde súwretlengen kesterdiń hárbiri qaraqalpaq hayal-qızlarınıń ótmishtegi táǵdiriniń bir bólegi bolıp, olardıń jasaw jaǵdayı menen mádeniyatınan derek beredi. Sońǵı jılları jazıwshınıń qálemimen «Ibrayım Yusupov haqqında roman», «Úsh dáwirdiń gúwası «tentek» hayal haqqında ápsana», «Sawaldan tuwılǵan dóretpe—Kestelengen roman», «Ármanlı shaytan arba», «Tek saǵınısh», «Iyesine qaytarılǵan qol sharshı», «Shútik shıranıń sharapatı» sıyaqlı bir neshe prozalıq shıǵarmaları payda boldı. Kórkem ádebiyatqa qosqan salmaqlı úlesi ushın G.Esemuratovaǵa 2011-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı» húrmetli ataǵı berildi.

DÚWDEDEGI DÁPTER

(povest)

Búgin ákemniń kishkene ǵana ójiresi ulı-shawqım aralas kúlkige tolı. Ákem aqlıǵın úylendiriwdiń ánjamında. Ákemniń bes qızı bar. Usı toydıń bānesi menen besewmiz de jıynalǵanbız. Eń kishkene Orazgúlimiz,—eń úlken qızınan tuwılǵan aqlıǵı. Ol bul úydiń aqlıǵı ekenin bilmeydi. Sebebi, apası, aǵası ólgende júdá kishkentay edi. Bizler aralasıp óse berdik.

Apam menen aǵam qapı hár ashılǵan sayın:

—Haw quwatım kiyatır-ǵoy, haw, nabatım kiyatır-ǵoy, haw, shıraǵım kiyatır-ǵoy,—qapı eń sońǵı ret ashılǵanda kishkene qızı Orazgúldi kórip, quwanǵaninan apamniń awzına sóz túspey:—haw, mınaw da kiyatır-ǵoy,—dep albıradı. Hámmemiz kúlip jiberdik. Sol kúlkiniń izi úziler emes. Bir-birimiz benen qushaqlasıp jazdıra almay atırmız. Álbette, bunday quwanış adamniń ómirinde siyrek ushırasadı. Besewmiz de usı ójirede tuwılıp balalıǵımızdı ótkerdik. Jetilip qız bolıp uzatıldıq. Óz baxıtlarımızdı taptıq. Sonnan berli neshe jıllar ótse de, hárqaysımız hárwaqta kelip júrmiz. Biraq, usı búgingidey bolıp jámlengen emespiz. Bizler awzımızdı awzımızǵa qoyıp, kewildegı aq túyinshik, kók túyinshikke túyilgen sózlerimizdi bir-birimizge aqtarıp jazılısa bergenimizde balalarımızdıń súren-shawqımı, talasıp jılasqan sestı eleńletti.

—Bala menen júirseń usındayı bar-dá...—dep kishkene Orazgúl úyden atlıǵıp shıqtı. Balası Tazaxanniń balası menen mıltıqqa talasıptı. Orazgúldiń balası kishilew bolǵan soń, Tazaxanniń balası mıltıǵın tartıp alıptı.

—Qay waqta da bizge zorlıq, kishkentayımda meni Tazaxan qoymaytuǵın edi. Endi balası meniń balama kún bermey atır,—dep oyınlıshınlı qattı-qattı sóyledi Orazgúl.

—Aynalayın jılamay-aq qoy, basqa oyınshıq penen oynay ǵoy,—dep hámmemiz juwırıp shıǵıp, jabırlasıp Orazgúldiń balasın jubatıp atırmız ..Ulı-shawqım, qum-quwıt ... Onbeslegen bala ákemniń kishkene ójiresin tóbesine kóterdi. Olarǵa awıl turmısınıń bári qızıq. Birin-biri óre bastırmay shawqımlasadı. Áke-sheshem biyshara qızlarınıń júzindegı quwanış penen girbińsiz kúlkini kórip tóbesi kókke jetti. Jigit aǵalarım, kishemler onnan beter, ayaǵı sayǵa tiymeydi. Ne ishesiz, ne jeysiz, dengen tolıp tasıwlar. Bizler bolsaq annan-mınnan áńgime qozǵap, balalıǵımızdı eske túsirip qádimgi úydegı qız waqtımızdaǵıday tórt qat tósekli

törde jatırmız, erkeleymiz. Qız bala ushın tórkin degenniń usınday bir sawlatı ózgeshe, jumsaqlıǵı bar-aw ...

Ásirese, kishkene Orazgúl óziniń tamasha qılıqları, qızıq sózleri menen hámmemizden ayırılıp turadı. Ol, bala kúnde, ásirese, tawıqtan ólerdey qorqatuǵın edi. Qıńırlıq ete qoysa tótelep tawıq shaqırsań boldı qıńırlıǵın shappa qoyadı da, dem almastan tım-tırıs tura qaladı. Sebebi, kishkentayında ğurıq tawıq talap taslaǵan. Sonnan baslap tawıq onıń ázireylisi...

Yaqshı, yaqshı arqayın dem ala ber, tawıqtı shaqırmaıman degennen keyin suwıq demin alıp háreketke keledi. Sóytip júrgen keshegi ğana Orazgúldiń úsh qız, eki balalı bolǵanına hayranbız. Onıń jaqsı kóretuǵın oyını quwırshaq. Onnan qalsa úydiń ishinde oynawdı jaqsı kóredi. Qaywaq kórseń;

—Apa, úyde oynayın,—dep qurdasların úyge topıldırıp turǵanı. Geyde apam:

—Tur, dalada oynań,—dep quwıp shıqsa, Orazgúl óz aytqanı bolmaǵansha esiktiń aldında sileyip turıp aladı. —Sizlerdiń oyınıńızǵa dala qapıla ma?! Adamlar túslikke sharshap kelgende hárqaysısıńız bir mushtı iyelep orın bermeysiz túwe,—dep tońqıladaǵan menen apam qızınıń ójetlenip turǵanın qıymay qaytadan úyge kirgizedi. Apamnıń bir jeri jaqsı, balalardıń hesh ırayın jıqpas, meyli ol kisiniń balası ma, óziniń balası ma, hámmege birdey. Oyınıń atın aytsań boldı iyip kete beredi. Qumbıl bolıp oynap otırǵan balalardı selteń bermes. Qaytama «oyında ozǵan,—shında ozar» dep quwırshaqlarımızǵa kiyim tigip, basların orap berip otıradı. Quwırshaq bolǵanda ne bir shúbereklerden súlderin dúzetip oynaymız. Tek bolǵanı, «tatıw oynań» degendi kóbirek aytadı. Apam ushın urıspasań, qanday da jańalıq oylap tawıp, oyun baslasań más bola beredi. Bala tárbiyalawda apamnıń óz aldına qaǵıydası bar. Balanıń uyqısın buzraw, oyının bólip jumsamaw yamasa oynap atırıp balalar qápelimde tóbelesip qalsa, jumısın taslap erinbey, ayıp kimde sonı bilip arashalaw. Eger, ayıp balasında bolsa, basqa balalardı qaraǵanda óz balasın ayamay qatań jazalaydı. Apamnıń sol jerinen bizler júdá qorqatuǵın edik. Al, esheyin nárseden qıyqań tawıp, máselen utılsa da, basqa bala onıń aytqanına júrmese de, dárriw tóbeleske tireletuǵın balalardı:

—Balam, onday jónsiz bolma, ele erjetip alıslardı ushasań, bala bolıp awılda júre bermeyseń. Kópshiliktiń arasında isleyseń, oqıysań. Olardı da usınday ádet kórsetseń jaman qılıǵınıń záhárin óziń she-

gesen, tentekliginiñniñ aqibetin óziñ tartasañ. Jası úlkenniñ balası edi, dep keshirip jiberetuğın olar sağan awıllas, ağayın emes. Sonlıqtan, utılsañ ne bolıptı. Utılıwına kim ayıplı, utılğanıñdı basqadan kóriwge bolmaydı. Utılıwındağı ayıplını urğıñ kelse óziñdi ur. Qáne, utqan balanıñ aldında júgin.

Awılıımızda qáne utqısh balalar kóp bolsa! Utqısh bala eldiñ atın shıgaradı, jawdan óshin aladı. Tóbelesip, at shıgarıp qanday jawdan ósh alasañ. Tek usı eldiñ balası jaman, degen at penen xalqına jek kórinishli bolıp awıldı ılaslaysañ. Onday ádetiñdi usı bastan taslay gór balam, — dep reje aytıp júrgeni.

— Haw, kempir-aw, balalardıñ arasında ne jumısıñ bar, onnan da nanıñdı qatır, tús bolıp qaldı, — dep atam oğan násiyat aytadı. Sonda apam:

— Usı balalardıñ qáteligin kórip turıp sen aytpasañ, men aytpasam, áke-sheshesi aytpasa kim aytadı. Aytıp tártipke shaqıratuğın áke-sheshesiniñ anaw ayağın kesek qağıp, azannan keshke shekem úy qarasin kórmeydi. Ana balağa, bala ákege zar. Olar dúzde isli bolsa «biziñ eldiñ balası edi» dep aldı menen óziñniñ janıñ ashıydı. Bizge heshkim násiyat bermedi, esitpedim, bilmedim, heshkim tálim úyretpedi dep pánt jep júrgennen góri «solar aytatuğın edi-aw, ayıp ózimnen boldı», dep ókingeni ózine jeñil boladı, — dep atamniñ sózin óre bastırmaydı apam. Atam da qalıspaydı:

— He ... e ... isi erikken kempirim qátesine ókinetuğın balanı tawıpsañ, usı zamanda ózimnen boldı deytuğın bala barma! Ábelinde bala tuqımğa tarta beredi. Meyli, sen qulağına mıñ yasyın oqıy ber, — dep tuqımğa shógiredi de qoyadı. Irastan da asıq oynınıñ üstinde Abat penen Qosbergen ayqasa tústi. Abat utqan, Qosbergen utılğan. Qosbergen Abattı qoyar emes. «Oyın haram, qaytadan oynaymız» degen menen qaytadan Abat úsh ret uttı da qoydı. «Endi oynamayman, bári-bir utıla bereseñ» dep Abattıñ oynamağanına Qosbergenniñ ashıwı kelip «jıgılğan güreske toymaydı» degendey Abattıñ jağasınan ala tústi. Apamniñ aytqanın qılmay qızıl kegirdek bolıp alıp-umtılıp tur. Qosbergenniñ mına qılığın kórip atam:

— Áne kórdiñ be? Ol Qurban shaddestiñ balası. Ákesi sadaqadan kegirdeklespey shıqpaydı. Balası da dál ózi. Álhábbiz, ákesine usağanına qara, — dep tañlanadı.

— Apam da, atam da balalardıñ jánjellespey oynaganın jaqsı kóredi, — dep adamlardıñ, atamlardıñ gáplerin eske túsirip otırğanımızda úyden

jáne bir shawqım kóterildi. Tağı Orazgúldiń balası jıladı. Ne bolıp qaldı desek, hámme oyınshıqtı bawırına basıp, Biybixanniń balası hesh balanı janına jolatpay shatqayaqlap tur. Óziniń denesi de iri, shataqlıǵı dúnyaǵa pitpegen, bári ózimdiki bolsa eken, dep jin kózlenedi. Sonda atam:

—Áne aytım ğoy, bul bala qusap aldanbaydı da,—dedi. Biybixan balasın tıńlamadı, onıń bawırındaǵı oyınshıqtıń bárin julıp-julıp alıp balalardı úlestirdi. Kim paroxod, kim mashina menen oynadı da ketti.

Men de usılay sizlerden jábirlene beretuǵın edim, meniń balam da sizlerdiń balalarıńızdan jábirlene berdi ğoy,—dep balalıǵımızdaǵı biraz waqıyalardı esimizge saldı Orazgúl.

Áne qarań, bizlerdiń tusımızda usınday oyınshıqlar bar ma edi. Tek ılaydan dúzetken oyınshıq penen shobittan soqqan quwırshaqtan basqa ne boldı. Onı da Tazaxan oynaydı da otıradı. Meniń de oynaǵım keledi. Ber, dep jılasam «tawıqqa shoqıtaman» dep qorqıtadı,—degen sózine de bir kúlisip basıldıq.

—Qáydem, házirgi balalardı túsınbeymen, úydiń ishi tolǵan oyınshıq. Ol waqıtta meniń qızlarım oyınshıqtı qoldan dúzetip oynay beretuǵın edi—dedi, atam balalardıń talasqanın jaqtırmay.

—Tazaxan menen Orazgúldiń sol oyınshıqların, 1—2-klasta jazǵan dápterlerin jaqınǵa shekem dúwdenge salıp saqlap júrip edim. Anaw kúni Azat mektepke shobit tapsıraman dep alıp ketti me, kórinbeydi, —dedi apam qarap otırmay.

—Pay, apa, shobitqa basqa nárese qapıldı ma, sonı bermegende, oynaǵan oyınshıqlarımızdı balalarımızǵa kórseter edik,—dedim men dápterime qıynalıp.

—Umıtpasam, ol 1—2-klastaǵı esap, taza jazıw dápterlerim shıǵar deymen. Onda muǵallimniń baha qoyǵan qolları bar edi. Birinshi sawatımızdı ashqan aǵalarımızdıń túsirgen háriplerin kórer edik. Sol muǵallimlerimizdiń bári urısta ólip ketti-aw.

—Júr, ekewmiz tambasına minip qarap kóreyik. Báلكim tap solardı áketpegen shıǵar,—dedi Orazgúl maǵan. Ekewmiz qız bolıp uzatılǵan góne tamniń basına shıǵıp, ján-jaqqa kóz tasladıq. Tam dógeregindegi tiklengen taza jaylardıń janında úyilgen bir zámber kesek taqlette bolsa da, bizler ushın óz dáwirimizdiń eń qımbat bahalıdı edi ...

—Ájapa, anań qara, mektepke ekewmizdiń qatnaǵan arba jolımızdıń súlderini de qalmaptı. Oho ... ho ... ana aylanıshtan jol salınıptı. «Sasıq

oy» dıń dál ortasınan izyekesh tartılıptı. Oqıǵan mektebimizdiń ornı da bilinbeydi-ǵoy! Pay-pay! Ózlerimiz oqıǵan da dógeregi qanday sulıw edi. Shıǵısı nárwan-nárwan aq terekler menen qorshalıp, batısındaǵı úlken háwızdiń boyı gújimdey qara tallar menen búrkelgen. Astına teńgedey kún túspe. Qublası úlken maydanlıq bolıp, onıń arjaǵı Satulla atamnıń úlken jayı bolatuǵın edi. Sol maydanlıqta dene shınıqtırıw sabaǵın ótkende qasharman oynaytuǵın edik-aw, esiń de me? Bizler menen qosılıp muǵallimlerimiz de oynaydı-aw, — dedi Orazgúl irkilip.

— Seniń sol qasharman oynaǵanda shekeńe Záriypanıń top penen urıp ushıp túskenińdi bileseń be?

— Bilemen, júdá juwırǵısh edim ǵo, men tárep hesh waqıtta daw bermeydi. Soǵan Záriypanıń ashıwı kelip urdı-ǵoy. Ol ne degen úlken qız edi. Ájapa ol waqıtıń muǵallimleri óziniń oqıwshıları menen qosılıp oynaytuǵın edi. Men soǵan túsınbey-aq qoydım, sen bileseń be?

— Sebebi, ol waqıtıń oqıwshıları muǵallimleri menen qatar ósken qızlar, balalar-ǵoy. Mektep keshlew ashılǵan soń úlkeyip ketse de, sawatlanıw ushın 1—2-klasqa kelip oqıp júre bergen. Esińde me sol jılı Záriypa úshinshi klasqa ótpey-aq, kúyewge tiyip ketti... Tamnıń basınan dúwdendi izlep júrip, kóp nárselerdi sóylesemiz kelip:

— Him... mm... Aytqanday dúwdendi izleyik... Usı jaydıń ishinde qanday quwanışlar, qızıq waqıyalar. Qansha kewilli kúlkiler bolıp edi, esińde me? Elmurat aǵamnıń birinshi ret patefon ákelip shertkeni, almashayıw — alımshaǵa oynaǵanıń patefonnan qorqıp kishemizdiń talıp qalǵanı... Birinshi ret radio sımınıń tartılıwı...

BIRINSHI PATEFON

Biziń Elmurat aǵam elge kelgen jańalıq bolsa, birinshi bolıp ákeledi. Ózi ash qalsa da, awılǵa jańa mádeniyat endiriwge ıqlaslı-aq. Patefon degenniń jańa atı esitilip awıllarǵa jetpegen waqıtı. Bir kúni qalaǵa barsa, dúkanda patefon satılıp atırǵanıń ústinen shıǵadı. Bar pulına patefon alıp qayta bergen. Jol boyına awıldıń jasların jıynap, quyıldıırıp úyge ákelmesi barma, oǵan úlkenler de ergen. Úlken kesek pesh salınǵan ójireniń ishi tolı adam. Basqa balalar bolsa, kesek peshti dógereklep esik bette tur. Men Elmurat aǵanıń janında patefonnıń qasındaman. Balalar maǵan kózi qızıǵıp ıntıǵadı. Kún ızǵırıp, hayallar atızdan keshlew qaytadı. Biziń úyge patefon kelipti, degen xabardi esitip, úyine qayırılmay tuwrı atızdan shıǵa salıp biziń úyge kele ber-

gen. Bir waqıtta hesh nárseden xabarı joq, hámmeden keshlew Torı kishem kirip keldi. Bunday nárselerdi shaytannıń isi dep jaqtırmaytuǵın atama shekem patefonnıń quwısına únilip turıp astapuralla, mına húkimetke «alhábbiz», dep jaǵasına qayta-qayta qolın apara beredi. Sol waqıtta jaqınlap barıp Torı kishem:

—Kishkene, mına qutı dım sulıw eken, ishine ne salasań?—dedi.

—Bul zat salatuǵın qutı emes, ishinde artistler qosıq aytadı,—dep Elmurat aǵam qutını ashıp jiberdi de kische, mına iynesı tıǵılǵan prujinanı kartanıń ústine qoyıp jibersem birden saz shertilip, qosıq ayıtılıp ketedi, qorqıp ketpe,—dedi.

—Qoyshı, kishkene, meni júdá ańqaw kórdiń-aw usı bir qutınıń ishinde qosıq ayıtılıp, onnan men qorqıp... . Bunıń ishine qosıq aytatuǵın adam túwe meniń barmaǵımda sıymaydı. Ádira qaldıq, qorqıtqanıńa bolayıq. Ol zaman menen bul zamanga qutıdan qosıq shıqqandı kórdiń be?—dep, burın esitip kórmegen Torı kishem Elmurat aǵamnıń sózine inanǵısı kelmedi, taǵı qarap otırmaq, kúndegidey meni aldap otır» degen qıyalǵa ketti:

—Qáne sazın shertsin, qosıǵı bolsa ayta bersin, jáne aytalmaq qalsa, óz sózińe óziń tutılıp uyatlı bolmaq,—dep shıqılıqladı.

—Shınıń menen qosıq aytpaydı dep otırsań ba?

—Aytpaydı. Qosıq aytatuǵın adam usınıń qayaǵına jayǵasadı,—dedi jáne ol ózine isenimli túrde. Onıń ústine burınnan Elmurat aǵam Torı kishemdi talay ret aldagan. Sol kóp aldawınıń biri dep te oylagan. Torı kishem eń túpkirdegi awılda ósken qız. Bizıń úyler qalaǵa jaqın turǵanlıqtan, qanday jańalıq bolsa da, hámmeden burın esitemiz.

—Qáne, kische, qorıqpasañ qolıńdı tıq, —dep aylanıp turǵan kartanıń (ol waqıtta plastinkanı karta deytuǵın edi) qutıshanıń tómenindegi tesikti kórsetti raslap.

—Ol da ne qılar deysañ degen oy menen qolın tıqtı. Elmurat aǵam da qolına uslap turǵan prujinanı kartanıń ústine qoyıp jiberip edi.

—Yaqshı shur ... á!...—degen Kárim Zakirovtıń dawısı gúrildep ketti. Torı kishem taldı da qaldı. Bunı kórgen úydiń ishi qorqıp ketip pıshaq bastı, ala topalań, tıshqan tesigi mıń teńge boldı. Patefon kimniń patefoni, hámme Torı kishem menen bánt. Kimisi suw serpip atır, kimisi betin jelpip atır. Al, atam bolsa:

—Elmurat, qayaqtaǵı shaytanıy isti maqullaysañ,—dep patefondı óshirtti de taslattı. Bizler push boldıq ta qaldıq. Torı kishemdi adamlar dalaga shıǵarıp, álle nemirde ózine keltirdi-aw. Al, Elmurat aǵam bolsa,

patefondı jawıp Ómirbek aǵamnıń úyine alıp ketti. Sonıń arasında Torı kishemniń kúyewi Sapar aǵa da kirip keldi. Bizler endi «hayalımdı taldırıp tasladıń» dep Elmurat aǵama urıladı-aw desek qayta ol:

—Há bereket tap, usıǵan sol kerek edi Elmurat, ele de qolın alamayı menen julıp ketpegen eken Kárim Zákir,—dep Torı kisheme qalaysız —degendey keketip, iyek qaǵıp, —Elmurat inim, bunnan betirek qorqıtıw kerek edi,—dep adamlarǵa jeńillik tuwdırdı. Jańa ózine kele baslaǵan Torı kishem hesh nárese bolmaǵanday uyalǵan pishinde mıyıq tarttı. Bizin apam: —

—Há sorı qaynaǵan balam-aw, jigitler menen eregisip ne qıladı-aw, hámlesi joq pa eken ańǵódek ǵana kelin-aw, dep kelip qıynaladı. Bizler Elmurat aǵamniń izinde ulı-shuw, qum-quwıt bolıp juwırıp júrmiz. Torı kishemniń talıp qalǵan xabarın esitip ol da jaslardın quwanışın bir pul bolǵanına qıynalsa da, Torı kishemniń talıp qalǵanına más boladı-aw. «Pay-pay, Torınıń talǵanı bir jaqsı bolǵan eken» dey beredi qayta-qayta. Sebebi, Torı kishem onıń qurdası ǵoy. Bizler úye kire bergeniımızde Torı kishem Ómirbek aǵanıń úyine kewlinde girbin joq, izimizden jelpildep jáne bardı-ǵoy... qaytadan waq-shaq hesh nárese bolmaǵanday. Bul ne degen sıylasıq. Házir jeńge, aǵa, biykeshe degenler sonday bolıp bir-birine erkinsip giynesiz dálkekelese ala ma? Joq! Áne, patefon kelgen kúngi qızıq kórinis... .

—Torı kishem júdá qızıq edi-aw, — dep kúlisiwimiz benen tamnıń basında ele turmız.

—Mınalar dúwdendi taptı-aw bolmasa!

—Tek dúwden emes, ishi tolı olja tapqan qusaydı, kúlkileri zor ǵoy, — dep basqa qızlar bizlerdi keketip tómende tur.

—Dúwden qayda, birew qayda, usı waqıtqa shekem dúwden tura bere me? — dese birewleri:

—Áyyem zamandaǵı dúwdendi qoyınızshı, tınısh otırıp ańgimeleseyik, jerge túsin de, — deydi.

—Eger shıǵır tal saqlansa, turıp tozbaydı,—dedi atam onıń joǵalǵanı shataq bolǵan eken. Ishinde meniń «Suwıp Alliyar»ım da bar edi. Azat bárin qosıp áketti me eken.

—Azat, há Azat,—dep dawısladı, atam otırǵan jerinen hawlıǵıp. Azat juwırıp kelip:—qızıq ekensiz, sizlerdin áyyem zamandaǵı dúwdeninizdi shobittin ornına kim aladı? Ulıwma dúwden degen zattı kórgenim joq,—dedi de juwırıp shıǵıp ketti. Olar qaytadan qaradı. Tamnıń

basında úyilip atırǵan apamnıń toraq, qurt jayatuǵın góne shiydeginıń arasınan dúwden shıǵa keldi. Onı kiyiz benen orap, ústine shıngirik jıynaptı-aw, apam.

— Mına qara, pitpey qalǵan oyınshıqlarıma shekem sap-sarı bolıp pisip qalıptı. Dápterime qara, bir-eki dápterdi qosıp, apam iyirgen jún sabaq penen ózimniń shandıp tikkenim menen tur-aw, óypey! — Tazaxan dápterin qalay bolsa solay, bawırına basıp jılap jiberdi. Dápteriniń betlerin ashıp sóylenip tur.

— Jazıw dápterim — birinshi muǵallım Qıdırbay aǵanıń qolına qara, «ayırıqsha» degen baha qoyıptı. Mınaw, esap dápterimniń izgi betlerine qara, kók ala shayı kóylegim haqqında jazıppan ...

KÓK SHAYÍ KÓYLEGIM

Bizler bıyıl oqıwdan 20-mayda tarqadıq. Ekinshi klastan úshinshi kasqa óttim. Jaqsı pitkerge balalardıń súwretleri diywalı gazetaǵa qaǵılıp, onnan tısqarı — oqıw kitaplar, qálem, sıya dáwetler menen sıyılıqlandı. Men de «Qızıl qalpaq» ertek kitabı menen sıyılıqlandım. Oqıwdı tabıslı tamamlǵanıma da, sıyılıqlanǵanıma da, onsha quwanbadım. Sebebi, 1-may bayramına Tórtkúlde shayı kóylek ákelip beremen dep ájaǵam wáde etip edi. Ol kelemen degen she-aq, oqıw tamam bolıp qaldı. Sol páreńni shayı kóylekti kiyip dolanıp qurbılarına kórsetip maqtanaman degen oyım pushqa shıqtıda ...á!. Basqa qızlardıń shayı kóylegi túwe, Tórtkúlde oqıp atırǵan ájaǵası da joq. Sonlıqtan, olardıń meniń shayı kóylegime awzınıń suwı qurıp qaraytuǵının bilemen-dá!...

Biziń ájaǵamnıń Tórtkúlde oqıytuǵını bizler ushın til menen aytıp jetkere almaytuǵın bir ájayıp baxıt. Biraq, bir jeri unamaydı, bizler onı hár kúni saǵınamız. Tez-tez kelip tursa eken dep ıntıǵamız. Hár yarım jılda, bir jılda zorǵa keledi. Onda da apamlar «kel» dep qoymaǵan soń keledi-aw, Tórtkúl júdá uzaq qusaydı. Paroxod penen Ámiwdáryada ásten júzip keletuǵın qusaydı — «onlaǵan künde kelgenimiz» — dep otıratuǵın edi sol kelgenlerinde. Sóytip, usı jazda ájaǵam birotala kelmey de qaldı. Bizler ábden saǵındıq. Men shayı kóyleksiz úshinshi klasqa barıp oqıp júre berdim. Bir kúnleri ájaǵam keldi.

— Eger, mına Elmurattıń Tashkentke altı aylıq kursqa bilimin jetilistiriw ushın ketetuǵını sebep bolmaǵanda, usı qısta da kele almas edim, — deydi ol apamlarǵa. Ol úlken aǵash chemodandı ashıp, kógi basım shayı kóylekti shıǵarıp, maǵan usıńanda, quwanǵanımnan ustarımdı da,

ustamasımdı da, bilmey albıradım. «Eger kishkene ájaǵam Tashkentke ketetuǵın bolmaǵanda bul shayı kóylek bıyıl da bizge joq eken» deymen ishimmen kóylekti heshkimge uslatpay, búklewin jazdırmay qoynıma alıp jatıp uyqıladım goy. Azanda shayı kóylekti gúpimniń ishinen kiyip, belimdi buwıp, mektepke kettim. Mekteptiń dálizine kiriwden belbewimdi sheshdim. Biraq shayı kóylegim ońlı kórinbedi. Qızlar kórsin dep gúpimniń shalǵayın ózim ashınqırıp júrmen. Hátte gúpini sheship shayı kóylek penen otırǵım keledi. Biraq, klastıń ishi júdá suwıq. Qarawıl pechti qansha jaqsa da, jılıwı tek muǵallimge jetedi, bizlerge jılıw jaqınlaspaydı. Jıńıl degendi mıń órtey ber, bári-bir qızbaydı. Sonda qalay kóylekshen otırasañ! Men sol kúni kóylegimdi qurdaslarıma kórsete almay-aq, úyge qayttım. Apam bolsa:

—Adam qısta da páreńi kóylek kiye me eken?

Bunday kóylekti qısta kiyip gúpiniń ishinde tozdırǵansha, jazda kiy, — dep búklep-búklep sandıqqa tıǵıp tasladı. Sóytip, shayı kóylekke maqtanıp dolaqlaw bıyılǵı jılı buyırmadı. Aldımızdaǵı jazda da ara-tura bolmasa oyınǵa, atızǵa kiydirmeytuǵının attan anıq bilemen. Sebebi, jazı menen kishemlerge kómeklesemen, ot oramız, úkelerimdi arqalap, jubataman, top oynaymız, nan qatırwǵa shópshek ákelemiz. Mal qosqanda sirá kiygizbeydi. Múmkın kishemniń tórkinine qıdırǵanda kiyermen. Sóytse de, jaz erterek shıqsa, ara-tura kiyip qızlardıń kózin qızdırsam dep árman etemen. Ne degen menen basqalarda joq shayı kóylegim bar. Kewlim toq.

JÚZIW JARÍSİ

Sóytip Elmurat aǵam Tashkentke oqıwǵa ketti.

—İzimnen tez-tez xat jazıp tur. Jáne, qáte jazba. Qáte jazsań, men qapa bolaman,— dedi atına minip atırıp.

—Jaqsı oqıyman, qáte jazbayman,— dep wáde berdim. Elmurat ájaǵam oqıwǵa ketkende apamlar júdá qıynaldı. Sonda ol:

—Nege sonsha qıynalasız, altı ay degen demde ótip ketedi. Hám oqıp, hám jurtt kórip kelemen,— degendegi quwanıp kúlgeni ele kóz aldımında-aw. Onıń kúlip sóylewi ózine jarasıp, ısıq júzi ábden sulıwlanıp ketetuǵın edi.

Endi aǵam bargan jurttıń qanday bolatuǵının bilmesem de, künde túsimde kóremen. Ol jerde adamlar ayaq penen júrmey, ushıp júretuǵında kórinedi. Meniń ájaǵam künde ushadı-aw dep oylayman. Ája-

ğalarımın ishindeki sol Elmurat ağam adamğa úyirsek hám miyirman edi. Sonlıqtan bolsa kerek, men onı hár kúni sağınıp, jolına qarayman da júremen.

Bir ay degende ájağamnan xat keldi. Sol xatında mağan bir abzac arnap bılay depti:

— Sağan neler alıp barayın? Bul jaqta sulıw oyınshıqlar júdá kóp, jáne ájayıp tigilgen kóylekler bar,— depti. Álbette, meniń esi-dártim oyınshıq. Quwanıp kettim de: «Ájağa, mağan oyınshıq qazan-tabaq bolsa ákel, ılay oyınshıq penen endi oynağım kelmeydi. Soń, aq jipek kóylek penen maqpal komzol ákelip ber. Aqırı, men úlkeydim, jaqsı kiyim kiygim keledi-dá ...» dep jazdım. Sorağanımın bárin ákeletuđında kelip quwanaman. Biraq, quwanışlarımın bári biykar eken. Oyınshıq ta, aq jipek kóylek te ákelmedi. Ózi de kelmey qaldı. Sol úmitler menen oqıw da tarqadı.

Bizler oqıw tarqawdan oynap, oqıw baslanğanga shekem qanday tamasha oyınlar qurdıq. Sol jılı tap qaytıp oynamaytuğında qunıqtıq-aw, oyın balasınıń bárin qaldırmadıq. Ásirese, suwğa shomılıw, qalaq oynaw, sırğanaq tebiw, top oyın, top torlaw, kóshpek, taq-taq, mańlay shertpek, jasırınbaq, ayqulash, hákke qayda, teppek, bestas, qawın-qawın, báhár bolsa sútılmek teriw, sútılmek urıstırıw, súyrik jılıw-izi joq oyınlar-aw. Bizlerdi oyınnan bólip analarımız shaqırıp jumsamaydı. Hás ıssıda suwda júziw jarısı baslanadı. Onıń qızığı óz aldına, qayđısı da az emes....

Bir kúni úydiń aldında úlken hám tereń háwizde júziw jarısın shólkemlestirdik. Ana basında Qudiyar, mına basında men, qaysısımız burın júzip shıqsaq, sol jeńgen bolamız. Men de, ol da bir waqıtta boyımızdı suwğa tasladıq. Tap háwizdiń ortasına kelgende basım tasqa tiygendey miyim solq ete qaldı. Ne bolğanın bilmedim. Kózimniń aldı otlı-jasılı bolıp ketti de, alğa qaray júze almay suwdan basımdı kótergenimdi bilemen, basımnan qan qalay bolsa solay júzimdi juwıp sorğalap tur. Dógerгимдеги suwdıń ústi qıp-qızıl qan. Jaqın jerde apam tandırğa nan jawıp atır edi, suwdan shığa apama qaray juwırdım. Bilmeymen, apamnıń ne qılğanın. Tek:

— Há, mańlayı qurğan, basıń jarılıp qalğan ğoy,— degenin bilemen. Esimdi jıysam, basım tańıwlı eken. Ondağı apamnıń «qızımın endi mini bolatuğın boldı-aw» dep qıynalğanların umıtpayman. Jazıldı-aw degende, tańıwın alıp kórsem, shep qabağımın ústi qaq jarılğan eken, ğoy. Sondağı qasımın bólingen tırtığı ele bilinip turadı. Háwizdiń

dál ortasına kelgende Qudiyar menen dúgisip qalıppız, ol da qarq emes, bası mıńırday bolıp eki-úsh kúnde kele bolǵan. Taǵı qádimgi arsız balalıq, qurbılarım Ayperi, Orıngúl, Jumamurat, Atamurat, úkele- rim Abat, Hásenbay, Orazgúl, Tazaxan bárimiz jáne oyın qurıp júrmiz. Áytewir oyınımızdıń izi úzilmeydi. Túslik, keshlik degendi bilmeymiz. Ásirese, Orazgúl menen Tazaxan ılaydan oyınshıq islep oynawdı jaqsı kóredi. Qashan olarǵa oyınshıq soǵıp aldamaǵansha, bizlerdi basqa oyınǵa jibermeydi. Búgin men olarǵa «Qızıl qalpaq»tı oqıp bergim keldi. Kitap oqıw dese, Hásenbaydıń jini atlanıp, oqıp bolǵansha shıdamay, qıbırlap zorǵa otıradı. Oǵan tek oyın bolsa, tóbeles bolsa. Onıń jáne eń jaqsı kóretuǵın oyını bir shıbıqtı at etip, hayt-shúwlep, úylerdi aylanıp qara terge túsip, heshqanday maqsetsiz shawıp júre berse bolǵanı. «Qızıl qalpaq»tı oqıp bolǵan soń, gil qızlar oyınshıq soǵatuǵın boldıq. Oyınshıq soqqayın desem, keshegi soqqan oyınshıqlarımdı kepsin dep jayıp qoyǵan jerimde ılaqlar basıp, bárin jımpıyıp buzıp ketipti. Bunı kórip bir qıynaldım, sebebi, sol kúngi oyınshıqlarım sonday sulıw shıǵıp edi-aw!

—Ájapa, qıylanba, jaqsı ılay ákelip beremen, demde soǵıp alasız, —dep esheyinde oyınshıqlarımızdı ózi buzıp kete beretuǵın Hásenbay «atın» qamshılap úlken japqa qaray shawıp alıp óta ketti. Hahaǵa irkilmedi. Oyınshıq soǵıw ushın jaqsı ılaydı tek úlken japtıń boyınan alamız. Basqa, jerde jaqsı ılay joq. Bizler de izinen juwırdıq. Sebebi, úlken jap degenniń aǵısı oǵırı pátli. Hásenbaydıń ózi kishkene jáne óletuǵının bilmey aldına qaray oysız umtıla beredi.

Bizler de bardıq. Hásenbaydıń bir ayaǵı úlken japtıń ishinde, bir ayaǵı jaǵada, kishkene nart shaqaǵa asılıp way-way salıp baqırıp tur. Bizler oǵan endi jetkenimizde shaqadan, qolı sıyrılıp ketip, ol gúmbir-sambır iyrimniń qushaǵına kirdi de dáwdey tolqınǵa aralasıp, batıp shúmip óta ketti. Hámmemiz bar dawsımız benen;

—Hásenbay suwǵa ketti!—dep shuwlastıq. Bizler kelgende bul jerde basqa adam joq edi, bilmeymen qaydan jıynalǵanın, adamlar jıynaldı da qaldı. Ómirbek aǵa birden boyın taslap, Hásenbaydı japtıń ortası menen arǵı jaǵaǵa shıǵarıp, jerge sılıq ettirip tasladı da artına aylanbastan ketip qaldı. Bul Ómirbek aǵanıń ashıwı kelgeni. Ol kisi ashıwı kelse, dım úndemeydi. Sógeyin dese Hásenbay esin bilmey atır. Bizler onı awnatıp atırmız, kóp waqıtlarda jan endi. Bunnan keyin ılay alıp oyınshıq soǵıwǵa qolımız barmadı. Hámmemiz úyge tarqastıq. Hásenbayda tús-shıray joq, apası biyshara tek:

—Qulınım-aw, qarağım-aw, japtıń boyında ne jeyin dep ediń?!— dep izinde sóylenip kiyatır. Onı urmaydı: sebebi: Hásenbaydıń anası da, ákesi de jasında ólip qalğan. Sonlıqtan aqlıgım sherli boladı dep erkeledi. Úyge keldik te baspaqlarğa ot alıwğa atızğa kettik. Ottı tek paxta atızdan alıw kerek. Basqa jerden ot alsań brigadir de, apamlar da urıladı. Óytkeni paxtanıń otağın qurtıw kerek. Ol jılları paxta degen sonday otaqlı boladı, adamlar otap tawısa almaydı. Páshek degen paxtanıń usha basına deyin oratılıp qaladı. Bir tap boyınıń ózinen birneshe arqa páshek shıǵadı. Suwshiginin óz aldına orıp alamız. Izimizdi hayallar ketpenlep ótedi. Keshke qaray kishem ot arqaladı, men atızğa jaqın jerge arqanlap qoyǵan baspağımdı jetelep úyge qayttıq.

— Bunday jumıslar bolmasa dá ...á?! tek oynap júre berseń, — deydi izimde jortıp kiyatırǵan Hásenbay.

«Ózi túske shekem suwǵa ketip zorǵa jan enip otırıp, mınanıń úyinde jatqısı kelmey, jalbırıp júrgenine qara» dep kúlkim keledi ishimnen. Balalıq nedegen arsızlıq.

Soraw hám tapsırmalar

1. G. Esemuratovanıń qanday prozalıq shıǵarmaların bilesiz?
2. «Dúwendegi dápter» povestinde balalıq dáwir waqıyalarınıń eske túsiriliwi, ata-ananıń ornı qalay bayanlangan? Oqıp, aytıp beriń.
3. Dúwden degende neni túsínemiz, onı qızlar ne sebep izleydi?
4. Birinshi patefon adamlarda qanday qızıǵıwshılıq oyatadı?
5. Povestte dáwir haqıyqatlıǵınıń súwretleniwine diqqat bóliń, adamlardıń obrazı qalay jasalǵan?
6. «Kók shayı kóylegim» bólimin oqıp, mazmunın aytıp beriń.
7. «Júziw jarısı» bólimindegi balalardıń oyınıń súwretleniwine itibar beriń hám pikirinizdi bildiriń.
8. «Júziw jarısı» bóliminde qızdıń bası ne ushın jarıladı hám Hásenbaydıń suwǵa ketiw sebebi neden?
9. Jazıwshınıń gúrrińlerinde qanday máseleler qozǵalǵan, aytıp beriń.
10. Jazıwshınıń qaysı shıǵarmasın oqıdıńız? Shıǵarma haqqında sóylep beriń.

TOLÍBAY QABULOV

(1939—2006)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Tolibay Qabulov 1939-jılı, 10-mayda Qaraózek rayonınıń Qarabuǵa awılında tuwılǵan. Qaraqalpaq mámleketlik ped-institutın pitkergennen soń, «Qaraqalpaqstan» baspasınıń bólim baslıǵı, Respublikalıq Jazıwshılar awqamınıń juwaplı xatkeri, «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori, Qaraqalpaqstan Málimleme agentliginde aǵa redaktor lawazımlarında isledi. T.Qabulov 1976-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası boldı.

T.Qabulovtıń dóretiwshilik jolı 60-jıllardan baslanıp, lirikalıq qosıqlar jazıw menen birge liro-epikalıq janrda bir qatar balladalar, poemalar, balalar ushın ertek poemalar dóretti. Shayırdıń «Qarabuǵa» (1964), «Ashıǵıńman» (1968), «Diydar» (1972), «Pátulla zor» (1974), «Sen tuwılǵan aqshamı» (1981), «Sen meni qutlıqla» (1989), «Pándiw-násiyat» (1995) sıyaqlı qosıqlar toplamları qaraqalpaq tilinde jarıq kórdi.

Shayır óziniń pútkil dóretiwshilik táǵdirin qosıq penen baylanıstıradı hám bunı «Diydar» degen qosıǵında «Diydar nesip deydi, nesip etkey, Nesiybemdi meyli qosıq etkey» dep, óziniń ırısqa-nesiybesin qosıqtan izlegen lirikalıq qaharmannıń kelbeti kórinip turadı.

Shayırdıń lirikalıq qosıqlarınıń ideya-tematikası toplamnan toplamǵa ótken sayın bayıp, rawajlanıp barǵanlıǵın ańlaymız. «Sen meni qutlıqla» toplamına kirgen «Juwapkershilik» qosıǵında shayır xalqımızdıń bir perzenti sıpatında aldına qoyǵan azamatlıq wazıypasın durıs sezedi hám óz oqıwshısın da hárbir iske juwapkershilik penen qarawǵa shaqıradı:

Shayırdıń sońǵı jılları jazılǵan «Pándiw-násiyat» qosıqlar toplamınıń atınan kórinip turǵanıday-aq, bul toplamǵa shayırdıń tálim-tárbiyalıq áhmiyetke iye birneshe lirikalıq qosıqları kirgizilgen.

Shayırdıń «Áy, perzentim», «Balamnıń balasına», «Ulımnıń úlkenine», «Genje balama», «Qızım tıńla», «Qız perzent» h.t.b. lirikalıq qosıqlarınıń hárbirindegi ul-qızına aytqan aqıl-násiyat qatarlarınan qálegen adam úlgi alsá boladı.

Shayırdıń sońǵı jıllardaǵı birqansha qosıqlarında xalıqlar doslıǵı teması menen elimizdiń gárezsizlikke erisiwin tolıp-tasıp jırlawǵa «Biz nege súyemiz, Ózbekstandı?!», «Gárezsizlik», «Ózbekstan», h.t.b. qosıqlarında keń orın berilgen. Mısalı, shayır «Bul álemde onnan ullı Watan joq» qosıǵında búgingi Ózbekstannıń gárezsiz el bolǵanlıǵın «Gárezsizlik nur shashıp tur tóbeńnen, bul álemde bunnan artıq zaman joq» dep maqtanış sezimleri menen jırlasa, «Ózbekstan» qosıǵında shayır usı ideyaların ele de tereńlestiredi.

Shayır T.Qabulovtıń óz zamanı menen ayaq qosıp jasaǵanlıǵın ózi menen zamanlas ullı talant iyelerine hám dos-yaranlarına, jaqınlarına arnap jazǵan qosıqları menen birge dáwir ruwxın sáwlelendiriwshi ekologiyalıq mashqalalarǵa arnalǵan «Aral», «Góne jurtta», «Aral kerek-dur», «Qaraqalpaqstandı qalay súymesseń?» qosıqları ayqın dálilleydi.

T.Qabulov tematikalıq jaqtan bay lirikalıq qosıqlar jazıw menen «Qáwender bala», «Izban qaraqshı» balladaları menen «Ashkózler» ertek shıǵarmasın hám «Pátulla zor» poemasını dóretdi.

Xalıq shayırı T.Qabulovtıń kóplegen lirikalıq qosıqlarına, solardan: «Assalawma áleykum» qosıǵına Sharapatdin Paxratdinov, «Eń jaqsı namaǵa janım sadaǵa» qosıǵına Ğaniy Amaniyazov, «Kel, Jayhunniń boylarına» qosıǵına Najimatdin Muxammedinov, «Bir ájayıp bostan bul» qosıǵına Álimjan Xalimov, «Ózbekstansań» qosıǵına Q.Xilalov, «Aralasam áziz úlkeni» hám «Seni súygen edim student waqta» qosıqlarına Nurman Muwsaev sıyaqlı talantlı kompozitorlarımız jaǵımlı namalar jazıp qosıqshılarımız tárepinen sheber atqarıp kiyatır.

T.Qabulovtıń «Ashkózler» ertek shıǵarmasınıń tárbiyalıq áhmiyeti oǵada kúshli berilgen. Ertektiń syujetinde aǵaynli úsh jigit talap izlep ketip baratırıp altın tolı lagenniń ústinen shıǵadı. «Altın kórse perishte joldan shıǵadı» degenindey, endi aǵaynli úsh jigittiń kewlinde sumlıq jaylaǵanlıǵı sonshellı, hátteki aǵaynshilikti de umıtıp, dúnya ushın birin-biri óltiriwdiń jolların izlestiredi. Eki aǵası inisin qalaǵa nanga jumsap, ol kelgennen soń óltiriwdi jobalastırsa, inisi de sumlıqtı olardan da ótkerip, nannıń arasına uw salıp ákeledi. Usılayınsha bir lágen altın ushın bir-birin óltiriwge shekem barıp jetken tuwısqanlardıń hádden tıs ashkózlik háreketleri úshewiniń de ólimi menen juwmaqlanadı.

Shayır bul ertek shıǵarmasınıń ideya-tematikası arqalı jaslardı qánaat-shıllıqqa, obal-sawaptı ayıra biliwge, insaplı, bir-birewge miyrim-shápáatli bolıwǵa shaqıradı. «Tegin dúnya—kóz shıǵaradı» degenindey, jaslardı óz miyneti menen kún keshiriwge tárbiyalap baradı.

ASSALAWMA ÁLEYKUM!

(arnawli namasi bar)

Assalawma áleykum, áziz insanlar!
Atqan tań — nesiýbe, ırısqał bolsın.
Bizlerden keyin hám keler insan bar,
Adam adamğa — dos, tuwısqan bolsın.
Hár kún elpip esken sáwir samallar,
Bul álem hámıyshe gúlistan bolsın.

Assalawma áleykum, Nawrızı álem!
Jańa jıldı baslap jaynap kelgeyseń.
Gáribin kóshkide kútip Shahsánem,
«Shaқ — shağala, shağala» oynap bergeyseń.
Shay ishken qızlardıń tillá keseden,
Dilwar jeńgesine bayraq bergeyseń.

Assalawma áleykum, áziz diyarım!
Dańq, dáwlet, mártebeń jetsin aspanğa.
Bálent párwazlarıń, tereń qıyalıń,
Máńgi baxıt, miyras bolsın jaslarğa.
Pútkil gózzallığı góne dúnyanıń,
Áziz miyman bolsın Ózbekstanğa!

Assalawma áleykum, biygárez zaman!
Seni pútkil planeta tán alsın.
Ashıǵıw — biyqarar kóp bolıp saǵan,
Türkstannıń dańqı qayta oralsın.
Dos — tuwısqan bolıp adamğa — adam,
Dúnya júzi dilbar kibi dolansın!

Assalawma áleykum, alıs juldızlar!
Aspanğa jarqırap janıp turǵaysız.
Baxıtlı bolsın dep barlıq ul-qızlar,
Kewilge jaqsılıq salıp turǵaysız.
Aldaǵı ómirler, aylar hám jıllar,
Bizdi tuw alıstan tanıp turǵaysız.

KEL, JAYHUNNÍŇ BOYLARÍNA

(arnawlı naması bar)

Jáyhun jaǵasında bayram!
Kel, Jayhunnıń boylarına.
Ippodrom — mártlik maydan,
Kel, mártliktiń maydanına,
Kel, xalqımnıń toylarına.

Qaynap turǵan qutlı ómir,
Qarasań da qay jaǵına.
Saǵıy quyashı nur sewip tur,
Gózzal awıl aymaǵıma.
Kel, xalqımnıń toylarına.

Bárakállı paxtakeshtiń,
Parlap turǵan bayraǵına,
Asıq dostım, asıq dostım,
Ámiwdárya boylarına,
Kel, diyqanlar toylarına.

Jayhun jaǵasında bayram,
Kel, Jayhunnıń boylarına,
Márttiń ornı — mártlik maydan,
Kel, mártliktiń maydanına,
Kel, doslıqtıń toylarına.

ASHKÓZLER

(ertek)

Bir bar eken, bir joq eken, ertede,
Erteklardıń qulaq, murnı keltede,
Bolǵan eken aǵayınlı úsh jigit,
Usamaǵan hasla adam bendege.
Úshewide tuwılǵanlı anadan,
Tuwısqannan baylıqtı dos sanaǵan,
Naǵız ashkóz, qızǵanshaq bop ósipti,
Dúnya dese tat bolsa da jalǵan,

Birin-biri kóre almağan, jek kórgen
Bir-birinen hiylelikti ótkergen.
Áytewir-aq náirse ushın gey waqta,
Bir-birine alarısıp táp bergen.
...Bir kúnleri olar erte báhárde,
Talap izlep shıǵıptı bir sháhárge.
Jolda ketip baratırıp úshewi,
Ushırasıptı altın tolı lágenge.
«—Altın! Altın!» ... dep jańǵırıp hawazı,
Tarpa basıp, tarmalasıp, talasıp,
Bara bári bas salıptı ... «Altındı!—
Quday kókten taslaǵanǵoy shaması!» ...
«Barma eken bunnan basqa taǵı da?..
Dep, jaltaqlap qarasıp jan-jáǵına,
Dárhál olar «quday bergen altındı»,
Qaldırmastan Salıp alǵan qabına.
Altın qapta. Al, endigi másele,
Tapqan altın bólinedi neshege?
Usı soraw sarsıldırıp olardıń
Hárbiriniń miyin qurttay tesedi.
Ári oylanıp, beri oylanıp aqırı,
Ábden sharshap, alıspaptı aqılı.
Bir waqıtta eki aǵası emirenip,
Inisine bılay depti ah urıp:
— Bizlerdi sen tuwısqan dep sanasań,
Bereket tap, nan alıp kel qaladan.
Sen kelgensoń bólesemiz altındı,
Barıp-keliw «jol haqı»da alasań?
— Joq, barmayman!...
— Ótinemiz?...
— Barmayman!...
— Onda, bizler baramız, sen barmaysań!
— Biraq ta,
Nandı saylap, pisiginen alǵaysan?...
«Qullıq» depti, ol qalaǵa ketipti,
Eki aǵa «muradına jetipti».
Bir jıńǵıldıń sayasında otırıp,
Oylasıptı hám bılay dep sheshipti:

«Altındı alsaq. Inimizdi óltirip,
Iye bolsaq mal-dúnyağa tórt túlik.
Solay etsek, jurttan asqan bay bolsaq,
Baxıt, dáwlet bolar edi máńgilik?» ...
Orınlawğa usı arızıw-ármanın,
Jumsap olar bar hújdanın, bar janın,
Inisiniń tez keliwin kútipti,
Tasqa qayrap qonıshtağı qanjarın.
Al, inisi baratırıp qalağa,
Bılayınsha oylanıptı dalada:
«Altın ushın eki aǵamdı óltirsem,
Jalǵız ózim bayır edim oǵada» ...
Solayınsha kelip ol da sheshimge,
Qalağa da barıp erte pesinde,
Nan aladı hám adamğa bildirmey,
Uw qosadı jolda nannıń ishine.
Nandı alıp tum-tusına qaranıp,
«Bayıtuǵın boldım-aw» dep quwanıp,
Jetip kelse, aǵaları «ash bolıp»,
Jógisirep, jatır eken buralıp.
Ushıp turıp eki birdey zańǵarlar,
Bara birden asıladı qanjargá.
Altın ushın arın satıp, inisin,—
Eki aǵası jayratıptı solmanda.
Kózden aqqan jaslar menen qosılıp,
Qan aǵıptı inisinen josılıp.
Solay etip, inisi ayaq serppesten,
Máńgi uyqıǵa kete bergen kósilip ...
Altın ushın alǵan aqıl, tınıshın,
Eki aǵa qurban etip inisin,
«Bári bájay boldı ǵoy» dep shadlanıp,
Dawam etken quwanışın kúlkisin.
Dárhál olar dásturqanǵa asılıp,
Nandı jepti kewillenip, másirip.
Qaydan bilsin, qumıran qapqır ashkózler,
Ájeline turǵanlıǵın asıǵıp.
Nandı jepti, ráhátke batıptı,

«Az ǵana dem alayıq» dep jatıptı.
Sol jatıstan, qozǵalmastan, sol jerde,
Ekewi de tap sespesten qatıptı.
Ashkózliktiń ashınarlı saldarı,
Áne, sóytip úsh gelleni jalmadı.
—Aǵayınler aldadıma bir-birin?
—Joiq! Olardı ashkózlik aldadı....

* * *

Bul ertekti xalıq dóretken ertede,
Ertelkerdiń qulaq, murnı keltede.
Kórđiniz ǵoy, ashkózlik awır dárt,
Al, doslıqta jasaw qanday mártebe!
Xalıq degen shın danıshpan, danadur,
Aytar ǵáptiń haqıyqatı ǵana bul,
Ashkózliktiń aqıbeti usınday,
Arzıw-árman menen tamamlanadur.

Soraw hám tapsırmalar

1. Xalıq shayırı T. Qabulovtiń qanday poeziyalıq kitapları basılıp shıqtı?
2. Shayır poeziyasınıń negizgi tematikası nelerden ibarat?
3. Shayır búgingi ósip kiyatırǵan jas áwladtıń tálim-tárbiyasına arnap qanday qosıqlar toplamın jazdı, keńirek túsiniń berin.
4. Shayır «Assalawma áleykum!» atqan tańnan xalqına qanday tileklerdi tileydi?
5. Qaraqalpaq xalqınıń milliy oyınlarınan qaysıların bilesiz?
6. «Ashkózler» erteginde ne áshkaralanadı?
7. Nápsiniń qulı bolıw qanday jaman aqıbetlerge alıp keledi?
8. «Birewge gór qazba, óziń túsersen» — degen naqılǵa juwaptı ertekten tawıp oqıń hám pikirinińdi bildiriń.
9. Ertek mazmunına jaqın qanday naqıl-maqallardı bilesiz?
10. «Kel Jayhunniń boylarına» qosıǵında watanımızdıń gózgal tábiyatın súwretlewshi qatarlardı qosıqtan tawıp oqıń hám óz pikirlerińz benen túsindirip berin.

SAG'INDIQ NIETULLAEV

(1948 — 2014)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Sońǵı jılları óziniń filosofiyalıq mazmundaǵı poeziyalıq shıǵarmaları menen xalqımızǵa jaqınnan tanılıp úlgergen belgili talant iyesi Saǵındıq Nietullaev 1948-jılı, 31-martta Moynaq rayonınıń «Mádeli» awılına qarastı «Porlı taw» aymaǵında tuwıldı. Orta mektepti pitkergennen soń, 1971-jılı Tashkenttegi rus tili hám ádebiyatı institutın, 1985-jılı Tashkent mámleketlik universitetiniń yuridika fakultetiniń pitkerdi. Ol óziniń miynet jolın Moynaq rayonındaǵı orta mekteplerdiń birinde muǵallım bolıp islewden basladı. Sońınan Moynaq rayonlıq Jaslar komitetiniń bólim baslıǵı, rayonlıq partiya komitetinde instruktor, Ózbekstan Respublikası Ministrler Keńesinde aǵa referent, Ózbekstan Respublikası Oraylıq komitetinde instruktor, Qanlıkól rayonlıq partiya komitetiniń birinshi xatkeri, Nókis qalalıq partiya komitetiniń birinshi xatkeri, Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń baslıǵı, Qaraqalpaqstan oblastlıq komitetiniń birinshi xatkeri, Ózbekstan Respublikası Oraylıq komitetiniń bólim baslıǵı, Qaraqalpaqstan Respublikası Ádillik ministri, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń sekretariat baslıǵı, Salıq bas basqarması baslıǵınıń orınbasarı, Qaraqalpaqstan Respublikası kásiplik awqamları birlespesiniń baslıǵı lawazımlarında jemisli miynet etti.

S. Nietullaev yuridika ilimleriniń doktorı, professor, «Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen yurist» húrmetli ataǵına iye. Kórip ótkemizdey, S. Nietullaev qanday juwapkerli xızmetlerde islewine qaramastan, dóretiwshilik islerden qol úzbesten ótken ásirdiń 70-jıllarınan baslap búgingi künge shekem «Men saǵan ashıqpan» (1981), «Gúlzar» (1997), «Jaqsı tilek» (2004), «Ómir haqqında oylar» (2006), «Táǵdir» (2002), «Elim meniń» (2007), «Usı eldiń perzentimen» (2008), «Qádirin de, qımbatın da óz elińde» (2009) dep atalǵan birneshe poeziyalıq toplamların baspadan shıǵarıp úlgerdi.

S. Nietullaevtıń poeziyalıq kitaplarına kirgen lirikalıq qosıqlarınıń ideya-tematikası didaktikalıq (aql-násiyat) hám filosofiyalıq oy-pikirlerge oǵada bay bolıp keledi. Shayırdıń qálegen lirikalıq qosıǵın oqıp qarasaq,

onıń ideya-tematikasında ómir máńgi bolsa da, al adamnıń bul ómirge waqıtsha miyman ekenligi, sonlıqtan da, bul ómirde insannıń ılayıqlı dáwrın súrip, paydalı xızmeti menen el-xalqına tanılıp, jámiyette óz ornın tabıwǵa umtılıp jasawı kerekligi tereń uqtırılǵan. Shayırdıń qaysı qosıǵın oqısaq ta hárbir adam eske ala bermeytuǵın tereń filosofiyalıq oy-pikirler kórkem sáwlelenedi.

Shayırdıń kópshilik lirikalıq qosıqlarında elim-jurtım dep janıp-jasaytuǵın lirikalıq qaharmanlardıń ruwxıy kelbeti menen jaqınnan tanısamız. Mısalı, shayırdıń «Xalqım meniń» qosıǵında adamlar arasındaqı áyyemnen kiyatırǵan jaqsılıq hám jamanlıq, ádillik hám ádilsizlik sıyaqlı ómir qarama-qarsılıqları shayırdı ayrıqsha toǵandıırıp, oyǵa saladı.

Ol ózi jasap atırǵan ómirdiń de usınday qarama-qarsılıqlardan tura tuǵınlıǵın, biraq, shayırdıń qálbi báhama hadallıq tárepinde ekenligin «Hadallıq», «Ádillik aǵayınım, tuwısqanım», «Hárkim eger bir jaqsılıq etkende», «Eń bolmasa bir jaqsılıq etińler», «Jaqsılardıń», «Bolsın bári jaqsılıq, amanlıqqa» h.t.b. qosıqlarında keńnen sáwlelenedi.

XALQÍM MENÍŃ

Aq kókirek,
Keń peyil,
Ańqıldıǵan,
Usınday bop túyildi xalqım maǵan.
Qánaátli,
Sabırlı,
Saldamanlı,
Ǵazlarınday kólimniń ǵańqıldıǵan.

Wahahası joq onıń hesh xalıqta,
Kerek jerge kórmegen kesh qalıp ta,
Jaqsılıǵın qaytarǵan jaqsılardıń,
Dushpanlarınan bilmegen ósh alıp ta.

Hesh millette joq onıń basqısı da,
Qıssaxanı,
Jırawı,
Baqısı da,

Júregimniń ishine uyaláǵan,
Iymanınıń nurınıń jaqsısı da.

Dalasınday keń onıń kókiregi,
Umıtıp ta úlgerdi bekireni,
Alǵanına Aralın qoldan berip,
Janı janıp,
Ishinen órtenedi.
Teńewdiń kóp jaqsısın taba almadım,
Shayırlıqta bulaqtay aǵa almadım,
Ǵárezsizlik dep atqan ullılıqtan,
Sezip júrmen baxtınnıń saǵa alǵanın.

JAMANLÍǴI, QÍYANETI QURÍSIN

Jamanlıǵı,
Qıyaneti qurısın.
Aytıw kerek bas ketse de durısın.
Jalǵan,
Ósek,
Ǵıybatshılar,
Shuǵıllar,
Qashıradı bul ómirdiń shırışın.

Umıtpańlar insaptı da,
Iymandı.
Húrmetleńler hadal baylıq jıyǵandı.
Keshirińler óz waqtında úlgerip,
Nápsi degen bálesin de tıyǵandı.

Sóytseń ómir jeńillirek bolarday,
Mazmun,
Mánis,
Mańız benen tolarday,
Júreginde jaqsılıqqa orın joq,
Adamlar da quwrap qalǵan tomarday.
Jamanlıǵı,
Qıyaneti qurısın,

Jırlarımda hadallığım,
Durısım.
Geyde kórsem bılsh etpegen betlerdi,
Mazam qashıp,
Buzıladı shırışım.

EŃ BOLMASA BIR JAQSILIQ ETIŃLER

EŃ bolmasa bir jaqsılıq etiŃler,
Ata, ananıń qádirine jetiŃler,
Tuwǵan jerdiŃ qayǵısına,
Muńına,
Qabırǵandı qayıstırıp sótiŃler.
Sonda ǵana xalqıń qurǵın,
El abat.

Bir-birińizge bolıńızlar qol-qanat,
Sóytseńizler mehir menen miriwbet,
Máńgilikke qurar jerde saltanat.

Sawap isleń,
Ol da qoldan keledi,
Hadallıqqa tek hadallıq ónedi,
Jaqsılıqtan basım kelse jamanlıq,
Onday jerde iyman insap óledi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Shayır S.Nietullaevtıń ómiri hám atqarǵan xızmetleri haqqında aytıp beriń.
2. Shayırdıń qanday poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı?
3. Shayır «Xalqım meniń» qosıǵında óz xalqınıń milliy ózgesheligin qalayınsha táriypleydi?
4. Shayır qosıqlarında iyman, insap, hadallıq haqqında qanday pikirler aytıladı?
5. Shayır qosıqlarınan mısallar keltirip, ideya-tematikalıq jaqtan tallaw jasań.
6. Shayırdıń lirikalıq qosıqlarınıń ayırımların yadlap alıp, kórkemlep aytıp beriń.

ORAZBAY ÁBDIRAXMANOV

(1949)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Jazıwshı, dramaturg, publicist hám awdarmashı O.Ábdiraxmanov 1949-jılı 29-avgustta Kegeyli rayonında tuwılǵan. Ol Xojeli rayonındaǵı mektepte oqıp, Tashkent Milliy universitetiniń jurnalistika fakultetin tamamlan.

Ol «Jetkinshek» gazetası, «Ámiwdárya» jurnalında ádebiy xızmetker, bólim baslıǵı, juwaplı xatker, Jazıwshılar awqamında ádebiy másláhátshi, «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyasında direktor, Qaraqalpaqstan Ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq orayı baslıǵı orınbasarı, «Ózbektelefilm»niń Qaraqalpaqstan bólimi direktori, «Ámiwdárya» jurnalı bas redaktori bolıp islegen. Jazıwshılar awqamı baslıǵınıń orınbasarı bolıp islegen. 2018-jılı «Ózbekstan xalıq jazıwshısı» húrmetli ataǵına miyasar boldı.

O.Ábdiraxmanovtıń «Bir muhabbat tariyxı» (1977), «Qońsı-qobalar» (1981) atamasındaǵı satiralıq gúrrińler toplamları basılıp shıqtı hám ádebiyatımızda janr sıpatında qalıplesti. Ol satiralıq gúrrińlerdiń sheberi sıpatında «Bir muhabbat tariyxı» toplamına engizilgen «Botinka», «Ázazúl», «Ógizdiń miyi», «Ójet», «Soqır ishek» gúrrińleri menen keń jámiyetshilikke tanıldı. O.Ábdiraxmanov bul gúrrińlerinde syujet hám tema tańlawda jańalıqqa, jańa súwretlew usılların tabıwǵa, qaharmanlar háreketin jaratıwdaǵı sheberligi menen ayrılıp turadı. Jazıwshı qaraqalpaq ádebiyatında «Ústirt, Ústirt goy», «Adamnıń iqlası» atlı ocherkleri menen de belgili boldı. «Ústirt, Ústirt goy» ocherki balalardı Qaraqalpaqstanınıń neft-gaz oshaǵı Ústirt penen tanıstıratuǵın dáslepki prozalıq kórkem shıǵarmalardıń biri. Sonday-aq, O.Ábdiraxmanov «Jetkinshek» gazetasınıń betlerinde viktorina ádebiy múyeshlerin shólkemlestirip izlenwisher jurnalist sıpatında da belgili boldı.

Dramaturg sıpatında tanılǵan jazıwshınıń «Ójet» (1981) komediyası Qaraqalpaq mámleketlik teatrında búginge deyin qoyılıp kiyatır.

Jazıwshı ekologiya mashqalasına bağıshlangan «Aralım—dártım meniń» (1985) essesi ushın YUNESKO medalı laureatı boldı. Jazıwshınıń 1985—87-jılları basılıp shıqqan «Mırzanıń izi» essesi jáhanniń birneshe tillerinde basılıp shıqtı. Essede unamsız adamlardıń háreketleri ashıp beriledi. Solay etip ol qaraqalpaq ádebiyatına esse janrın alıp kirdi.

«Sayǵaqlardıń kóshpeli táǵdiri» essesi jazıwshı dóretywshiliginde belgili orın tutadı.

O.Ábdıraxmanov dáslepki qaraqalpaq kórkem filmleri «Gúm-gúm» (1990), «Tıǵın» (1991) hám hár qıylı xalıqaralıq kinofestivallar laureatı bolǵan hújjetli filmlerdiń avtorı boldı.

Xalıq jazıwshısınıń Aral mashqalasına arnalǵan «Aralqum», «Dárya dártı», «Aral qızları» hújjetli filmleri, ǵárezsizlik jılları «Ózbekstan» telekanalında kórsetilgen «Xiywa», «Temir tulpar párwazı», «Mizdakxan», «Xorezmniń altın sheńberi», «Ayaz qala», «Ózbekstan temir jolları», «Qonırat soda zavodı» sıyaqlı hújjetli filmleriniń scenariyelerin jazdı.

O.Ábdıraxmanovtıń 1985-jılı basılıp shıqqan «Bosaǵa» romanı 2003-jılı ózbek tilinde «Jahon adabiyoti» jurnalında jariq kórdi. Ol «Qurani-Karım» di tolıq túrde qaraqalpaq tiline tungısh ret awdarǵan awdar-mashı.

Onıń publicistikalıq shıǵarmaları qaraqalpaq, ózbek hám jáhán til-lerinde turaqlı túrde járiyalanıp kelmekte.

ARAL: APPAQ DIYWAL ALDÍDA...

Aq qamıs-aw, aq qamıs,
Quwrama suw ishinde,
Sendey bolıp turman mende,
Kók tayǵaqtıń ústinde.

Kúnxoja

Moynaq qalasın aralaǵan adamnıń qala tuwralı túsiniǵi ózgeredi. Sebebi, bul jerde qala haqqındaǵı túsiniqke tiyisli barlıq nárseler bar: bazar, aeroport, eki tárepli gúzar jollar, Qatar-qatar kósheler, appaq etip háklengen jaylar hám keńse, aǵartıw imáratları...

Qalanıń appaq qumlu kóshelerin gezeñiz, qaraqalpaq teñizi jaǵısına beyimlestirilgen arxitektura negizinde qurılǵan úylerge itibar beresiz háwlige kirseñiz, sizdi aq kókiregin ashqan úy iyesi kútip aladı hám úyiniń tórinen orın beredi. Jáne de itibar berseñiz páskeltek, ıqsham etip salınǵan ójirelerdiń diywalları appaq, azada! Sebebi, Moynaqta qalpaǵı qara, kewli appaq, qálbi pák adamlar jasaydı.

Men hár saparı qala aralap júrgenimde sáske waqıtları kúnshuwaqta appaq diywalğa süyenip otırğan jası úlken aqsaqallardı köremen. Olar japadan-jalgız, júzlerin quyashqa berip, kózlerin jumğan halda, qanday da bir qıyallargá berilip, tım-tırıs otıradı.

Olardıń qıyallarınan neler ótpeydi deysiz.

GEOGRAFIYA. LIRIKA. TARIYX

Aymaqta Qaraqum, Qızılqum hám Ústirt keńislikleri azlıq etkendey, ótken ásirdeń sekسينinshi jılları Aralqum sahrası payda boldı. Yaq, bul sahra aspannan túsip yaki basqa jerden kóship kelgen joq, onıń payda bolıwına tábiyat qırsıqlıgının da baylanısı joq, biz bul sahranı óz qolımız benen jarattıq. Qaraqum menen Qızılqumnıń qan tamırları bolğan Ámiwdarya menen Sırdaryanıń joqarğı ağıslarına hár qıylı toǵanaqlar qurıp, «sahranı baǵı-bostanǵa, álemdi gúlistanǵa aylandıramız, bizler tábiyattan ústembiz, artqa sheginiw joq!» degen uranlar astında, tıń jerlerdi ózlestirdik, ózlestire berdik. Nátiyjede, tábiyattıń móldir inamı bolğan Aral teńiziniń ózi bizden shegindi, qashtı.

Ádette, teńiz kemeleri uzaq saparlarǵa jónep keter aldında teńiz jaǵasındaǵı xoshlasıwshı insanlar quwanışlı keypiyat penen oramalların bılǵap xoshlasadı. Bul saparı bolsa kemeler júzip baratırǵan jerinde qalıp qoyıp, teńizdiń ózi jaǵalıq penen xoshlaspastan «álwidag» ayttı.

Ornınan qozǵalmay qalǵan seynerler átirápın appaq qumlar iyeledi. Seynerler tóbesinde bolsa hesh násege túsınbey qalǵan shaǵalalar biraz waqıt shaq-shaqlap ushıp júrdi aqır-sońında bul qumlardan balıq shıqpaytuǵınlıǵın túsınse kerek, olarda álle bir jaqlarǵa ğayıp boldı. Lekin, Aral boyı jaǵalawlarında tómendegi qosıq qatarları búgingi künge shekem jańlamaqta.

Aydınlar, aydınlar, shalqar aydınlar,
Bizden sáwer yargá sálem aytıńlar,
Tolqınlar, yarımdı alıp qaytıńlar,
Yar kórinbes alıslarǵa qarasam.

Sol sekسينinshi jılları Aral teńiziniń qurıp qalǵan ultanında ulıwma maydanı úsh million gektardı óz ishine alatuǵın, qus ushsa qanatı kúyetuǵın sahra payda boldı, sol sahraǵa Aralqum degen atama berildi hám Qaraqum sahrası Ústirt jáne Aralqum arqalı Qızılqum menen tutasıp ketti.

DUZLÍ TOZAŃ

Házir ulıwma maydanı shama menen 5 million gektardı quraytuǵın Aralqumnan jılına júzlegen million tonna shań-tozańlar kóterilmekte. Olardıń aerosol halında mıńlaǵan kilometrler aralıǵına uship baratırǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar da bar. 1988-jılı «Aral—88» ilimiy-publicistikalıq ekspediciyası quramında Pámir tawlarınıń Aqbaytasırımında da Araldıń duzlı tozańlarınıń izlerin kórgen edik... Al, bunıń aqıbetleri nelerge alıp keliwi múmkin? Qońsı tuwısqan mámleketlerdiń awıl xojalıǵında sońǵı waqıtları baǵshılıq, júzingershilik, palız ónimleri hám paxtanıń ónimdarlıǵı júda tómenlep ketkenligi, suwǵarıp egiletuǵın jerlerdiń keskin shorlanıp baratırǵanlıǵı málim bolmaqta. Sebebi, nede dep oylaysız? Sebebi, mınada: 1. Miyweli aǵashlarınıń güllegen waqtında itibar berseńiz, bul tiykarınan Araldaǵı shań-tozańlardıń kúsheygen báhár aylarına tuwra keledi. Duzlı shań túsken qaysı bir miywe güllerinen tórelı ónim alıw múmkin? 2. Palız ónimleri hám paxta maydanlarınıń shorlanıwına bolsa, tek joqarıdan túsip atırǵan duzlı tozańlar ǵana emes, al suwǵarılatuǵın suwdıń sapası da sebep boladı. Esińizde bolsa, «Jáhán adabiyatı» jurnalınıń ótken sanlarında yaponiyalı jazıwshınıń suw haqqındaǵı ájayıp bir shıǵarması basılıp shıqtı. Onda aǵın suwda, «seziw, eslew qábileti hám óziniń jolın tabıw qásiyetleri» bar ekenligin aytıp ótedi. Tıńıp qalǵan suwda bolsa, joqarıdaǵı ayılǵan bul qásiyetleriniń geyparaları joǵalıp, bunday suw aynıw hám shorlanıwǵa beyim boladı. Demek, aǵın suwdı májbúriy toqtatıp qoyıw onıń sapasınıń ózgeriwne alıp keledi eken. Sapasız suw menen suwǵarılǵan qaysı bir egin sapalı hám mol zúraát beredi? 3. Aǵın suw óz quramında hár qıylı minerallar eritpesi menen jerge azıqlıq zatlar hám málim muǵdarda duzlardı da alıp keledi. Ekstensiv usılda egilgen jer maydanların intensiv suwǵarıw nátiyjesi, sol maydanlardıń tez arada shorlanıwına, al zúraáti bolsa jıldan jılǵa kemeyip, ónimlerdiń ózine túser bahasınıń aqlanbawına sebep boladı. Óytkeni, elimizdiń birinshi Prezidentiniń aytqanıday «Aral táǵdiri—million-million insanlardıń táǵdiri. Solay eken, biz óz táǵdirimiz, perzentlerimizdiń keleshegi ushın gúresiwimiz zarúr». Birinshi Prezidentimiz bul jerde tek ǵana Ózbekstan yaki Qaraqalpaqstan táǵdirin ǵana emes, al jer sharı dep atalǵan ájayıp álemde jasaytuǵın barlıq insanlardıń táǵdiri hám keleshegi jóninde jan kúydiriپ aytadı. Aytayıq, biz Aral táǵdirine biyparıq qarasaq

aspanımızdı, álemimizdi duzlı shań-tozań qaplap, áste-aqırın Ana jer óz nesiybesin kemeytip, pútkil dúnya xalıqlarınıń ahwalınıń tómenlep ketiwi hesh gáp emes. Sebebi, Aral áyyemnen eki dárya—Amiwdárya hám Sırdáryalar arqalı keletuǵın suwlar menen duzlardı tábiyy saqlap turatuǵın teńiz edi. Dáryalar teńizge aqpay qalǵanlıǵı sebepli, jil boyı aǵıslar menen keletuǵın duzlar diyqanlardıń suwǵarılatuǵın jerlerine barıp sol jerde qalıp ketedi. Aspanda bolsa jáne Araldıń duzlı shań tozańları. Házir Prezidentimizdiń is-háreketleri hám xalıqaralıq ekologiyalıq shólkemler járdeminde Aral akvatoriyasınıń qubla tárepindegi jasıl mákanımızdı Aralqum hújiminen saqlaytuǵın «Jasıl qalqan»lı zona qurılmaqta búginge kelip toǵay xojalıqları tárepinen mınlaǵan gektar kólemindegi maydanlarǵa seksewil, cherkez, qandım ósimliklerinen ibarat toǵaylıqlardıń payda bolıwı qumlardıń kóshiwine tosıq bolmaqta.

QARAQALPAQTÍŃ NESI BAR?

Bizge analarımızdıń aq súti hám háyyiwi menen kirgen tómendegi qosıq qatarları bárqulla esimizde: «Úsh ay qawınım, úsh ay sawınım, úsh ay qabaǵım, úsh ay shabaǵım». Bunnan, álbette, qaraqalpaqlar «jazı menen qawın, gúzde qabaq, qısta shabaq, báhárde bolsa sawın sıyırdıń sútin iship kún kóredi» degen mánis shıqpaydı. Bul jerde diyqanlar egis jerlerin qısta suwǵarıp qoyadı, sebebi, báhárgi suwdıń qashan keletuǵınlıǵı námálim degen gúdik bar. Bir waqıtları Qaraqalpaqstanǵa kelgen bashqurt xalıq shayı Mustay Kárim diyqanlarımızdıń miynetkeshligin kórip:

Bazı bir qoshjaqqas adamlar azanda turıp, bet-qolın juwıwǵa erinse, mına miynetkesh qaraqalpaq xalqı óziniń egislik jerlerin jılına tórt-bes márte shayıp suwǵaradı eken—degen edi.

Jáne bir rossiyalı miyman bolsa bıyılǵı qawın seyilindegi eliw jeti túrli qawınlardan tatıp kórip:

Bir waqıtları qaraqalpaq qawınlarınıń mazası tilińdi qaq jaradı degeni ıras eken, biraq usı shor topıraqtan usınday mazalı qawınlardıń pisip jetilisiwine hayran qalaman. Bizde de qawın-ǵarbızlar egiledi, biraq biz olarǵa kóbinese qumsheker sewip jeymiz,—degen edi.

Qaraqalpaqlar ázelden tuwrı sózli, aq kókirek jigerli xalıq. Onıń tariyxı ne bir biyik-biyik asırımlardan asıp, búgingi áwladlarınıń ármanı bolǵan ǵárezsizlikke eriskennen keyin, zorlıqqa ushıraǵan tábiyat, bul

xalıqtıń kún kórisiniń aldanışı bolǵan Aral teńizinen ayırǵanı menen, Allataala xalqımızdıń nesiybesin basqa tárepten berip atır. Ústirt hám Moynaq ayaqlarındaǵı neft-gaz kánleri, Qońırat soda zavodı, qurılısı baslanıw aldında turǵan «Surgul» gazoximya kompleksi, Qarataw kánleri, «Ushqudıq—Nókis» temir jolınıń iske túsiriliwi, «Ulli jipek jolı» nıń áhmiyetli bir bólegi bolǵan «Qońırat—Beynew» avtomagistralınıń tez pát penen júrgizilip atırǵan qurılısları, Nókis aeroportınıń xalıqaralıq áhmiyetke iye dárejege erisiwi menen dúnyanıń tórt tárepine ashılǵan hawa jolları xalqımızdıń keleshegi aydın ekenliginen dárek bermekte.

Soraw hám tapsırmalar

1. O. Abdiraxmanovtıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?
2. Jazıwshı qaraqalpaq ádebiyatına qanday janrdı alıp kirdi?
3. Aral mashqalasına arnalǵan hújjetli filmlerin tamashaladıńız ba?
4. Jazıwshı óziniń «Aral. Appaq diywal aldında» «publicistikalıq shıǵarmasında» Aral teńiziniń ornına Aralqum sahrası payda bolıwına ózlerimiz sebepti dep atap ótedi. Qanday sebepler bolıwı múmkin?
5. Usı Aralqum sahrası maydanı neshe million getardı óz ishine aladı?
6. Aral teńiziniń ultanınan kóterilgen shańlı tozań ekologiyamızǵa qanday tásir kórsetpekte?
7. Aral teńizi haqqında jazılǵan basqa qanday shıǵarmalardı bilesiz?
«Aralım—dártim meniń» temasında shıǵarma jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAǒLIWMAT

Publicistika haqqında túsinek. **Publicistika** sózi latin tilinen alınıp, *jámıyetlik kópshilik* degendi bildiredi. Zamanagóy siyasiy jámıyetlik turmıs máselelerine arnalǵan kórkem ádebiy hám jurnalistik dóretpе. Publicistika házirgi kúnniń áhmiyetli siyasiy, ekonomikalıq, sociallıq mádeniy, huqıqıy hám taǵı basqa máselelerin sáwlelendiredi. Publicistikaniń baslı talabı—ǵalaba oqıwshınıń, yaǵnıy publikanıń diydisin, talǵamın, talapların esapqa alıw, áhmiyetli jańa ideyalardı waqıyalardı, jámıyetlik mazmunga iye kúnniń jańalıqların keń xalıqqa járiya etiw, jetkeriw bolıp esaplanadı.

Publicistikaniń maqala, ocherk, feleton, sayaxatnama taǵı basqa túrleri bar. Qaraqalpaq ádebiyatı hám jurnalistikasında M.Seytniyazovtıń «Jeti jurta sayaxat», O.Ádiraxmanovtıń «Aralım, dártim meniń», K.Mámбетovtıń «Sayaxatnama» shıǵarmaları bul janrlıq túrdiń belgilerin kórsete aladı.

Esse sózi latın tilinen «*shamalayman, ólshep kóremen*» sózlerinen alınğan. Ol erkin kompoziciyağa iye bolıp, jeke pikir hám kózqaraslardı sáwlelendiriwshi, onshelli úlken kólemge iye bolmağan shıǵarma. Essede ádebiyattanıwdıń hár qıylı tarawlarındagı juwmaqlardan paydalanıw arqalı avtor óziniń jeke kózqarasların dálillewge umtıladı. Esseler sap filosofiyalıq, publicistikalıq, ádebiy kritikalıq, tariyxıy biografiyalıq yaqı belletristikalıq xarakterde jazılıwı múmkin. Qaraqalpaq ádebiyatında T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesi, G. Esemuratovanıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń súdini edi», O. Ábdiraxmanovtıń «Sayǵaqlardıń kóshpeli táǵdiri» sıyaqlı esse janrında jazılğan shıǵarmalar bar.

JIYENBAY IZBASQANOV

(1949)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Belgili talant iyesi Jiyenbay Izbasqanov 1949-jılı 12-iyunde Shomanay rayonında tuwılǵan. Ol 1972-jılı Qaraqalpaq Mámleketlik universitetin pitkerip, tuwılǵan rayonında muǵallım, sońınan Qaraqalpaqstan televideniesi hám radioesittiriw komitetinde redaktor (1973—1982) «Jetkinshek» gazetasınıń bólim baslıǵı (1982—1985), Jazıwshılar awqamında juwaplı xatker (1985—1989), sońınan baspa sóz hám kitap sawdası boyınsha Qaraqalpaqstan Mámleketlik komiteti baslıǵınıń orınbasarı, «Qaraqalpaqstan» baspasınıń bas redaktori, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamında ádebiy xızmetker bolıp islegen.

Jiyenbay Izbasqanov 1982-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Shayır bir qosıǵın «Poeziya ómirimniń ózegi» dep biykarǵa jırlamaǵan. Poeziya janrına ayrıqsha iqlas qoyǵan talant iyesiniń búgingi kúнге shekem «Tulpar haqqında ballada» (1975), «Jaz ótkende» (1979), «Lirika dápterinen» (1982), «Balalıqtıń nesin aytasań» (1984), «Ómirge qushtarlıq» (1987), «Muhabbattıń almaz qırları» (1990), «Muhabbat lirası» (1992), Tańlamalı shıǵarmaları «Men kútken kún» (1993), «Jollarım uzaq» (1995), «Saǵınısh paslı» (2009) sıyaqlı birneshe poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı.

Shayırdın 2000-jılı «Saylandı shıǵarmaları» nıń 1 tomlıǵı basılıp shıǵıp, bul toplamı ushın Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı.

Jiyenbay Izbasqanov dúnya xalıqları dúrdanalarınan A.S.Pushkinniń, M. Yu. Lermontovtıń, A. Fettiń, Danilovtıń, V. A. Jukovskiydiń, E. Evtushenkonıń, A. Aripovtıń, A. Matjannıń, Shawket Raxmannıń, G. Apolliperdiń, Pol Elyuardıń, Ilya Chavchavadzeniń, Federiko Garsio Lorkanıń, Gyoteniń h.t.b. shayırlardıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdaradı. Bul kórkem awdarmalar óz gezeginde shayırdıń dúnya ádebiyatı úlgileri menen jaqınnan tanısıwına keń múmkinshilik jaratadı.

J. Izbasqanovtıń «Tuwılǵan jerge» dep atalǵan dáslepki lirikalıq qosıǵında insan ushın tuwılǵan jer quyash bolsa, insan tereń tamır bolıp pitken bir daraq, yaki bolmasa quyashqa baqqan ayǵabaǵar. Insan bala-sınıń aradan qansha waqıt ótiwine qaramastan alıslarda qalǵan awılına, shoq balalıǵı ótken tuwǵan jerine saǵınısh sezimleri menen umtılıp jasaytuǵınlıǵın sheber súwretley alǵan. Shayırdıń tuwılǵan jer haqqında oyları jıldan-jılǵa tolısıp, bayıp barganlıǵın «Tuwılǵan jer saǵınıshı» qosıǵınan da kóriwimizge boladı.

J. Izbasqanovtıń qálemimen dóregen «Tuwılǵan jerdiń tútini», «Aǵjap jaǵalıǵı», «Balalıq shaǵım», «Awıllar», «Ah, awıldıń altın aqshamları», «Tuwǵan jerdiń keń dalaları», «Tuwılǵan jer tolgawı», «Tatlı eken awıl tárepte» h.t.b. qosıqları birin-biri qaytalamastan, ideyalıq-tematikalıq jaqtan da tolısıp baradı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı J. Izbasqanov házirgi dáwir qaraqalpaq poeziyasın eki, úsh, tórt qatarlı qosıqlar hám klassikalıq poeziyamızdıń dástúrlık úlgileri menen birge verlibr (erkin) formasındaǵı qosıqları, elegiya janrları menen de bayıtıp bardı. Shayırdıń «Ótemis», «Qamal», «Tınımsız oylar yamasa oqıwshıma xat» poemaları da bar.

TUWILǴAN JER TÁRIYPI

Maǵan ısıq kindik qanıń tamǵan jer,
Mamıy menen monshaqlınıń arası.
Saǵınıshımnan, balalıǵım qalǵan jer,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Elat ediń mendey bala tuwılǵan—
Juwırǵanda jer tanabın quwırǵan,

Orpań jollar topıraǵın suwırǵan,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Iyrimlenip, pátli boldı aǵısıń,
Qamıs, jeken, boyan tolı jaǵısıń,
Jılan kózli qumlar-ǵayrı naǵışıń,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Qol bılǵaydı buldıraǵan aralıq:
Kózdiń jawın alar gewrek, qaramıq!
Átırıpıń-at shaptırım dalalıq,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Kónlim kórki-awılıımızdıń baǵları?!
Qáwmetine qurışım bir qanbadı!
Házir kózden bir-bir ushqan shańlaǵı,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Gúz ayları ashılısıp keterseń,
Sol máwritte meni hám bánt eterseń!
Táriypińe til jetpese-neterseń?!
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Aydınlar muz. Qarlı-boran qısında,
Gúrlep toylar óte berer tusında!...
Qalǵan hinjim álemniń bir mushında,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Ras, sońıra sennen jıraǵ ketkenim ...
Hár qádemde qıyalımnan ketpediń!
Seniń arqań bul kúnlerge jetkenim,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

* * *

Gúz paslı...
Sarǵayǵan tallardıń astı.
Bir pás gidireseń oylanıp bunda.
Alıs qalǵanıday bir Saǵınısh paslı—
Óz ǵáshti boladı Ayralıqtıń da!

Tırnalar qatarın düzetkenindey,
Tal-tal jetken sestı aylanıp muńǵa.
Meniń erkimnen tıs gúz ótkenindey,
Óz gáshti boladı Ayralıqtıń da.

Sensız — ruwx, yoshsız ıshqısız qaldım.
Sezimim jaraǵı jaylanıp qıńǵa...
Sol tallar — men edi: oyları hargın!
Óz gáshti bar eken Ayralıqtıń da!

* * *

Bahasın bilmeppiz: jaslıq shaǵlarda,
Jıllardı jilt etken jáyran etippiz.
Qaldırıp ketti ol bizdi daǵlarda,
Ómirdi atshaptı maydan etippiz.

Balalıq quldırıp qumlar ústinde,
Jaslıǵım — bul bulaq shınlar ústinde.
Bir ómir aǵar dep ıǵbal ústinde,
Nebir jılǵa menen saydan ótippiz.

Rehimsiz Waqtı ushqır at etip,
Ótkenler ruwxın sońlaw yad etip,
Kimnińdur kónlini pütün shad etip,
Kimnińdur kónlini wayran etippiz.

Báلكim, Iskenderdey — bolsa shaqımız,
Biri-birewge tiyermedi nápimiz?!...
Shiginniń qamırınday ıdırap gápimiz,
Geyde hár jıyındı hayran etippiz.

Biymáni bázimler, ishken sharabıń,
Kim bilipti kórgen tústey boların?!
Tawsılmastay kórip ómir alabın,
Onı uzın-shubay bayram etippiz.

Kim bizge, biz kimgе sozbay qol ushın,
Ótkerdik ómirdi ... ar-sar kóbisin:
Kem-kemnen tarılıp endi órisim
Rábbim, ne jumbaq jaydan ótippiz?

Tágdirim, aljastıq qaysı bántińde?
Bazda jipsiz baylar Bergen pántiń de?!
Rası, qádirine yıǵlar hárkim de,
Olsız seni qulamaydan etippiz!?

...Búgin — gúz paslınıń dumanı ara,
Sıńsıp baratırǵan ǵaz ba, tırna ma?
Ótken ómir zarıp órtep mıń bara,
Kónil múlkin áywan-jáywan etippiz!

* * *

Balalıqta gúbelek quwıp,
Ármansız bir shalqıǵan jerler,
Báhárgi sel siynesin juwıp,
Juwsan iyisi ańqıǵan jerler.

Jasıl túsli sárwi tallardıń,
Suw boyında ırǵalǵan jeri,
Talday sulıw sansız ármannıń,
Kónlimizde nurlanǵan jeri.

Jas oyshılday biz hám mektepke,
Iqlaslanıp qatnaǵan jerler,
Aramızdan jillar ótpekte...
Ulın este saqlaǵan jerler.

Soraw hám tapsırmalar

1. J. Izbasqanovtıń ómiri hám dóretiwshiliginen nelerdi ayta alasız?
2. J. Izbasqanovtıń lirikalıq qosıqlarında qaysı temalar kóbirek súwretlenedi?
3. Shayır tuwısqan xalıqlar temasına arnap qanday qosıqların jazdı.
4. J. Izbasqanov dúnya xalıqları ádebiyatınan qaysı avtorlardıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarǵan?
5. Shayırdıń ana Watan, tuwılǵan jer temasına arnap jazǵan lirikalıq qosıqlarınıń áhmiyetin aytıp beriń.
6. «Seniń arqań bul kúnlerge jetkenim,
Kózime totıya «Aqjap jaǵası» degen qatarlar arqalı shayır ne demekshi?
7. «Tuwılǵan jer táriypi» degen temada bayan jazıń.
8. Shayır ne sebep gúz pasılın ayralıq penen salıstıradı?
9. Sol tallar — men edi oyları harǵın!
Óz ǵáshti bar eken ayralıqtıń da!
Lirik qaharman bul qatarlar arqalı ne aytpaqshı?

KEÑESBAY KARIMOV

(1948)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Keñesbay Karimov 1948-jılı 27-avgustta Shımbay rayonındaǵı Shımbay xojalıǵında tuwıladı. Ol orta mektepti pitkergennen soń xızmet jolın 1967—1968-jılları «Sovet Qaraqalpaqstanı» (Házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetasında xabarshı bolıp islewden baslaǵan. 1975-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutın tamamlap, «Jas Leninski» (házirgi «Qaraqalpaqstan jasları») gazetasında, «Qaraqalpaq» baspasında, televidenie hám radioesittiriw komitetinde, «Ámiwdárya» jurnalında, Qaraqalpaqstan mámleketlik tele-

radio kompaniyasında juwaplı xızmetlerde isleydi. Sońınan «Erkin Qaraqalpaqstan» hám «Vesti Karakalpakıya» gazetasınıń bas redaktori bolıp isledi. 2011-jıldan Qaraqalpaqstan Respublikası Jazıwshılar awqamı baslıǵı lawazımında islep atır.

Shayırdıń dáslepki qosıqları 60-jıllardıń ortalarınan baslap járiyalana baslaǵan. Onıń «Aralıqlar» (1980), «Waqıt minarası» (1982), «Umitılǵan yarım ay» (1984), «Meniń terezelerim» (1985), «Araldan keldim» (1985), «Kónilim mülki» (2005) degen atamadaǵı poeziyalıq toplamları baslıp shıqtı. K. Karimovtıń balalarǵa arnalǵan «Altın teńge», «Ariq mergen» pyesaları jas tamashagóyler teatrınıń saxnasında qoyıldı.

Shayıır «Aǵabiy» (2013) atlı tariyxıy romanı menen keń jámiyetshilikke jazıwshı sıpatında da tanıldı.

Ol belgili sóz sheberleri A. S. Pushkinniń, A. Bloktıń, Saadiydiń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı.

K. Karimov kórkem ádebiyatımız benen baspasóz tarawına qosqan úlesleri ushın «Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen jurnalist», «Qaraqalpaqstan xalıq shayırdı» húrmetli ataqların alıwǵa miyasar boldı. Ol 1983-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Shayırdıń eń dáslepki qosıqları toplamına kirgen «Balalıqqa qaytıw», «Báhár», «Aq tal», «Saratan», «Gúzdegi sırlasıw», «Argımaq» h.t.b. qosıqlarınıń atamalarınan kórinip turǵanıday shayırdı kóbirek tábiyat paslı menen ózin qorshaǵan ortalıqtıń gózzallıǵı ayırıqsha qızıqtıradı. El-

xalıq, tuwılğan jer hám ana Watan temasına arnap shayır «Xalıqtan asqan dana joq», «Tuwılğan jer» «Watan haqqında gimn», «Ata mákan», «Torańgıl toǵayları», «Saǵınǵan Aral» h.t.b. qosıqların dóretti.

Shayırdıń «Áyledi» qosıǵında bizdi qorshaǵan álemnıń jaratılıwı, tó-bemizde nurın tógip turǵan quyashtıń, gózzal ana tábiyatımızdıń iyesi bolǵan insannıń jasaw tárizi menen ómir súriwiniń quwanışlı hám táshwishli tárepleri haqqında sóz etedi. «Nalınba» qosıǵında bolsa, bul dúnyaǵa kelgen hárbir insan balasınıń dúnya ǵalma-ǵalları menen táshwishlerinen hasla nalınbastan alǵa qarap talpınıp jasawı kerekligin tereń uqtıradı. Shayırdıń qaysı lirikalıq qosıǵın alıp qarasaqta óz xalıqınıń ullılıǵı menen mártligin úlken maqtanış penen tilge aladı. Mısalı, «Xalıqtan asqan dana joq» qosıǵında meyli Aplatun bol, meyli Elastun bol, qanday xızmetkerde, qanday halda jasasań da xalıq penen birge bol, xalıqıń menen adamsań, xalıqtan asqan dana joq degen aǵla pikirlerdi súwretleydi.

ÁYLEDI

Bul pálek kimlerdi aman áyledi,
Kewlimdi hár kúni pıǵan áyledi,
Mıń jıl quyash nurın tógip záminge,
Dashtı, taw-taslardı rayxan áyledi.

Álemge keltirdi insan balasın,
Gáhinde shad qıldı, gá tókti jasın,
Alla ráhim áylep, kótertti basın,
Yurt berdi, el berdi zaman áyledi.

Sońıra kimlerge jel qaraz berdi,
Kimgе yoshlı júrek, jáne saz berdi,
Shalqıǵan kóllerge sona—ǵaz berdi,
Jaqsıǵa-jamandı hámdam áyledi.

Shadlıq penen birge inam etti ǵam,
Dártke dawa dedi sharap tolı jam,
Insannıń basına bárin etip jám,
Taǵı júz mıń sırın pinham áyledi.

Qos qanat bermedi, berdi zibandı,
Ushqır qıyal berdi, berdiler jandı,
Ishqı berdi süyiw ushın Watandı,
Jáne álemlerdi qayxan* áyledi.

Bizge hám dúnyada náwbet kelipdur,
Mıń fáylásuf oğan sıpat beripdur,
Kárimtekli táshwishine sherikdur,
Ne áwladtıń qáddin Kaman áyledi.

NALÍNBA

Uzaq bul dúnyanıń awır jolları,
Pitpese—túwesilmes galma-galları
Salmağın kótergen Adam balları,
Alğa umtıl, meyli nalın-nalınba.

Eglenbekke hasla bermeydi pursat,
Dárıńe jaraydı aqıl-parasat,
Tek shabıwdı bilgen sharshamas bir at,
On sına, júz sına baxıt-ıǵbalıńdı.

Dáwranıń tusıńnan jeldey esedi,
Jalınan tutqızbay kókey kesedi,
Alla ırısqa bólip bergen desedi,
Terip je, ya shubırtıp ayda malıńdı.

Duwtar sóyley bilmes perde, tiyeksiz,
Til ne demes aytsam haslı süyeksiz,
Bul dúnya baylağan seni hám jipsiz,
Háy-háy! Kárimtekli, bilgil halıńdı.

XALÍQTAN ASQAN DANA JOQ

Meyli Aplatun bol, Elastun bol ya,
Óz kewlińdi óziń sanamağıl toq,
Meyli alıp desin, ya desin mayda,
Báribir xalqıńnan asqan dana joq.

*qayxan — kosmos

Ol qalpıp jıynağan sózdiń qaymaǵın
Kim júyrik, kim shaban bergen bayraǵın.
Sen de onıń qazanında qaynadıń,
Bile-bilseń xalıqtan asqan dana joq.

Xalıqtı qarapayım, ladanǵoy deme,
Onda insanlıqtan etpegil táme,
Ándiyshe artılǵan bir ushan keme,
Bile-bilseń xalıqtan asqan dana joq.

Ol alım, hám dana, hám fáylasufdur,
Sadası da bardı, bilgishi kópdur.
Qayda júrseń — basına taj etip júr,
Qıyal súrseń xalıqtan asqan dana joq.

Tartılsa shól bolar, tassa okean,
Tawdı titiretken mártligi ayan.
Zaman barda ol bar, ol barda zaman,
Qulaq túrseń xalıqtan asqan dana joq.

Aldımda asıma qattırǵan aǵıw,
Tuwısqanlıq eris, doslıq arqawı,
Qaraqalpaq — meniń súyengen tawım,
Meniń ushın onnan asqan dana joq ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Shayırdıń qosıqlar toplamları neshinshi jıllardan baslap járiyalana basladı hám qanday qosıqlar toplamların bilesiz?
2. Shayır balalardı arnalǵan qanday saxnalıq shıǵarmalar jazdı?
3. Shayır «Áyledi», «Nalınba» qosıqlarında shayır adamnıń jasawı, ómir súriw tirishiligi haqqında pikirlerin qalayınsha bildiredi?
4. «Nalınba» qosıǵındaǵı: «Eglenbekke hasla bermeydi pursat,
Dártińe jaraydı aqıl-parasat»,
— degen qatarlardan neni túsindińiz, pikirinińizdi aytıń.
5. «Xalıqtan asqan dana joq», qosıǵınıń ideyalıq mazmunın aytıp berin.

MURATBAY NÍZANOV

(1951)

Ómiri hám dóretiwshiligi. M. Nizanov 1951-jılı Kegeyli rayonında tuwılǵan. Orta mektepti tamamlaǵannan soń Qaraqalpaq mámleketlik universitetin sırttan oqıp pitkeredi. Xızmet jolın ózi tuwılǵan rayondaǵı M. Jumanazarov atındaǵı xojalıqta jumısshı, «Paxtakor» sport jámiyetinde instruktur bolıp islewden baslaǵan. M. Nizanovtıń ómiri hám dóretiwshilik jolı baspasóz ornı hám kitap baspası, televidenie hám kino mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı. Bunı biz rayonlıq gazetada, «Jetkinshek», «Sovet Qaraqalpaqstanı» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetalarında ádebiy xızmetker, Qaraqalpaqstan

televideniesi hám radioesittiriw komitetinde aǵa redaktor, bas redaktor, televidenie boyınsha baslıqtıń orınbasarı, «Aral» jurnalınıń bas redaktori, «Qaraqalpaqstan» baspasınıń direktori, «Qaraqalpaqfilmniń» direktori bolıp islegen jıllarınan jaqsı bilemiz. Házirgi kúnde bolsa «Bilim» baspasınıń direktori bolıp islep atır. 1991-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

M. Nizanov dóretiwshilik jolın qosıq jazıwdan baslaǵan. Satira janrına ótiwine áskeriy xızmette júrgen dáwirlerde atalıq túrk jazıwshısı Aziz Nesinniń «Musht ketti» degen kitabınıń tosattan qolına túsip qalıwı birden-bir sebep bolǵanlıǵın jazıwshı, shayır hám jurnalist Bazarbay Seytaev penen sáwbetlesiwinde atap ótedi. Jazıwshınıń «Qassaptıń túsı» dep atalǵan tuńǵısh satiralıq gúrrińni Kegeyli rayonlıq gazetasında 1971-jılı basılıp shıǵadı.

Satira janrın tereńnen meńgerip alǵan jazıwshınıń «Usınday da boladı», «Kúلكim keledi», «Nishana», «Sizge bolmaydı», «Adam kúldirgeni ushın», «Jat jurttaǵı jeti kún», «Irasın aytsañ uradı», «Adam jamanlasañ zeyniń ashıladı», «Eki qanxor», «Ǵáziyne», «Jaqında qızıq boladı», «Aqshagúl», «Aqıret uyqısı», «Dushpan», «Ashıq bolmaǵan kim bar» sıyaqlı gúrrińler, povestler, romanları basılıp shıqsa, «Eki dúnyanıń áweresi», «Ólimnen uyat kúshli» komediyaları menen «Ziywar» muzikalı

draması saxnada qoyıldı. M.Nızanov poeziya janrında da qálemín sınap kórip 2012-jılı «Sen hám men» atlı qosıqlar toplamın bastırıp shıǵardı.

Ol sońǵı jılları kinoscenarist jazıwshı sıpatında «Tank», «Urı», «Kurort», «Qaysar», «Mehrigiya-márgiya», «Qorǵan» sıyaqlı kinofilmleri menen keń jurtsılıqqa tanıldı.

Jazıwshınıń qálemínen dóretilgen satiralıq gúrrińlerinde kúndelikli turmısımızda jiyi ushırasatuǵın unamsız hám kúlkili hádiyseler qızıqlı súwretlenedi. Mısalı, «Ákeniń húrmeti» gúrrińinde bas redaktorınan ákeniń húrmeti haqqında maqala jazıw ushın tapsırma alǵan jurnalist jorası Dosmurza menen hám ashınarlı hám qızıqlı bir waqıyanıń gúwası boladı. Gúrrińde Qutlımurat degen adamnıń óz ákesin tirisinde múriwbet (qariyalar) úyine aparıp taslap, ólgennen soń basına jurttı tań qalǵanday úlken sawlatlı maqbara saldırganlıǵı áshkara etiledi. Jazıwshı gúrriń qaharmanı Qutlımurattıń obrazı arqalı, usınday eki júzli hám óz áke-sheshesine de miyrimi túspeytuǵın ayırım adamlardı qatań sına aladı.

M.Nızanov usınday pidayı xızmetleri ushın 1999-jılı «Doslıq» ordeni menen sıylıqlansa, 2012-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı» húrmetli ataǵına miyasar boldı.

ÁKENIŃ HÚRMETI

Bir kúni meni redaktor aldına shaqırıp, ǵayrı tábiyiy bir soraw berdi.

—Sen ákeseń-á?

—Á?! —Men albırıp qaldım. —Kimge?

—Máselen, men—ákemen, úsh balam bar. Sen-ám ákeseń, solay emes pe?

—He, awa! Qudayǵa shúkir, bes balam bar.

—Áne, usı ákelerdiń húrmeti jayına qoyılıp atır ma? Aytshı, maǵan, qaysı shayır dúnyadaǵı barlıq ákeler yadlap aytıp júrgendey bir qosıq jazdı? Yamasa áke haqqında roman, povest jazǵan jazıwshı bar ma? Joq! Payǵambarımız-ám, sadaǵań keteyin «atań menen anań teńine shaqırsa, úsh iretke deyin anańa bar, soń atańa» degen. Naqıllarımızdıń-ám ońıp turǵan jeri joq.

«Ákeniń eń jaqsısı — jezdedey».

«Ákeli jetim — qor jetim».

Biz biysharalardıń ne jazıǵımız bar?

Oylap tursam — dup-durıs.

— Sonıń ushın, biz ekewimiz ákeniń húrmetin ornına qoyayıq, — dedi redaktor sońında.

— Qáytıp qoyamız?

— Qatırıp maqala jazasań! Jazǵanda da ákeniń jurt elestirmey júrgen qırların ashıp ber. Perzenttiń ákege bolǵan húrmetin qol jetpes biyikke shıǵar. Saǵan bir ay máwlet!

Kúndelikli maqala bolsa maǵan bir mezgildiń ózi-aq, jetip atır edi. Mına máselede bir ay degen erteńniń arǵı kúni kelip qalatuǵınday kórindi. Ne bolsa da tapsırmanı orınlaw kerek. Qala berdi ózimniń ákelik namısımdı da qosayın dedi. Lekin, basıma keletuǵın hesh nárese joq. Túni menen kirpik qaqpay shıqtım. Erteńine taǵı. Úshinshi kúni hámme jatqannan keyin basıma bir oylar kelgendey boldı. Bılay baslayman dedim ózimshe, jurt hayran qaladı:

... Burınları balaları ákeleri qartayǵannan keyin, arqalap elsiz-kúnsiz bir jaqlarǵa aparıp taslaytuǵın bolǵan. Házir qudayǵa shúkir, tóрге otırǵızıp ádiwlep saqlaydı!

Yaq, bolmaydı! esawas birewler eski dástúrdi qayta tikleymen dep ákelerin bir jaqqa aparıp taslap júirse...

Óz oyımnan ózim shorshıp kettim. Qayta oylanıwǵa kiristim. Taptım! Bılay baslayman.

... Bir perzent óz ákesin Kaabaǵa arqalap aparıptı... Qoyıp tur, qoyıp tur, ápsanada bul anasın dep ayılmaytuǵın ba edi... Anıq bilmeytuǵın nárseni shatpaqlamay-aq qoyayın.

Yamasa... Awa, tap usını jazaman.

... Bir ǵarrı menen kempirdiń jalǵız balası bar eken. Onı kútilme- gende qalaǵa úlken lawazımǵa mirát etipti. Biraq, kempir-ǵarrı awıldan shıqqısı kelmepti. Sonda balası ákesin riza etiw ushın otırǵan jerinen eki qabatlı záwlim saray saldırıp beripty...

Bolmaydı! Ishinde aqlıqları juwırıp oynamaǵan, balası kúnde azanda táńir sálemin bermegen, kelini dáret suw jılıtpaǵan záwlim saraydıń kimge keregi bar?!

Ya bolmasa bılay jazǵanda ne qıladı:

... Bir hámeldar perzent ákesine shılt jańa «Neksiya» satıp áperip, keńsesinen bir shofyordı oǵan xızmetke bekitip qoǵan.

Yaǵáy! Bul qıp-qızıl qılmıs ǵoy! Bir-ekide pátiń qaytıp qalǵannan keyin tamam! Oyına hesh nárese kelmeydi. Sonıń menen bul aqsham da biykar ketti.

Xalıqta «bilmegendi soragan ayıp emes» degen gáp bar. Men-ám arsingandı qoyıp, jora-joldasqa oylasa basladım. Olar da hár-qaysısı bilgenin aytqan boldı.

— Ákeń — asqar tawıń!

— Ákeń — qudaydan bir jas ǵana kishkentay!

— Ákeń — allatalaadan keyingi dóretiwshiń!

Al, solay etip pań-pań sózler menen baslarman. Keyni ne boladı? Turmıstan alınǵan mısal bolmasa ne qızıǵı bar?

Lekin, «shıntı menen jılasań, soqır kózden jas shıǵadı» degeni ıras eken. Bir kúni sol men izlep júrgen mısal tabıldı. Dúyshembi kúni edi. Azan menen Dosmırza degen joram qońıraw etti.

— Aldımızdaǵı piyshembi kúni tań ata biziń dayımnıń úybetine, Qońıratqa tartamız! — dedi ol.

— Oyaqta ne bar?

— Sen izlep júrgen tema bar.

— Xosh—xosh?

— Biziń dayımnıń qońsısı bar — Qutlımurat qusbegi degen. Waqtında qoyandı qulaǵınan, qırǵawıldı ayaǵınan uslap alatuǵın ańshı bolǵan. Házir ottay biznesmen. Dúnyanıń júzinde bunıń tabanı tiymegen jer joq. Tuwılǵan künine Turkiyadan qonaq keledi. Koreyaǵa, Yaponiyaǵa barıp keliw — oǵan Shımbayǵa barıp kelgennen ańsat.

— Bulardıń maǵan ne keregi bar? Maǵan ákeniń húrmetin ornına qoyǵan adam kerek.

— Sonıń ushın aytıp atırman ǵo. Házirshe ayaq jeter jerde — Qutlımurat qusbegidey bolıp ákeniń húrmetin ornına qoyǵan adam joq. Jurt sonnan ibrat alıw kerek. Ol jaqında ákesiniń basına úlken etip maqbara salıp pitkergen. Piyshembi kúni sonıń ashılıw saltanatı boladı eken. Dayım ayttı. Eki avtobus, jeti jeńil mashın, aldında rayonnıń GAYi júredi deydi.

Qullası, dostım mayın tamızdı. Barmasqa ilaj qalmadı...

Piyshembi kúni azan menen jolǵa shıqtıq. Barsaq adamlar táwir-aq jıynalıp bolǵan eken. Áwliye basına júredden aldın «jeńil-jelpi» dep shay berdi. Bunday jeńil-jelpi shay dárejesine bılır meniń genjetay balama bergen súnnet toyım-ám jetken joq.

Biraq, jańaǵı qusbegimiz mollalardan góre jurnalistlerdi kóbirek húrmetleydi eken. Bizler Dosmırza ekewmizdi birinshi mashınǵa otırǵızdı. Ózi aldınǵı orınlıqqa otırdı.

—Meniń ózim onsha dańqparaz emespen,—dedi ol mashina qozǵalıwdan-aq. —Lekin, jurnalistler meni qaydan bolmasın izlep tabadı. Bir kún televidenieden, bir kúni radiodan, bir kún gazetten. Mine, búgin hátte áwliye basına da jurnalist birge kiyatır.

Úndemedim. Ne deymen? Kiyatırǵanım ıras.

Qoyımshılıqqa kelip jettik. Hámme mashinadan túsip edi, bir me-rekeniń adamı boldı. Aldımızda aq sálle oraǵan imam jol baslap, biyiktegi sawlatlı maqbaraǵa qaray kóterildik. Áne, maqbara deseń maqbara! Hár gerbishin ayna menen qırıp, lak penen jaltılatqanday. Gerbishleriniń arasındaǵı sıbaw ılay emes, zer jalatqan zerenniń ernegine usaydı. Tóbesindegi yarım ayǵa tik qaray almaysañ—kúnniń nurı qayıp kózińe urıp, kóp waqqa deyin kóz aldın qap-qarańǵı bolıp qaladı.

Gúmbezdiń dógeretine hár qıylı reńdegi naǵıslı sulıw taslar tóselip, qaptalı bası gubbalı jıltır temir qursaw menen qorshalǵan.

Gúmbezdiń mańlay aldına júzinen nur tógilgen, jelkesinde sarı shekpeni bar appaq saqallı bir ǵarrınıń súwreti jıltır marmar tasqa túsirilgen.

Onıń aldına ústine maqpal jamılǵan bir stol qoyılǵan. Stol ústi pisen túye tawıq, jılqınıń soǵımı, alma-júzim, hár qıylı miyweler menen tolıp tur. Stoldıń eki tárepinde iynine súlgi salǵan, qımbat kafelerdegi barmenlerdey eki jigit xızmetke taq tur.

Hámme gúmbezdi jaǵalap otırdıq. Baǵanaǵı aq sálleli imam yarım saattay qıráátke salıp quran oqıdı. Qol jayıp, pátiya qıldıq. Keyin hámme bir-birewge jol berip, maqbara aldına jayıılǵan dasturqannan duz tattıq.

Keyin «miting» baslandı.

—Dúnyaǵa kelgen hárbir perzent,—dep jay menen sóz basladı imamımız. —Ákege mine usınday etip húrmet kórsetiw kerek. Qánekey, meniń hám, seniń hám, onıń hám ul-qızları Qutlımuratjanday saqawatlı insan bolıp, erteńgi kúni qábirimizdiń basına usınday maqbaralar qursa!

Birese gáp tıńlayman, birese maqbaraǵa awzım ashılıp qarayman. Bizlerden júz metr bılayıraқта ılaydan salınǵan, sırtları qırshılıp túsip bolǵan bir gúmbez bar. Qutlımurattıń ákesiniń gúmbeziniń qasında onı súyinshisine alıwǵa bolmaydı. Biraq, piyshembige kelgen alamannıń hámmesi sonı aylanıp, diywalınıń unıraǵan topıraqların mańlayına súrtip atır. Áste sorastırsam, usı qoyımshılıq atı menen atalǵan qaysı bir shayxtıń maqbarası eken.

Gúmbez basındaǵı Qutlımurattı maqtawlar úlken bir jıynalısqá usap ketti.

— Qutlımurat dostımız, kerek dese ákesi ushın janın da ayamaydı, — dedi qarnı salınǵan birew. — Minekey, mına ákesiniń súwretin Turkiyadan súwretshi ákelip saldırdı. Súwretshi onıń júz jil turıwına kepillik berdi. Qutekeń aytqanın eki etpey oǵan úsh million sumdı bir iyinnen sanap berdi. Men ózim sanastım.

— Aǵayınler! «Jaman shının aytaman dep, sırın aytadı» deydi— dedi taǵı bir galstuk taqqan «isshi». — Sol aytqanday, men ırasımdı aytсам, keyingi on jıldan berli ákemniń basına barganım joq. Hár jılı eske túsiriw kúnleri bala-shaǵanı jiberemen. Sebebi, barıwǵa uyalaman. Ákemniń qábiri ele sol at aǵashı menen turıptı. Basına táwirlew etip belgi salıwǵa qúdiretim keledi. Lekin, qunt joq tá! Men usı qásiyetli maqbaranıń aldında turıp wáde etemen, kelesi jılı álbette ákemniń basına belgi qoyaman. Sebebi, Qutlımurat dostım bul saqıylıǵı menen, bul pazıyleti menen meni qattı uyalttırdı!

Sóz jarıspaqqá aylandı.

— Qutlımurat bul maqbara ushın otız úsh millionnan artıq pul sarpladı.

— Yaq, otız jeti millionnan kóbirek. Bul qurılıstıń bası-qasında men barman.

— Durıs! Lekin, ol ákesi ushın otız jeti sum jumsaǵan quraqım qıynalǵan joq.

— Ákege sarplaǵan ǵárejet— bul sawabıy is!

— Taqsır, durıs ayttıńız! Aqırı, ol seniń alladan keyingi dóretiwshiń!

Qullası, hárkim bir talasıp sóylep qaldı! Sóylegenlerdiń hámmesi de, «meni kórdi me eken» degendey kóbirek Qutlımurat qusbegige qarap sóyledi. Ol hárkim maqtaǵan sayın bir óksheden bir ókshege minip, marapatlanıp turdı.

Kúndi awdıruńqırıp, maqbara menen zorgá xoshlasıp qayıtıp keldik. «Deńgeneniń úlkenin túye soyǵanda kóreseń» degendey, dasturqannıń úlkeni kelgen soń boldı. Baǵana serlemegen ekenbiz, bul úy qalanıń tar kóshesine usamaydı. Keyin bilsem, dógerindegi tórt qońsınıń jayın qımbatına satıp alıp, ornına uzın-shubay saray saldırgan eken. Jeriniń ayaq betine qatara tamiljitip úsh otaw tigipti. Jurnalistlerdi húrmet etemen degenine bola bizlerdi birinshi otawǵa kirgizdi. Bul jerde sóylegende awzınıń bir shekesinen millionlar shıǵıp kete beretuǵın

biznesmenler, soñ úlken-kishi lawazımlardağı hámeldarlar otırdı. Eń qórenishi bizler Dosmırza ekewmiz.

Meni endi bir nárse qızıqtıra basladı. «Qusbeginiń ákesi tirisinde kim boldı eken? Súwretine qaraǵanda din háziret ya ataqlı iyshan bolıwı múmkin»

Áste-aqırın jılıslap barıp, «erteń keshte Iranǵa ketemen» dep otırǵan ózim qatarlı jigitke sıbırladım.

—Dostım, Qutlımurattıń ákesi tirisinde kim bolǵan?

Ol izine erip kelgen kishkene bala tınıshın alıp atırǵanday názer menen bir qaradı da, sóylesip otıra berdi.

Azmaz otırdım da, onıń arjaǵında úshinshi bolıp otırǵan kisiniń art betinen barıp iyninen túrttim.

—Yashullı, Qutlımurattıń ákesi kim bolǵan?

Ol maǵan bejireyip bir qaradı.

—He, jazayın dep pe ediń? Siz jurnalistlerden ólilerge de tınıshlıq joq.

Zańǵardıń dawısı qattıraq shıǵıp ketti me, hámme maǵan jek kóriwshilik penen tigildi. Endi bul otawda otırıwǵa ózimdi qolaysız sezip, shıǵıw menen boldım.

Ekinshi otawda baǵanaǵı imam menen ózine óksheles mollalar otırǵan eken. Meniń barıp esik betke jayǵasqanımdı heshqaysısı eles-tirgen joq.

Bir nárseni anıqlaǵıń kelse, tınısh tapqıń kelmeydi eken. Bul iret sıbırlawdı qoydım. Mollalar másele sorǵandı jaqsı kóredi ǵo.

—Taqısır!—dedim baǵanaǵı imamǵa qarap. —Bir nárse sorasam máyli me?

—Sorań balam!—dedi ol sawlat penen.

Hámme tım-tiris bolıp, meniń awzıma tigildi.

—Qutlımurat dostımız búgin ákesiniń húrmetin ornına qoydı. Meniń bir nárseni bilgim kelip tur. —Ákesi tirisinde kim boldı eken?

Imam jim bolıp qaldı.

—Balam!—dedi bir waqta. —Ekinshi márte ulamalardan másele soramaqsı bolsań, aldın ne sorayjaǵıńdı oylap al. Hárgiz bul dúnyadan ótken móhmin haqqında ǵıybat ǵap izlewshi bolma!

Mańlayıma payǵambar hasası menen urǵanday boldı. Otawdan qalay shıqqanımdı bilmedim. Men shıǵıw menen izim ǵaw-w ete qaldı.

—Taqısır, kewlińizge almań.

—Qalada ósip, biytártip ketken zańǵar dá!

— Duris. Ózi de soraǵanına pushayman bolǵan shıǵar.
Úshinshi otawǵa kirerimdi de, kirmesimdi de bilmedim. Dosmırza baǵana birinshi otawda qalıp edi. Bir waqta qasıma keldi.

— Ne qıldıń? Bildiń be? Kim bolǵan eken tirisinde?

— Heshkim aytpaydı.

Sóytsem, otawdıń artınan bir kisi quman alıp kiyatır. Kózine qarasam, betiń bar, júziń bar demey tuwrısınan sóyleytuǵın adamǵa usadı.

Táwekel usı adamnan da bir márte sorap kóriwge qarar ettim. Jamanlıǵı bir sóger. Kúni menen esitken gáplerim sógisten jeńil bolǵan joq.

Ǵarrı meniń sorawımnan keyin dógerek-dashqa bir-bir názer salıp aldı. Shaması, qusbegi bul dógerekte joq pa dep qaraǵan bolsa kerek. Ol áwliye basınan kelgen boyı ishke kirgennen, qayıp shıqqan joq edi.

— Inim, bul dógerекке kóship kelgenime barı-joǵı on jil boldı. Arǵı jaǵın bilmeymen, — dedi soń. Jasırıp turma desem, usamaydı.

— Aqsaqal, ol kisi bılır ólgen ǵo! Siz on jıldan beri...

— Men kóship kelgende ol kisi joq edi dá! Qariyalar úyine aparıp taslaǵanına bir jil bolǵan eken. Sonnan bılır óldi. Soyaqta óldi. Denesin ákelgende kelin jayǵa kirgizbey, tap mına mollalar otırǵan ortadaǵı otawǵa qoydı. Sóyerde juwıp shıǵardıq. Súyegine engenniń birewi ózim...

Bizler Dosmırza ekewmiz ań-tań bolıp qaldıq. Ǵarrı dáret alǵan qumanın otawdıń japsarına qoyıp, ózi ishke kirip ketti.

Onnan beri aradan on jil ótti. Redaktor bir ay máwlet bergen maqala ele jazılǵan joq. Irası, ákeniń húrmeti qanday bolıwı kerekligin ele bilmey júrmen.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jazıwshınıń ómiri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Jazıwshınıń qaysı janrdaǵı shıǵarmaların bilesiz?
3. Jazıwshınıń qanday satıralıq shıǵarmaların oqıdıńız?
4. Kinoscenarist sıpatında qanday kinofilmler dóretti?
5. «Ákeniń húrmeti» gúrrińiniń mazmunın túsiniń alıń.
6. Redaktor óz xızmetkerine qanday tapsırma beredi?
7. Qutlımurat ákesine qanday maqbara qurǵızǵan edi?
8. Qutlımurattıń ákesi kim bolǵan?
9. Ne sebep xalqımızda «ákeniń eń jaqsısı jezdedey» degen gáp bar?
10. «Ákeli jetim qor jetim, analı jetim zor jetim» — degen naqıldıń mánisin túsindiriy.

XALIYLA DÁWLETNAZAROV

(1952)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Xaliyla Dáwletnazarov 1952-jılı 10-fevralda Kegeyli rayonınıń Xalqabad elatında tuwıldı. Ol orta mektepti pitkregennen soń 1970—1975-jılları Nókis mámleketlik kórkem óner uchilishesinde oqıp tálim aladı. 1977-jıldan baslap «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasında ádebiy xızmetker bolıp isleydi. Bunnan sońǵı jılları Qaraqalpaqstan teleradio kompaniyasında teleredaktor, radioda muzıka bóliminiń baslıǵı, «Qaraqalpaqstan» baspasında redaktor, respublikalıq radio komitetinde ádebiyat hám drama bóliminiń baslıǵı, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası bas redaktorınıń orın-

basarı lawazımlarında islegen. 2009-jıldan baslap «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori bolıp islep atır. 2016-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq shayı» húrmetli ataǵına miyasar boldı.

Shayırdıń «Xat», «Sen maǵan kerekseń», «Sen jaqsı qızsań», «Ashıq bolmaǵan kim bar», «Xosh jaslıǵım», «Álwidaǵ, muhabbat, álwidaǵ», «Dos bolıw hámmeniń qolınan kelmes», «Ashıq bolıp jasań» poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı.

X. Dáwletnazarovtıń «Hásiret hawiri», «Paraxatshılıq haqqında sóz», «Anama xat», «Búlbúl pıǵanı», «Iyesiz jurıt», «Qaraqalpaq bayazı», «Ziywariy shejire», «Álwidaǵ muhabbat», «Xosh qal, jaslıǵım...» poemaları bar.

X. Dáwletnazarov 1991-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Shayırdıń «Ashıq bolmaǵan kim bar» (1992), «Dos bolıw hámmeniń qolınan kelmes» (1994) qosıqlar toplamına kirgen lirikalıq qosıqlarına xalqımızdıń búgingi turmıs tirishiligi, jer menen ana tábiyatımızdaǵı ekologiyalıq ózgesheliklerdiń xalqımız turmısına unamsız tásiiri, onıń qosıqlarınıń arqawı boldı. Álbette, kórkem sóz sheberi ushın ótiw dáwiriniń qıyınshılıǵın tereń túsiniw hám onı kewil-tuyǵılarınan ótkerip, keń oqıwshılar qawimine kórkemlep jetkerip beriw úlken sheberlikti talap etedi. Mısalı, «Táshwishimiz qat-qabatdur» qosıǵında shayırdıń búgingi ekologiyalıq apatshılıqqa janı ashıǵan xalıqtıń kewlindegi oytolǵanıslardı óz júreginen ótkerip jırlaǵanlıǵınıń guwası bolamız «Suwsız

el bolmaydı», suw tirishiligimizdiń arqawı bolǵanlıqtan da, shayır «Meniń dártli Ámiwdáryamsañ...» qosıǵında bolsa «Saǵındım ǵoy máwıj urıwlarındı «Anajanım Ámiwdárya, yar bolagór kólim ushın», yamasa «Sen bolmasañ búlbúl bolmas baǵlarda, qus túwe tolı jurttal qalar daǵlarda» dep ekolgoiyalıq qıyınshılıqlarǵa janı ashıp jırlaydı. Shayır X. Dáwletnazarovtıń sońǵı jıllardaǵı poyeziyalıq shıǵarmalarınıń ishinde «Iyesiz jurttal» qosıǵı belgili orın tutadı. Qosıqtıń ideya-tematikasında óz tuwılǵan awılınan erterek ketken lirik qaharmannıń júrek tolganısları kúshli berilgen. Ol sońınan tuwısqan inisiniń de anası menen qarındasın, úy dáskeleri menen birge iyti menen pıshıǵında alıp kóshkenligin, lekin erte báhárde uya salǵan qarlıǵashlardıń usı kóshke ermey qalǵanlıǵı tásirli súwretlenedi. Ásirese, eski jurttal ákesi egip, tárbiya bergen baǵları menen tallarınıń qalıp qoyǵanlıǵı shayır júregin eriksiz eljiretedi. Sonlıqtan da, ol «Ata jurttal qarap turǵanday, Ákem bolıp—kózi jasawrap» qatarlarında iyesiz qalǵan ata mákanı ushın ózin ayıplı sanaydı.

İYESİZ JURTTAL

Men awıldan kettim erterek,
Mágar... Qurı shaptım dalaǵa,
Turmıs sonı etkendi zárúr,
Soń, inim de kóshti qalaǵa.

Kekse Anamdı, qarındasımdı,
Úydiń awır dáskesin alıp,
Kóshti:
Biziń «Qutlıayaǵımız»
Bargan jerde júrdi talanıp.

Ketip qalıp júrdi awılǵa,
Oǵan heshkim dıqqat bólmedi,
Abzal kórip eski mákandı,
Bir kúnleri... qaytıp kemedi.

Iytarshılıq-dárkar ma iytkе?
Bargan jerde kerek ońısqı.
Tábiz bilmes iyt, pıshıq ushın,
Qırın qarar biraz qonısı.

Hár báhárde keler qarlıgash,
Shiylewsiz sol dálizimizge,
Bawır basıp qalıp-ek, biraq,
Kóshken waqta ermedi bizge.

Peshem emes, kimdi dur tillew,
Obalı ne? Eriwin, erdi.
Sezip izge qaytpasımızdı,
«Shırr-shırr» etip jılap jiberdi.

Ókinishtiń qursawı qalıń,
Ishki tuyǵım etiledi pash...
Únsiz-túnsiz qaldı baǵımız,
Ermedi ǵoy... bir de bir aǵash!

Sırlas, qıymas dep júrsek,
Olar,-
Tek, jerge bas iyedi eken-aw,
Sol topıraqtı bizden de ǵóre,
Haq, haqıyqıy súyedi eken-aw?

Yadqa tússe tuwǵan mákanım,
Eńsem túsip, qalarman jawrap,
Ata jurtım qarap turǵanday, —
Ákem bolıp—kózi jasawrap.

* * *

Jazıla-jaq kewil sherimniń,
Men unamsız qaharmanıman.
Qalanbasa oshaqqa otın,
Qazan shalqıp, bulqıy ma quman?

...Siyreksipti... «Mayda jiyde»miz,
Kiyatırman, qolımda baltam.
Kóp qırqılıp, shabılǵan tallar,
Bolıp qaptı-aw, dım gene jaltań!

Xabarlaspas biz benen endi,
Dúńkiyisken ǵóne túbirler.

Ağash túwe adamlardı da,
Táğdir degen, ayawsız birler.

Ákem paqır, jemis-jiydesin,
Pullar edi bazarğa satıp.
Al, biz...
Onıń nurlanğan bağın,
Ne kúnlerge qoyğanbız shatıp?...

Túbi menen berdik kótere...
Kim jargılar, kim tros salıp.
Al, daraqlar taban tireser,
Jerge bekkem asılısıp alıp.

Qarsılasar... aqırı bolmas,
Tuwğan jerin qushıp jıgılar...
Sol kúnlerdi eslesem búgin,
Ókinishten janım sıgılar.

Aytısqandı, bálkim duyım jurıt,
Sóz-qálbimdi tırnap qazar dım.
«Qolı qurı emes edi góy,
Átteń... suwpı Dáwletnazardıń...»

Qıynar ele hújdan azabı,
Sebebi, bul—oysızdıń isi,
Shanshıp edim ózim shúlliklep,
Meniń menen jaslı kóbisi.

Birew eger, birewler jular,
Kim dur buzar, kim dur dúzeter,
Bul ómirde kim dur qolı suq,
Onı kim dur qorgap-gúzeter.

Áke ruwhı keshirgey bizdi,
Túse almadım mülkine ara,
Sonnan meniń kewlim dağlı,
Jurtımniń da júregi jara.

Gelleklendi talay mártebe,
Talay narttan shıqtı talları,

Dım-dım siyrek qalğan aǵashlar,
Ákemizdiń ğamgún balları...

Súyeklerin ólgen aǵashtıń,
Soń áketer hárkim súyretip.
Ata-anańnıń aytpaǵanın da,
Qoyadı eken turmıs úyretip.

Olar kórip-bilmegen isler,
Soqpaǵında kóldeneń jatar.
Ańlitadı qáwip-qáterge,
Qıyınshılıqlarǵa sınatar.

Kóbeytedi qarız-parızdı,
Kimgе? Qashan? Qalay óteler?
Úyretedi shuqıp kózińe,
Murnıńa jip taǵıp jeteler.

...Meniń muńlı ákem qusaydı-aw,
Ińıranısıp gúrs-gúrs qulaǵan.
Ar-namısım aǵashlar menen,
Satılǵanday tuyılar maǵan!

* * *

Saǵınıshım kem-kem biytaqat,
Sol kúnlerden uzaǵan sayın,
Ótmishimniń yad shıraqların,
Qıyalımda qayttan jaǵayın.

Jan dúnyamnıń kópten beklewli,
Qapısınan úńildim jáne,
Suwıq sezim boyımdı qarıp,
Óz-ózimnen túńildim jáne.

Bay,—dep júrsem, kewlim jupını,
Tusawlı attay ármanım shabar,
Awılımnan, Anajanımnan,
Kópten berli almappan xabar.

Qırshın ketken jan doslarımniñ,
Bar emespe edi balları?
Joralıqtı keltirip bárjay,
Soramappan, arzı-halların!...

Baslañ meni qádirdan jollar,
Qulınshaq bop ósken úyime.
Jazdırılar ma ókinish túygen,
Kewlimdegi shiye túyinler?

Ashshı sezim janımdı qarıp,
Táğdirimnen túñildim búgin.
Men ózimdi umıtıp barıp,
Júregime úñildim búgin!

Men keshiktım...
Mına ómirde
Men kóbinshe júrdim utılıp.
Endi bolsa hinji-ármanlar,
Monshaqtayın ketken sıtılıp.

Keñlerge keñ. Tarğa tar-dúnya,
Geyde zıyat kereginen de.
Nazırqanar hátte, pútinge,
Birew qayıl, sheregiñe de.

Ómir degen qustayın erkin,
Mol-kól. Gey waq tolmas uwıs ta.
Jete bermes sozğan nárseñe,
Mútájliktiñ qolınday qısqa.

Adımları alshaq-waqıttıñ,
Tutıp bolmas: juwırğış, epli,
Bul táğdirge isenbek qıyın,
Minezi bar: bir, oñlı-shepli.

Soraw hám tapsırmalar

1. X.Dáwletnazarov lirikalarınıñ ideya-tematikası hám mazmun aytıp beriñ.
2. Shayırdıñ qanday poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı?
3. «Iyesiz jurtt» qosıgında lirik qaharmannıñ tuwılğan awılına degen sağınısh sezimleri qalay bayanlangan?

4. Qosıqta mákanınan kóshken iyt hám qarlıǵashlar qanday awhalǵa túsedı?
5. Qosıqta awıldan qalaǵa kóshken adamlardıń ekken teregi, miywe aǵashları qanday awhalǵa túsken edi?
6. «Tuwılǵan jerim—ata mákanım» degen temada gúrriń jazıń.

NÁBIYRA TÓRESHOVA

(1953)

Ómiri hám dóretiwshiligi. N. Tóreshova 1953-jılı 5-mayda Qońırat (házirgi Qanlıkól) rayonındaǵı házirgi M. Nurmuxammedov atındaǵı shirket xojalıǵında tuwıladı. Mektepti tamamlagannan soń 1969—1973-jılları Nókis mámleketlik pedogogikalıq institutınıń filologiya fakultetiniń til hám ádebiyat bóliminde oqıp bilim aladı. Sońınan 1975-jıldan baslap Qaraqalpaq teleradio kompaniyasınıń radioesittiriw komitetinde «Jaslıq» redakciyasınıń redaktori, bólim baslıǵı, 1989-jıldan «Ámiwdárya» jurnalında publicistika bóliminiń baslıǵı, házirgi kúnde usı jurnalda bas redaktordıń orınbasarı lawazımında islep atır.

N. Tóreshovanıń qosıq jazıwǵa qızıǵıwshılıǵı orta mektepte oqıp júrgen jılları baslangan. Onıń kórkem ádebiyatqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın ótkizgen tuwısqan ájaǵası shayırtábiyatlı Karamatdin Tóreshovtıń ornı girewli bolǵan. Ol ózi de qosıq jazıw menen birge qarındasına kóplegen kórkem kitaplardı ákelip berip, talantın tárbiyalap barıwǵa járdem etedi. N. Tóreshovanıń dáslepki qosıqlar toplamı «Jaslıǵım meniń» degen atama menen 1978-jılı jariq kórdi. 1981-jılı «Ádildiń sózleri» atamadaǵı gúrrińler toplamı, 1988-jılı «Sáwir samalı», 1991-jılı «Periyzat» qosıqlar toplamları hám usı jılı túrkimen shayırtábiyatlı Bahargúl Kerimovanıń «Ishqı dápteri» toplamınıń awdarması, 1994-jılı «Ózińnen» qosıqlar toplamı, 1996-jılı «Ádildiń sózleri»niń 2-kitabı, 2009-jılı «Ázizim» qosıqlar toplamı, jariq kórdi. Onıń «Qorǵan», «Shayqas», «Tutqın», «Qızım-aw», «Jetim qız», «Men ushın» poemaları menen «Periyzat», «Analıq haqqında qıssa» qıssaları, «Gúlzada» draması, «Yalǵanshı» dástanı basılıp shıqtı.

Shayırdıń bul qosıqlar toplamlarına kirgen lirikalıq qosıqları menen liro-epikalıq shıǵarmalarınıń ideya-tematikasında jaslıqtı, ómir gózzallıǵın,

ana watandı, tuwılǵan jerdi, tábiyattı, muhabbattı, perzentti, opalı yardı, insan boyındaǵı eń jaqsı pazıyletlerdi shın kewlinen tebirenip jırlaw ayırıqsha sezilip turadı. Ásirese, tuwılǵan jer, ana watan temasında jırlamaǵan shayır bolmasa kerek. Hátteki, tuwılǵan jerdi maqtanış etiwi, onıń ullılıǵın seziniw jasaw, hár bir insannıń perzentlik parızını esaplanadı. Usınday azamatlıq tuyǵını shayıra N.Tóreshova «Qaraqalpaqstanım meniń» qosıǵında júrek tórinen shıqqan perzentlik sezimleri menen tolıptasıp jır etedi:

Talantlı shayıra N.Tóreshova kórkem ádebiyatımızdı rawajlandırıwǵa qosqan pıdayı xızmetleri ushın 1995-jılı «Qaraqalpaqstanǵa miynetini sińgen mádeniyat xızmetkeri», 2003-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq shayırı» húrmetli ataqların alıwǵa miyasar boldı. 1983-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası bolıp qabıllandı.

QARAQALPAQSTANIM MENIŃ

Táriyp

Jan degeniń sonsha shiyrin,
Heshkim jannan keshe almas.
Jan ishira jan Watanım,
Heshkim jannan úze almas.
Úzse hámki bir kún kelip,
Pushayman jer tóze almas.
Kózdiń aǵı qarasınan,
Bezse sóner, beze almas.
Qaraqalpaqstanım meniń,
Anamnıń da anasınan,
Babalardıń babasınan,
Adamata, Nuwx payǵambar,
Tumarisa sazasınan.
Edige hám Alpamıslar,
Gúlayımnıń kaabasısań...
Basımdaǵı altın tajım,
Kewlimniń qalasısań.
Beyishim, bostanım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Sen ázelgi ata xalıqsań,
Ullılıqta bilimiń kóp.

Túrkiylerge altın taxtsañ,
Ulıs, beglik qurıwıń kóp.
Barlıq qáwim saǵa salǵan,
Eski úyseń sınıǵıń kóp.
Tumlı-tusqa shashıraǵan,
Toqsan eki burımıń kóp.
Ullı Táńrim algıslasa,
Bul dúnyada turıwıń kóp.
Teberik Watanım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Türkstan hám Turan saǵan,
Massagetten qalǵan mákan.
Altın Orda, Deshti qıpshaq,
Keń órisiń qatar qoǵan.
Mıń reńge juwdı seniń,
Júzlerińdi mıń bir zaman.
Mıń apatlı joldan ótip,
Bul kúnlerge keldiń aman.
Baxıtım, iymanım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Batırılıqta dańqı ketken,
Ernazarday kimler ótken.
Qaraqalpaqqa xanlıq berip,
Mingen Tawın biyik etken.
Hesh jaqtanda járdem kútpey,
Makkarlıqtı qıyıp ótken.
Ózbek, qazaq tuwısqanın,
Bawırına jıyıp ótken.
Márt, bahadır, narım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Kúni keshegi Allayarıń,
Seniń ushın janın tikti.
Babalarım úmitiniń,
Máwriti jetkenin uqtı.
Qanı tamǵan xalıq bayraǵın,
Duwtar menen bálent tuttı.
Óz aldına xalıq etip,
Shegarasın sızıp shıqtı.

Soń kúnshildiń ǵıybatınan,
Sibirlerde kúni pitti.
Árman menen alıslarda,
Biywaq sóngen tańım meniń.
Xalqı ushın janı qurban,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Aq kewillik qanımızda,
Qırıp alsań izi ketpes.
Haqtı súygen bendelerdiń,
Basınan baxıt, dáwlet ketpes.
Ana-jerim baylıqların,
Sanap kórseń sanaq jetpes.
Neft, gaziń, mramorıń,
Aǵıp turǵan baylıq pitpes.
Nesiybesi mol janım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Ámiw – Aral, eki ashıqtıń,
Kamarınan dóregenbiz.
Keń qushaǵın abat etip,
Ál-hasılǵa bólegenbiz.
Teńizinen marjan súzip,
Qumnan altın elegenbiz.
Biraq suq qol tartıp alıp,
Jábirin biz tólegenbiz.
Kóp úmitli tańım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Qaratawıń baylıq káni,
Qumıń taza xrustaldur.
Topıraǵıń asım-nanım,
Túwesilmes ırısqaldur.
Qarakóliń jaylaw sáni,
Kiyiklerge tuwısqandur.
Qırıńdaǵı qızǵaldaqlar,
Janıp turǵan gúlistandur.
Sawlat penen sánim meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Murat shayıq dástúrleri,
Búgin bizde dawam eter.

Jas áwladtıń bilim, aqlın,
Sınamaqqa sawal piter.
«Júzden júyrik, mıńnan tulpar»,
Tulpar jolın rawan eter.
Jáhanniń aq otawınıń,
Eń tórinen orın jeter.
Bilim quwǵan elim meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Tariyxıńdı dástan etip,
Bır ómirge jırlap ketken,
Sıpıra jıraw, Jiyenińdey,
Bul dúnyadan kimler ótken.
Kúnxoja hám Ájiniyaz,
Shayırılıqta bolǵan hóktem.
Berdaq shayır «Shejire»ńdi,
Ólmes etip aytıp ketken.
Sóz elinde sultanı kóp,
Mıń muqamlı tarım meniń,
Aspanı juldızǵa tolı,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Talantlılar makanısań,
Shiyrin lapızlılarǵa baysań.
Hár adamıń shayır seniń,
Sheshenlerge tolı jaysań.
Danalıq, begligiń miyras,
On tórt kúnlık tuwǵan aysań.
Reńinde júz mıń jılwa,
Kóz aladı aqqa jaysam.
Saltanatlı baǵım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Spitamen áwladları,
Jetiliskeń búgin bizde.
Alpamıstıń zúryatları,
Dárman bolar búgin bizge.
Jáhán ara palwanlıqta,
Erkinbayıń tústi kózge.
Márt, ǵayratlı uǵlanlardı,
Jetildirip ertip izge,

Qalqanlarín bolar seniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Esabı joq sansız baylıq,
Seniń jerlerińnen óner.
Qayta islewdi qolğa alsaq,
Jaqsı kúndi kózler kórer.
Dúnya júzi bazarları,
Sağan doslıq qolın berer.
Ana xalıq hár qádemnen,
Joqlıq emes, altın terer.
Tańır súygen xalqım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Ózbek xalqı óz bawırın,
Qırğızlarıń xanasıń.
Qazaq, túrkmen, sennen nusqa,
Qoy-qozısı qoralasıń.
Awızbirlik úlken dáwlet,
Hár úyde bar aralasıń.
Tájik, azar qol berisken,
Tamırı bir sağalasıń.
Reńli bostanım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Ǵárezsizlik zaman kelip,
Qurıldı kóp oqıw jaylar.
Kompyuter hám internetler,
San mıń ilim giltin jaylar.
Búgingi kún jas bala hám,
Kompyuterde oyın oynar.
Bilmeytuǵın nársesi joq,
Dúnya tanıp júzi jaynar.
Baxıtlı mákanım meniń,
Qaraqalpaqstanım meniń.
Júz mıń qırlı xalıqsań óziń,
Nurińnan kóz qamasadı.
Miywası mol baǵsań óziń,
Sabırlılıq jarasadı.
Insanlıqtıń órisiseń,
Jaqsı niyet ulasadı.

Seniñ baxıtlı erteñiñe,
Prezidentiñ jol ashadı.
Máñgi jasa elim meniñ,
Qaraqalpaqstanım meniñ.

ANA TILIM

Ana tilim — qálbiñ nurgá saqıydım,
Mıñ jırlasam, túwesilmes táriypiñ,
Sen jetkerdiñ áyyem ásir bitigin,
Anam Tumaristiñ mártlik tariyxın.

Sen arqalı ótmishimiz nur shashar,
Baba miyras arzıw-úmit gúl ashar,
Jazıp atır jaña ásir tariyxın,
Sen arqalı bilim alıp bul jaslar.

Ana tilim basımdağı gúl tajım,
Sen arqalı elim jayar qulashın,
Sen bar bolsañ ótmishim hám búginim,
Keleshegim sóndirmeydi quyashın.

Sen bar bolsañ, qaraqalpaq bar bolar,
Ala moynaq duwtardağı tar bolar,
Sen bar bolsañ hawazımız máñgilik,
Hár perzentiñ qatardağı nar bolar.

Máñgi aman bol tillerimniñ zibanı,
Seni ardaqlar gárezsizlik zamanı,
Qaraqalpaqtıñ tastı kesken sózi bol,
Ana-jurttıñ nurgá tolsın jamalı.

Soraw hám tapsırmalar

1. N.Tóreshovaniñ ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?
2. N.Tóreshovaniñ qanday dástan hám qıssaların bilesiz?
3. Shayıra «Qaraqalpaqstanım meniñ» qosıgında tuwılğan eldi qalayınsha táriypleydi?
4. Basımdağı altın tajım,
Kewlimniñ qalasısañ,

Tumli-tusqa shashıraǵan,
Beyishim, bostanım meniń.

Qaraqalpaqstanım meniń.

degen qatarlar arqalı shayıra ne demekshi?

5. Muǵallimniń járdemimde qosıqtı kórkemlep oqıp yadlap alıń.

6. Shayıra óz ana tiline bolǵan súyispenshiligin qalay sáwlelendirgen?

7. Qosıqtı tásirli etip oqıń hám yadlap alıń.

BAXTIYAR GENJEMURATOV

(1959)

Ómiri hám dóretiwshiligi. B. Genjemuratov 1959-jılı 11-mayda Taxtakópir rayonında tuwılǵan. 1976-jılı orta mektepti tamamlap, rayonlıq gazetada isleydi. 1978—80-jılları áskeriy xızmette boladı. Ol 1980-jılı Nókis mámleketlik universitetiniń filologiya fakultetine oqıwǵa kiredi hám «Nókis universiteti» gazetasınıń juwaplı xatkeri bolıp isleydi. 1985-jılı universiteti pitkerip, 1993-jılǵa shekem «Ámiwdárya» jurnalında ádebiy sın hám mádeniyat boliminiń baslıǵı, juwaplı xatkeri, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamında poeziya boyınsha másláhátshi, baslıqtıń orınbasarı, juwaplı xatker lawazımlarında isleydi.

1993-jılları Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń aspiranturasında oqıydı hám 1996-jılı «Ájiniyaz lirikasınıń poetikası» degen temada kandidatlıq dissertaciyasını qorǵaydı.

B. Genjemuratov 1996—2006-jıllar aralǵında filologiya fakultetinde oqıtıwshı, kafedra baslıǵı, jurnalistika bóliminiń baslıǵı, Berdaq atındaǵı milliy muzeyinde tariyx hám arxeologiya bóliminiń baslıǵı lawazımlarında isleydi. 2006-jıldan kafedra docenti bolıp islep atır.

B. Genjemuratov «Áptaptıń ómiri» (1987), «Saratan» (1990), «Oq qadalǵan ay» (1997), bir tomlıq «Saylandı shıǵarmaları» (2012) qosıqlar hám poemalar toplamları qaraqalpaq tilinde, «Ukuzdaryo bitiklari» (2006) qosıqlar hám poemalar toplımı ózbek tilinde baspadan shıqtı. Shayırdıń «Mode xan sózi yaki Chin jipegindegi bitik», «Qar Aq Alp Aq» poemaları ózbek tilinde, «Ukuzdaryo bitiklari» (2006) atamada óz aldına kitap bolıp qaytadan basıldı. Onıń bir dúrkin qosıqları «Türk sheriyatı antalogiyası» (Ankara, 2006) hám «XX asr ózbek sheriyati

antalogiya» sına (Tashkent, 2007) kirgizilgen. Shayır Batıs hám Shıǵıs klassikleriniń qosıqların qaraqalpaq tiline awdarıp, «Lirika» degen at penen 1992-jılı baspadan shıǵardı.

Shayırdıń bir qatar qosıqları qazaq, rus hám francuz tillerinde járiyalanǵan. Ol belgili tariyxshılar A.Yu.Yakubovskiy hám B.D.Grekovtıń «Altın Orda hám onıń qulawı» degen kólemlı fundamental miynetin qaraqalpaq tiline awdardı. B.Genjemuratovtıń «Ájiniyaz lirikasınıń poetikası» (1997) degen monografiyası baspadan shıqtı.

Ol Qaraqalpaqstan Jaslar awqamı sıylıǵınıń (1991 hám Ózbekstan Jazıwshılar awqamı sıylıǵınıń (2001) laureatı. 2006-jılı «Shuhrat» medalı menen, eń jaqsı qosıqları ushın Xorezm Mamun akademiyası, Ózbekstan Jazıwshılar awqamı hám Xorezm wálayatı hákimligi tárepinen sıylıqlandı. B.Genjemuratov 2007-jılı Qazaqstan qalasınıń Aqtaw qalasında ótkerilgen shayırlar tańlawınıń laureatı boldı. 2017-jılı «Ózbekstan Respublikasına miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri» ataǵına miyasar boldı.

QARIZIM KÓP

*Ustaz, Ibrayım Yusupov jerlengen kúni jazılǵan qosıq yamasa dostım
Quwanıshbay Orazımbetov penen sırlasıw*

Bir alladan biyjuwap jaqsı qosıq jazılmaydı,
Demi tawsılmaǵansha bendege jay qazılmaydı,
Júrekten jaqsı qosıq jan menen birge shıǵadı,
Ol-tánge jandı jetelegen Táńrimniń sazındaydı...

Baxtiyarda qosıq joq. Qaraqalpaqtan jır ketti,
«Tirilerden» túńilip, bul dúnyadan tiri ketti.
Endi ǵana er jetken, poeziya jetim qaldı,
Shayırlardı jılatıp Ullı Ibrayım Pirim ketti...

Wah!... Jorajan, qáyteyin, júregim muzlap atır,
Álle náirse sızlatıp hám tilkimlep duzlap atır,
Ózim ǵana ańlaytuǵın, ózim ǵana túsingen,
Asqar tawın joǵaltqan bir álem bozlap atır...

Sum ájel, bul qara jer jaqsılarǵa toymadı bir,
Adamlar shorsha kóksin oyǵanın qoymadı bir,

Jüreklerdiń tórlerinen orın alǵan adamlar,
Áy, Jaratqan! Keń dúnyaǵa sıymadı bir?!...

Men búgin bul shorshada bir káramat — Sezim kórdim,
Aǵamniń jer jayında Haqıyqatniń kózin kórdim,
Arshı Álem Aǵlasına Perishteler alıp ushtı,
Pıyrimdi qushaǵına qolım menen ózim berdim...

Bul dúnyaǵa, jorajan, aytatuǵın arızım kóp,
Ózim bilgen hám bilmegen ótewim shárt parızım kóp.
Pútkil ómirim dawamında jelkemde qılısh turar,
Ullı Ibrayım shayırga jaqsı qosıq qarızım kóp.

SHÍǴISTA OYANBAQTA DÁW UǴLAN—TURAN

Gúbelek, pal hárre búlbúl bolmasa,
Shólistanǵa megzer Gúl araları,
Quyash, ay, juldızdiń nurı tolmasa,
Zimistanǵa megzer kún araları...

Ańız bar: «Aspandı kóterip turǵan,
Batista Atlanttiń beli taladı».
Shıǵısta oyanbaqta dáw uǵlan—Turan,
Ol pálektiń júgin iynine aladı...

Awa, oyanbaqta ǵápletten Turan,
Ol Atlant táshwishin ózine aladı.
Oǵan mádet bolar duwalar qılǵan,
Xorezmniń palwan minaraları.

Soraw hám tapsırmalar

1. B.Genjemuratovniń qanday poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı?
2. Shayır poeziyasınıń ózgesheligin aytıp beriń.
3. Shayır «Qarızım kóp» qosıǵında «Endi ǵana erjetken poeziya jetim qaldı» dep ne ushın jırlaydı?
4. Shayır ózine qanday wazıypa júkleydi?
5. «Shıǵısta oyanbaqta dáw uǵlan—Turan» qosıǵın kórkemlep oqıń.
6. Shayırdıń qaysı shıǵarmaları basqa xalıqlar tiline awdarıldı?
7. Qanday ilimiy miynet bar?
8. B.Genjemuratov qaysı shıǵarmaları qaraqalpaq tiline awdarǵan?

DÚNYA ÁDEBIYATINAN

FRIDRIX SHILLER

(1759 – 1805)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Germaniyanıń ataqlı shayırlarınıń biri sıpatında Shiller jáhán ádebiyatınıń rawajlanıwına úlken úles qostı. Onıń lirikalıq qosıqları tereń filosofiyalıq mazmun menen suwǵarılǵan. Jazıwshınıń adamlarǵa ómir baǵısh etetuǵın shıǵarmaları haqıyqatında da xalıqshılıǵı gúressheńligi hám ádalatsızlıq ústemlik etken hákimiyat sistemasına qarsı keskin narazılıǵı menen ulıwma xalıqlıq ideallardı táriyiplep beredi. Shiller ayrıqsha kúshke iye gúressheń «Qaraqshılar» (1781), «Fiesko duzaǵı» (1783), «Zulımlıq hám muhabbat» (1784), tariyxıy temada jazǵan «Don Karlos» (1787), «Vallen-shteyin» (1799) romantikalıq tragediyaları, «Mariya Styuart» (1800), «Orlean qızı» (1802) hám de «Vilgelm Tell» (1804) sıyaqlı shıǵarmaların jaratıp, jáhán dramaturgiyası ǵáziynesin bayıttı.

Fridrix Shiller 1759-jılı Vyurtemberg gercoklıǵında áskeriy shıpaker shańaraǵında tuwıladı. Ol oficerdiń balası bolǵanı ushın Vyurtemberg gercogı Karl Evgeniy shólkemlestirgen áskeriy akademiyaǵa oqıwǵa kiredi. Bolajaq shayır akademiyaǵa oqıp júrgen jıllarınan baslap nemec sharayatınıń qarańǵı tárepleri menen soqlıǵısadı. Ózin aǵartıwshı alım dep kórsetiwge urınǵan Karl Evgeniy haqıyqatında zalım adam edi. Ol akademiyaǵa qattı qollıq siyasatın ornatıp, hámmeni, atap aytqanda studentlerdi ǵárezlilik, baǵınıshlılıq ruwxında tárbiyalawǵa háreket qılar edi. Karl Evgeniy nemec ádebiyatına jek kóriwshilik penen qarar edi.

Shiller studentlik jıllarında inglis hám francuz aǵartıwshılarınıń dóretiwshiligin úyrenedi. Óziniń zamanlasları bolǵan «Dawıl hám hújim» ádebiy háreketi wákilleriniń shıǵarmaları menen jaqınnan tanısadı. Russo, Lessing hám Shekspir sıyaqlı genial iskustvo danalarınıń shıǵarmalarınan suwsınlanadı. Bulardıń hámmesi Shillerdi sol waqıttaǵı sociallıq sistemaǵa, onıń ádalatsızlıǵına, neni qálese sonı isleytuǵın hámeldarlarǵa qarsı ǵázepleniwshilik hám jek kóriwshilik otın

tutandıradı. Usı kúnleri 22 jasar Shiller «Qaraqshılar» tragediyasın jazıp, zaman tártiplerine óziniń narazılıǵın bildiredi.

Jas dramaturgtıń birinshi shıǵarması bolǵan «Qaraqshılar» tragediyası Mangeym qalasınıń teatrında saxnaǵa qoyıladı hám úlken tabısqa erisedi. Shıǵarmanıń tamashasına barǵan Shillerdi Gercog Karl Evgeniy eki hápte qamap qoyadı. Sebebi, gercog ózine gárezli adamnıń erkin túrde, óz betinshe jumıs islewin qálemes edi. Mámleket xojayını menen bolǵan bul soqlıǵısqıwdan soń Shiller Mangeym qalasına ketedi. Bul jerde onıń «Fiesko duzaǵı», «Zulımlıq hám muhabbat» shıǵarmaları saxnaǵa qoyıladı. Joqarıda atları ayılǵan úsh tragediya dramaturg dóretiwshiliginde «Dawıl hám hújim» dáwirine tán bolıp, gúressheńlik, narazılıq keypiyatı menen Franciyada jetilisip kiyatırǵan burjua awdarısqaǵı (1789—1794) aralıǵındaǵı awhaldı sáwlelendiredi.

Shayır «Qaraqshılar», «Don Karlos», «Zulımlıq hám muhabbat» dramalarında reakciyaǵa, din, eski isenimine keskin gúres alıp bardı. Al, nemec xalqın birlikke shaqırǵan «Vilgelm Tell» hám francuz xalqınıń óz gárezsizligi ushın mártlik gúresin súwretleytuǵın «Orlean qızı» shıǵarmaları ullı shayırdıń úlken dóretiwshilik tabısı boladı. Bul shıǵarmalar házirgi kúnlerde de óziniń ótkir siyasiy baǵıtı hám kórkemlik kúshin joytqan joq. Sonıń ushın da, Batis Germaniyanıń jańa urıs otın tutandırwshıları «Vilgelm Tell» shıǵarmasın qattı qadaǵan etti. Bunda Shiller nemec xalqınıń eziwshilerin ayawsız áshkara etken edi.

Shillerdiń dárbadarlıq penen geziwleri dawam etedi. Ol Mingeymnan Leypcıqqa soń Drezden qalasına kelip jaylasadı. Endi Shillerdiń dúnyaǵa kóz qarasında evolyuciya júz beredi. Dáslepki gúressheńlik ornın tárbiyalıq ádep-ikramlıq hám aǵartıwshılıq kózqarasları iyeleydi.

1787-jılı Shiller Veymarga kelip, Gyote menen tanıladı. Gyote menen birgelikte Veymar teatrına shıǵarmalar jazadı. Shillerdiń Gyote menen doslıq qatnası 1794-jıldan baslanıp, ómiriniń aqırına shekem dawam etedi. Ekewi birge jurnallar shıǵarıp sol waqıtta kóp taralǵan konservator hám filitrlık poeziyaǵa soqqı beriwge qaratılǵan ataqlı tpi-grammaların dóretti. Evropa jámiyetinde iskusstvonıń táǵdiri ushın gúres aparǵan eki ullı jazıwshı bul arqalı gumanizm ideyasın keńnen úgit-násiyatladı.

90-jılları Shiller estetikaǵa tán shıǵarmalar jazadı. «Tragediyalıq iskusstvo haqqında», «Adamdı estetikalıq jaqtan tárbiyalaw haqqında xatlar» sıyaqlı teoriyalıq shıǵarmalarında idealist Kant filosofiyasınıń tásiiri sezilip turadı. Erkinlik hám gózzallıq túsinikleri arasındǵı óz ara

múnasibetler máselesin shesher eken, endi Shiller insan kámilligi hám jámiyetti qayta qurıwda estetikalıq tárbiyanıń xızmetine ayırıqsha áhmiyet beredi. Shayır tariyx, áyyemgi grek iskusstvosı menen shuǵıllanıp, adamlardı gózzallıq idealı menen tárbiyalaw múmkin degen teoriyalıq juwmaqqa keledi. Ol antik dúnya iskusstvosında óz idealların kóredi. Shiller 46 jasında, áyne dóretiwshilik kúshke tolǵan paytında dúnyadan ótedi.

Dramalıq shıǵarmalar menen qatar, Shiller kóp ǵana lirikalar da jazdı. Shayır 1797—1804-jıllar arasında kóbinese ballada jazıw menen shuǵıllandı. Shillerdiń kóp ǵana balladalarınıń ishinde «Qolǵap» balladası ayırıqsha orın tutadı. Onda kishkene syujet paydalanılıp, shayırdıń jeke sezimleri menen ishki keshirmeleri beriledi. Sol dáwirdegi isi erikken hámeldarlardıń máslık penen islegen háreketlerin sınaǵa aladı. Haywanatlardıń alısıwın tamashalawǵa kelgen hayallardıń da mákkarlıǵı menen aqılsızlıǵın pash etedi. Solay etip, adamdı qorlaw, insanıyılıq pazıyletti ayaq astı etiw, adamnıń ústinen kúliw sıyaqlı feodallıq sistemanı jek kóriwshilik sezimi menen áshkaralaydı. Ballada da shayırdıń tereń gumanistlik ideyası ayqın kórinedi.

QOLǴAP

(Ballada)

Ay-hay dúnya, qızıq kóp-aw ózinde!
Korol-patsha berilip más sezimge,
Talastırıp qamap qoyǵan ańların,
Qızıq kórer ishi pisen gezinde.
Baronları, qonaqları, balası
Húkimdardıń qaptalına jarasıp,
Biyik balkon-shardárege shıqtı da,
Turdı bári tamashaǵa qarasıp.
Rıcarlar erlik dańqı tanılǵan,
Kózlerinde ıshqı otı jalınlar.
Qızıq kórmek bolıp quwday sızıldı
Zer lipaslı úlbiregen xanımlar.
Korol bir isharat berdi bir páste,
Temir tor qapısı ashıldı áste,
Mań-mań basıp shıqtı jaysań arıslan,
Bir aqırıp qoydı aybatlı túste.

Artı jıńışke, bas beti dáwsebendey,
Kóz qarası shaynamastan jegendei.
Dál ortaǵa jatıp aldı sozılıp,
«Batır bolsań, jantasıp kór» degendei.
Korol bir isharat berdi taǵı da,
Ekinshi temir tor ashıldı sonda.
Ǵarǵıp shıqtı dáw júrekli jolbarıs,
Bata almadı biraq ol arıslanǵa.
Ań patshasın kórip, bılǵap quyırǵın,
Kútkendei-aq, onıń hámir-buyırǵın,
Bir-eki baqırıp, tumsıǵın jalap,
Ózinen kúshliniń shalǵanday ıǵın,
Ol hám jattı. Korol burıldı jáne,
Úshinshi temir tor ashıldı mine.
Eki qaplan-barıs shıǵa sekirdi,
Biyǵam jatqan jolbarıstıń ústine.
Jolekeń olardı qaǵıp tasladı,
Arıslan kóz ashıp, onı xoshladı.
Qaplanlar da kúsh atasın sezgen soń,
Irıldap, qıypanlap jata basladı.
Tınıshlıqta sóytip az waqıt ótti,
Turgan jurttıń sabır-taqatı pittı.
Jırtqısh ańlar jatqan jerge bir waqta
Balkonnan bir qolǵap tústi de ketti.
Dem jetpey turganda eskendei samal,
Jurt selk etip, tańırqastı sol máhál.
Sonda qasındaǵı óz jigitine,
Mıyıq tartıp kúldi bir sahıpjamal.
Mákkar kúlki menen qıyılıp qattı,
Shiyrin ziban menen sulıw til qattı:
«Iras bolsa,—dedi meni súygeniń,
Ákelip ber túsip ketken qolǵaptı».
Jigit únsiz túsip ketti balkonnan,
Jırtqıshlar ústine kirdi de, sonnan—
Tikke barıp, alıp qayttı qolǵaptı,
Arıslan hám jolbarıstıń aldınan.
Xanımlar «shuw» etip, húrresi ushtı,
Hátte, erkekler de hawlıǵa tústi.

Gór awzınan aman qaytqan jas jigit,
Maqtawlarğa qulaq aspadı hesh te.
Ashıgınıń salqın qarap kózine,
«Algısıń ardana bolsın ózińe»
Dep, ájelden alıp kelgen qolǵaptı,
Ilaqtırdı sulıw qızdın júzine.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Shiller akademiya oqıw júrip gercog Karl Evgeniydın siyasatına ne sebepten qarsı boladı?
2. Gercog Karl Evgeniy Shillerdi eki hápte qamap qoyıwınıń sebebi nede?
3. Shayırdın dramalıq shıǵarmalarının ideyası hám mazmunında qanday máseleler sóz etiledi?
4. Shiller Gyote menen birlikte qanday dóretiwshilik jumıslar alıp baradı?
5. Shayırdın «Qolǵap» balladasında adamlardaǵı qanday qásiyetler áshkara etiledi?
6. Shayırdın «Qolǵap» balladasın oqıń hám mazmunın sóylep beriń.

SERGEY ESENIN

(1895 – 1925)

Ómiri hám dóretiwshiligi. XX ásir baslarındaǵı rus ádebiyatınıń belgili sóz sheberi Sergey Esenin óziniń erkin oy-pikirdegi lirikalıq qosıqları hám liro-epikalıq shıǵarmaları menen jáhanniń kóp-legen ellerine jaqınnan tanıs boldı.

Sergey Esenin 1895-jıldın 3-oktyabrinde Rossiyanıń eski tariyxına iye bolǵan Ryazan guberniyasına qarastı Konstantinova awılında dúnyaǵa keldi. Ol kishkene waqtınan baslap-aq, ana tárepinde dayı atasınıń qolında tárbiyalanadı. Jaslayınan zeyinli ósken Sergey bes jasında oqıwdı úyrenen bolsa, toǵız jasınan baslap qosıq jaza basladı. Ol awıl muǵallimleri tayarlaytuǵın mektepti pitkergennen soń, on tórt jasında Moskvaga baradı hám bul jerde sawdagerdın kárxanasında, baspaxanada jumıs isleydi. Ádebiyat hám muzika dógeregine qatnasıp, qosıqlar jaza baslaydı. Qosıqları on toǵız jasınan baslap-aq, Moskvadaǵı gazeta-jurnallarda

basılıp shıǵıp, keń oqıwshılar jámáátshiligine jaqınnan tanıladı. Ol sayaxatshı shayır sıpatında dúnyanıń kóplegen ellerinde saparlarda boladı. Jigirma jasında Petrogradqa kelip, ataqlı rus shayıru Aleksandr Blok penen tanısadı. 1918—21-jıllar aralığında Murminskiy, Arxangelskiy, Qırım, Kavkaz, Bessarabiya, Ázerbayjan ellerinde saparlarda boladı. 1922—23-jılları Germaniya, Franciya, Belgiya, Italiya sıyaqlı Evropa ellerine barıp, tórt ay Amerikada da boladı. Ol tez ósip, áyne dóretiwshiligi rawajlanıp kiyatırǵan waqtında 1925-jılı, 25-dekabrde 30 jasında qaytıp boladı.

Sergey Eseninniń ayırım lirikalıq qosıqları menen poemaları talantlı qaraqalpaq shayırları Turǵanbay Jumabaev («Meniń jolım», «Bilim», 1992) hám Baxtiyar Genjemuratovlar («Lirika», «Bilim», 1992) tárepinen qaraqalpaq tiline awdarılıp basıldı.

Ol óziniń az ǵana ómiriniń ishinde-aq, «Bul dúnyada men bir jolawshı», «Qarındasıma xat», «Atama xat», «Parsı namaları» qosıqlar dúrkini, «Dártler keter ósik kewilden», «Ana ibadatı», «Iyt haqqında qosıq», «Túlki», «Megzemeydi báhár shadlıqqa», «Jasap men sharshadım», «Pushkinge», «Báhár», «Meniń jolım», «Mına kóshe tanıs maǵan», «Kashalovtıń iytine», «Boran jılar», «Ah dawıl, ah dawıl» hám t.b. birneshe lirikalıq qosıqları menen «Anna Snegina», «Ullı sawash qosıǵı», «Pugashev» sıyaqlı birneshe poemaların jazıp úlgerdi.

Shayır oǵada jas bolıwına qaramastan, ol dóretken qosıqlarda ózi jasaǵan dáwirniń jámiyetlik-siyasiy máselelerine biypárwa qaramaǵanlıǵı, sózine, pikirine iye talant iyesi ekenligi ayqın sezilip turadı. Mısalı, shayırdıń «Meniń jolım» qosıǵında basıp ótken ómirin óz xalqınıń táǵdiri hám tuwǵan awılı turmısınan hasla bólek alıp qaramaǵan lirikalıq qaharmannıń kewil-kúyi ashıq jırlanǵanlıǵınıń gúwası bolamız.

Sergey Eseninniń qaysı qosıǵın alıp qarasaq ta ómiri hám ana Watan táǵdiri menen tıǵız baylanıslı dóretilgenin kóremiz. Ásirese, shayır kóplegen ellerde saparlarda bolsa da óz elin, tuwılǵan awılı Ryazandı hasla esten shıǵarmaydı. Sonlıqtan da, onıń «Endi qaytaman úyime», «Atama xat», «Qarındasıma xat» sıyaqlı birneshe lirikalıq qosıqlarında Watan saǵınıshı, tuwǵan jer muhabbatı menen jasap atırǵan shayırdıń júrek sezimleri menen jaqınnan tanısamız.

Shayır jas bolıwına qaramastan, kóp jerlerdi kóriwge hám olar haqqında da ájayıp qosıqlar dóretiwge umtılıp jasaǵanlıǵı ayırım lirikalıq shıǵarmalarında ayqın sezilip turadı. Ásirese, ol ullı talant iyeleriniń Watanı bolǵan Shıǵıs ellerine, solardan Iranǵa barıwǵa oǵada qızıǵadı,

lekin onıń bul tilegi iske aspasa da «Parsı namaları» degen lirikalıq dúrkinin jazadı. Shayırdıń usı dúrkinge kirgen qosıqları sheberlik penen jazılǵanlıǵı sonshelli, tap shayırdı usı jerde, usı eldiń adamları arasında júrgendey seziwimiz múmkin. Mısalı, shayırdıń usı dúrkinge kirgen «Xorasanda bir dárwaza bar...» degen qosıǵı

Bes qatarlı, bes bántli ápiwayı hám qısqa qatarlardan ibarat bolıp, yadlawǵa qolaylı bolıp jazılǵan. Qosıqta shayır Xorasandı kelme de, Xorasannıń dárwazasınıń sırtınan baqlap, kewli sezip turǵan adam sıyaqlı bul eldiń adamların, ásirese, gózzal periyzatına degen mehir-muhabbatın ana Watan muhabbatı menen qatarma-qatar qoyıp jırlaydı. Bul da shayırdıń shıǵıs ellerine bolǵan izzet-húrmeti menen óz watanına bolǵan perzentlik muhabbatınıń máńgilik ekenliginen derek beredi.

Shayırdıń «Dártler keter ósik kewilden» qosıǵı da «Parsı namaları» dúrkinine tiyisli. Bul qosıqta da rus shayırdı S.Eseninnıń Iran gózzalına bolǵan súyiwshilik sezimleri sheberlik penen jırlanadı. Bunıń sebebi, shayır parsı tilindegi klassik ádebiyattıń úlgileri menen jaqınnan tanıs bolǵannan soń usı elge keliwdi hám usı eldiń gózzalların kóriwdi qıyalınan ótkeredi. Qosıqta rus shayırdıń Iran gózzalına bolǵan ashıqlıǵı isenimli súwretlegenini sonshelli, shayırdı Iranda júrgendey kóz aldımızda elesletemiz. Shayır óz eliniń hayal-qızları menen shıǵıs hayallarınıń turmısın salıstırmalı túrde súwretlew arqalı haqıyqıy turmıstı sheber súwretley alǵan. Shayır Iran gózzalın «gülge», «tań júzli dilbarǵa», «kiyik kózli sulıwǵa» h.t.b. teńeydi. Eger de, sol gózzal bir mártebe jılwa menen im qaqsadı boldı, basına jipek oramal salıp, jollarına she-raziy gilem tóser edim, degen shıǵısqa tán bolǵan súwretlewlerdi oǵada sheberlik penen súwretley alǵanlıǵına qayıl qalmaw múmkin emes.

PARSÍ NAMALARI

* * *

Kónil daǵı qıynamas meni,
Júregimnen kem-kem alıslar.
Tegarannıń kógis gülleri
Dártlerime dawa baǵıshlar

Shayxanashı dúǵıjım mına,
Bul rustı qayıl etsem dep,
Ashshı araq, vino ornına,
Berer maǵan ashshı shay demlep.

Bağıńızda túrli gúller bar,
Sıyła, lekin, búlinbe xojam.
Aqsham mağan telmirer dilbar,
Sál serpilgen shıdırasınan.

Rossiyada qızlar janında,
Saqlaymız matawda kórkin.
Úyrenemiz posa alıwǵa,
Tóbelessiz, qanjarsız, biypul.

Tañ kelbetli, kózleri janıq
Bul gózzalǵa meniń tillerim;
Xorasanı oramal alıp —
Berer edim Shiyraz gilemin.

Ashshı shay quyıp, iship kórerimen,
Jalǵan sózdi aytpayman biraq,
Ózim ushın juwap berermen,
Seniń ushın bermeymen juwap.

Qaray berme esikke qatań,
Bağıńızǵa, báribir jol, bar ...
Sál serpilgen shadırasınan
Aqsham mağan telmirdi dilbar.

* * *

Ayttım búgin pulpurıshqa; mağan
Ne beredi bersem túmendi,
Men Lalaǵa qalay aytaman
Parsı tilde «súyemen» dewdi?

Men pulpurıshqa ayttım qaytadan,
Sazday jeńil, bulaqtay taza
Lala ushın qalay aytaman,—
Parsı tilde sorayın posa?

Taǵı da men ayttım qaytadan,
Jasqanıwdı qaytarıp keyin,
Men Lalaǵa qalay aytaman,—
«Úyret mağan sen menlik» deyin?

Juwap berdi ol pulpurish qisqa;
Ashıqlıqtı aytalmas sózler,
Tek gúrsiniw shıgadı tısqa,
Yaqt bolıp janadı kózler.

Atı bolmas hárgiz posanıń,
Qábirdegi jazıw emes ol.
Jupar shashqan lala mısalı,
Láblerdegi erigen ses ol.

Sen ishıqıdan kepillik kútpe,
Jollarında quwanış, muń bar.
«Menikiseń» dey alar tek de,
Shadıranı julqıǵan qollar.

* * *

Ayttıń maǵan Saadiy mudam
Aq siyneden posa alǵan dep.
Sál sabır et, waqtında buǵan,
Quday ushın úyrensem kerek!

Qosıq ayttıń: «Efrattan ótseń,
Gúller kórki qızlardan ısıq».
Shayırılıqqa saıyılıq etsem,
Jazar edim basqasha qosıq.

Sulıw bolsın yarım bir ǵana,
Men güllerdi qırqıp taslayman,
Shahiydadan zıyat gúl-lala,
Tabılmasa deymen hesh qaydan.

Násiyat aytıp qıynawdı qoysañ...
Men awlaqpan násiyat degennen.
Shayır bolıp tuwılǵan bolsam,
Shayırlarsha súyiseyin men!

* * *

Men Bosforda bolmadım hesh te,
Qoy, sorawlar bermegil maǵan.

Teñiz kórdim kózińde keshte, —
Rus jalın bolıp lawlağan.

Men Bağdadta jürmedim, ıras,
Ákelmedim jipek, xnanı.
Dizeñizge bas qoyıp bir pás,
Bir dem alsam qalay boladı.

Sen janıma qımağıl jábir,
Ótinishim bos ketti. Jurtım—
Rossiyada ataqlı shayır
Bolğanlıgım sen ushın bir pul.

Kónilimde garmonnıń sestı,
Aydın keshte iyttiń úrgeni.
Qıyalıńdı tartpayma heshbir
Rossiyanıń uzaq elleri?

Jabıqqannan kelmedim bunda,
Qıyalımdı meniń urladıń.
Eki qolın megzep aq quwğa,
Eki qanat bolıp shırmadıń.

Nalımayman ótken ómirden,
Biraq, bir pás alayın tınım.
Sózler qozğan shadlı elińnen,
Ángimeler aytıp ber búgin.

Qoygıl meni sózine baylap,
Qıyalımda garmon sherteyin,
Arqadağı gózzaldı oylap
Gúrsinbeyin, árman eteyin.

Men Bosforda bolmadım hesh te,
Biraq, sóylep berermen sağan.
Teñiz kórdim kózinde keshte,—
Kógis jalın bolıp lawlağan.

* * *

Nur aymalar Iran aqshamın,
Gúl jawdırar dalada—bayram.

Hayyam aytqan qosıqtı, janım,
Ayt aldımda bolayın hayran.
Gúl jawdırar dalada—bayram.

Ay nurına shomılar Shiyraz
Kókte oynar juldız shoğır.
Nıqap tutup júredi gil naz,
Unamas bul mağan oğır.

Ay nurına shomılar Shiyraz.
Kún almasın deyme jüzlerin,
Qızlar nege júrer nıqapta?
Artıq súysin deyme ózlerin,
Koringisi kelmey shuwaqqa,
Qızlar nege júrer nıqapta?

Sen nıqaptı dos tutpa sánem,
Al sózimdi salmay talqıǵa.
Qısqa ómir bergen goy álem,
Qana almassań onıń zawqına.
Al sózimdi salmay talqıǵa.

Táǵdırlardıń qaralığı da,
Bizge hújim ete almas zıyat.
Júzlerińdi xoshirey mına
Bul álemnen jasırw uyat
Bergen onı ana tábiyat.

Gúl jawdırar baǵlarda keshte.
Ózim aytıp beremen saǵan—
Qosıqlardı Hayyam aytpaǵan,
Basqa mákan turıptı este...
Gúl jawdırar baǵlarda keshte.

Hawa taza, kók-kóńbek tınıq,
Men júrippen gúller aralap.
Jolawshı, sen uzaq jol júrip,
Kóre almassań shóllerdi biraq.
Hawa taza, kók-kóńbek, tınıq.

Jazıqlıqtan óterseń jaynap,
Bağ ishi bay ireń, túrlerge.
Sen júreseń ásten abaylap,
Qulap ketpew ushın gúllerge.
Jazıqlıqtan óterseń jaynap.

Sıtırlar yaq, sıbırlar bağlar,
Qosıǵıday Saadiydiń názik.
Ay ashılıp nur tókken shağlar
Bağlar jáne kórkem hám qızıq,
Qosıǵıday Saadiydiń názik.

Kónil kúyin taratar peri,
Sıbızǵıday jaǵımlı sonsha.
Qushaǵına ol alar bolsa,
Qalmas hárgiz hijran dártleri,
Sıbızǵıday jaǵımlı sonsha.

Sharshaǵanıń shıǵar keshegi,
Jollar júrip harıǵan adam,
Olpeń, salqın samal esedi,
Simiremen taza hawadan,
Olpeń, salqın samal esedi.

* * *

Xorasanda bir dárwaza bar,
Bosaǵası gülge oranǵan.
Onda turar páriyshan nigar.
Xorasanda bir dárwaza bar,
Asha almay kettim dimardan.

Qollarımda kúsh bar qanshama,
Shashlarımda altın, zer ireń.
Ol qız meni tutqın qılsa da,
Qollarımda kúsh kóp bolsa da,
Ol esikti ashalmadım men.

Nege kerek meniń mártligim,
Nege kerek meniń qosıǵım?!

Sháhiy meni súymese búgin,
Ashalmasam onıń esigin,
Nege kerek meniń mártligim?!

Rossiyaǵa qaytaman endi,
Iran! Seni qaldırǵanım ba?
Júrmespen be qayta bul joldı —
Watanım tur kózim aldında,
Rossiyaǵa qaytaman endi.

Xosh bol endi, xosh bol periyzat,
Dárwazańdı ashalmasam da,
Dártiń menen bolarman abat.
Ant etemen oylap jasawǵa,
Xosh bol endi. Xosh bol, periyzat.

* * *

Ferdawsiydiń kórkem Watanı,
Xoshmináyım kózleri oyshań.
Bul rustı—qızǵın máháli,
Hárgiz-hárgiz umıta almaysań,
Ferdawsiydiń kórkem Watanı.

Ájayıpsań, kórkemseń Iran,
Shamshıraqtay janar lalalar.
Qıyallarım eligip buǵan,
Basqa úlkelerdı aralar.
Ájayıpsań, kórkemseń Iran.

Simireyin sońǵı mártebe,
Xosh iyisti sherbettey suwıq.
Xoshlaspaymız dew — bul qamtáme,
Janım, Shahiy, sestıńdi tınıq
Tınlayın men sońǵı mártebe.

Men ózińdi umıtarman ba?
Qayda barsam, qayaqta júrsem,

Seni aytıp kóringen jangá,
Kóz aldımda bolarsañ bir sen —
Seni máñgi umıtıw qayda.

Men qayğıńnan ketpespen kóship.
Kerek bolar sağınsañ keshte,
Qaldırayın sağan bir qosıq,
Onı aytıp sen meni esle.
Dawısımdı qosıqtan esit...

* * *

Shayır bolıw-juwabım tayın;
Aytar bolsam haqıyqat gózlep,
Erkeletip basqanıń janın,
Jara salıw janıńa júzlep.

Shayır degen dúnyağa sırlas.
Ayan bolar sağan búgini.
Búlbúllerdıń janı qıynalmas,
Tek bir qosıq aytatuǵını.

Sıńırlawıq ermekseń jurıtqa,
Háy, sen totı, dawıs joq sende,
Ózińshelik kerek qosıqqa,
Baqa qusap baq-baq etseń de.

Araq haram depti Muhammed,
Shıǵarmaptı jurttı sáwirge.
Sonıń ushın shayır vino ishıp,
Urar eken ózin jábirge.

Shayır kelse súyiklisine,
Yarı ashsa basqağa qushaq,
Ot tússe de janıp ishine,
Shayır oǵan urmadı pıshaq.

Qızǵanısthan júregi jansa,
Gúbirlener úyine deyin;

«Táǵdirime jazılǵan bolsa,
Qańǵırıp-aq, endi óleyin.»

* * *

Qız qolları bir jup aq qustay
Altın shashım ara dildirer.
Ishqı—qosıq mısıl tawıstay
Jáhán gezıp aralap júrer.

Bir waqları aytım namalar,
Aytıp turman qaytadan ózim.
Sonıń ushın tereń dem alar
Náziklikke shomılǵan sózim.

Janıń bolsa muhabbat jayı,
Júrek bolar bir bólek altın.
Tegarannıń kóktegi ayı,
Qosıǵıma bere almas jarqın.

Endi qalay jasayman, janım,
Kúyeyin be Shahiy nazına,
Ya qartayıp qashqanda sánim,
Shad bolsam ba ıshqı sazıma?

Hárkimde bir jol bar unamlı,
Hárkimde bir ózgeshe háwes.
Jaman qosıq aytsa iranlı,
Bilip qoyıń, Shiyrazlı emes.

Qosıǵımdı meniń soráǵan
Adamlarǵa bılay aytıńlar;
Sulıw aytar edi ol adam,
Joldan urdı onı aq quwlar.

* * *

«Nelikten ay sewer óli nur
Xorasannıń gúl baǵlarına?»

Engendeymen rus jeriniñ
Perdelengen dumanlarına.—

Dep soradım, ázizim Lala,
Túngi ğam-gún sáwir tallardan,
Olar mağan aytpadı nawa,
Tek úndemey qaradı mağan.

Nelikten ay nur sewer ğam-gún?»
Dep soradım búgin güllerden.
Olar ayttı: «Sorap kór aldın,
Lala gülden tańda terbelgen».

Japıraqların shayqadı lala,
Ol sıldırlap sır asha ketti;
«Basqa menen kórdim bağana,
Shahiy basqa birewdi ópti.»
Shahiy ayttı: «Rus bilmeydi...

Janı—qosıq, qosıǵı—janı...»
Sol ushın ay sáwle sewmeydi,
Gúńgirtligi-qayǵısı, ğamı.
Ózgeris kóp bolar álemde,
Birew qáler, birew qálemes...
Biraq, ozim túnler degende,
Aylı túnge bolarman háwes...

Soraw hám tapsırmalar

1. Rus shayırı Sergey Eseninniñ ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?
2. Shayır qaysı ellerde saparlarda boladı hám shıǵıstıń qaysı qalasına barıwdı árman etedi?
3. Shayır «Parsı namaları» qosıǵınıń ideyasında qaysı temanı sóz etken?
4. Qosıqta Shıǵıs hám rus xalıqlarınıń milliy ózgesheligin kórsetetuǵın orınlardıń ahmiyet berin.
5. Qosıqta watan saǵınıshı qalay berilgen?
6. Qosıqta sóz etilgen Iran qalası qaysı ullan shayırlardıń watanı?
7. Eseninniñ ana Watan, tuwılǵan jer haqqındaǵı qosıqlarınıń mazmunın aytıp berin.

MUWSA TASHMUHAMMED ULÍ AYBEK

(1905—1968)

Ómiri hám dóretiwshiligi. XX ásir ózbek ádebiyatınıń iri wákılleriniń biri Muwsa Tashmuhammed ulı Aybek házirgi zaman ózbek ádebiyatı tariyxında lirik shayır hám sheber prozaik jazıwshı sıpatında jurtsılıqqa keńnen tanıldı.

Aybek 1905-jılı 10-yanvarda Tashkentte ónerment shańarağında dúnyağa keldi. Aybek—jazıwshınıń ádebiy laqabı bolıp, onıń tiykarǵı atı Muwsa, atasınıń atı Tashmuhammed. Aybek dáslep eski mektepte, sońınan zamanagóy mekteplerde bilim aldı. Aybek 1930-jılı Orta Aziya mámleketlik universitetiniń jámiyetlik

pánler fakultetin pitkeredi hám 1935-jılǵa shekem usı universitette siyasiy ekonomika páninen sabaq berdi. Ol sonıń menen birge, Ózbekstan Ilimler Komiteti janındaǵı Til hám ádebiyat ilimiy izertlew institutında (1933—1937) ilimiy xızmetker bolıp isledi. 1938—1941-jılları Ózbekstan oqıw-pedagogika baspasında ádebiy awdarmashı hám redaktor wazıypalarında isleydi. Sońınan birneshe jıllar dawamında Ilimler akademiyasınıń jámiyetlik ilimler bólimine hám Ózbekstan Jazıwshılar awqamına basshılıq etti. «Sharq yulduzi», «O‘zbek tili va adabiyoti» jurnallarınıń bas redaktori bolıp isledi. Biz bunnan Aybektiń ádebiy-dóretiwshilik jumıslar menen ilimiy jumıslardı da birge alıp barǵanlıǵın kóremiz. Aybektiń kórkem ádebiyat hám ilim tarawındaǵı xızmetleri esapqa alınıp, 1943-jılı Ózbekstan Ilimler Akademiyası dúziliwden-aq, onıń haqıyqıy aǵzası bolıp saylandı. Ol 1965-jılı Ózbekstan xalıq jazıwshısı, 1946-jılı «Nawayı» romanı ushın Nawayı Mámleketlik sıylıqtıń laureatı, 1963-jılı «Balalıq» povesti ushın Hamza atındaǵı Ózbekstan Mámleketlik sıylıǵın alıwǵa miyasar boladı.

Aybek Tashmuhammed ulı kórkem ádebiyatqa ótken ásiridin 20-jıllarınıń baslarında lirik shayır sıpatında kirip keldi. Jas shayırdın «Shalǵıw dawısı» (1922) dep atalǵan birinshi qosıǵınan soń «Tuyǵılar» (1926), «Kewil nalaları» (1929), «Jalın» («Mashala») (1929) sıyaqlı qosıqlar toplamları menen «Dilbar—dáwir qızı», «Ósh» (1932), «Orazdın baxtı», «Shopan qosıǵı», «Baxtıǵıl hám Saǵındıq», «Temirshi Jura»

(1933), «Qaharman qız» (1936), «Gúlnaz», «Nawayı» (1937) sıyaqlı dástanları menen poemaları izli-izinen basılıp shıqtı.

Aybek ekinshi jáhán urısı jılları jazılğan «Jawğa ólim», «Watandı súy», «Jeńis biziki», «Ana sózi», «Xoshlasıw», «Jigitlerge», «Jawınger xatınan», «Jawınger elim aldında» h.t.b. birneshe lirikalıq qosıqlarında da jawıngerlerdiń front maydanındaǵı azamatlıq xızmetleri menen birge Ana Watanǵa bolǵan sadıqlıǵın, ásirese, tuwılǵan jerdi sırtqı dushpannan qorǵawdaǵı mártlik islerin maqtanış sezimleri menen tolıptasıp jırlaydı. Belgili sóz sheberi 1942-jılı front maydanına Ózbekstan jazıwshıları delagaciyası menen barıp, urıs haqıyqatlıǵın óz kózi menen kórdi hám «Quyash qaraymas» romanı menen «Otlı jıllar» qosıqlar toplamın hám «Front boylap» (1965) dep atalǵan kúndelik dápterine kirgen shıǵarmaların usı dáwir haqıyqatlıǵı tiykarında jazadı. Aybek urıstan sońǵı jılları da zamanagóy temaǵa arnalǵan «Hamza», «Qızlar» poemaların dóretse, shet el turmısın súwretlewshi «Dáwirim jaraqatı», «Zafar hám Zahra», «Rasgóyler» dástanların jazadı. Shayırdıń «Babam», «Gúl hám Nawayı», «Babur» dástanları bolsa tariyxıy dástan janrına qosılǵan bahalı shıǵarmalar boldı.

Aybektiń proza tarawında eń dáslepki iri epikalıq shıǵarmalarınıń biri «Qutlı qan» (1939) romanı boldı. Bul romannıń ideya—tematikasında 1917-jılǵa shekemgi ózbek xalqınıń basınan keshirgen qıyın turmısı Jolshı, Gúlnar, Mırzakárimbay h.t.b birneshe qaharmanlardıń obrazları misalında tereń súwretlenedi.

Aybektiń «Nawayı» (1944) romanı jazıwshı dóretiwshiliginde ǵana emes, al XX ásirdegi ózbek ádebiyatı tariyxında tariyxıy-biografiyalıq romannıń ájayıp úlgisi boldı. Bul roman kóplegen tillerge, sonday-aq, alpıstan aslam shet mámleketlerdiń tillerine awdarılıp basılǵan.

Roman Alisher Nawayınıń Samarqandtan Geratqa qayıw epizodı menen baslanadı hám Nawayınıń ólimin súwretlew menen juwmaq-lanadı. Jazıwshı bul romanında Alisher Nawayınıń ómiriniń pütün bólegin qamtıp almastan, tiykarınan mámleketti Xusayn Bayqara basqarǵan dáwirlerdi qamtıp aladı. Bunnan biz Nawayınıń aqıl-oyı tolısıp, insan sıpatında qalıpleskennen sońǵı ómiriniń xalıqtıń táǵdiri menen tıǵız baylanıslı tárepleriniń keńnen sáwlelengenligin kóremiz. Romanda Nawayı obrazına joqarı adamgershilik pazyletleri jámlep beriledi. Onıń el-xalıq hám ana Watan aldındaǵı azamatlıq wazıypaları menen birge kórkem ádebiyatqa qosqan bahalı úlesi izbe-izlik penen tereń súwretlenip baradı. Ol óz zamanlasları hám doslarına qarap: «Hár

qıylı apatshılıqtı joq etiwge kúsh-ğayrat kerek... Múbárek watannıń, el-xalıqtıń salamatlıǵı ushın pidákerlik kórsetiw azamatlıq wazıypamız. Sizden tilegim, mınaw, bir-birimizge, mámleketke, ana jurttqa sadıqlıq hám shın muhabbat penen qarayıq, opadarlıq hám muhabbat—ullı qúdiret bolıp tabıladı» — deydi. Usılayınsha romannıń bastan-ayaǵına Alisher Nawayınıń ómiri hám atqarǵan xızmetleri dawamında mámleketti hám el-xalıqtı biymáni urıslardan hám hár qıylı qarama-qarsılıqlardan qorǵawǵa umtılıp jasaǵanlıǵı sezilip turadı. Ol ana jurttıń tınıshlıǵı menen qalalardıń abadan turmısta jasawı ushın gúres alıp baradı. Alisher Nawayı ilim hám mádeniyat iyelerine ruwxıy hám materiallıq jaqtan járdem qolın sozıwǵa ayanbaydı. Ol bilim menen aqıldıń qúdiretine bekkem isenedi hám qay waqıtta bolsa da, zulımlıq penen nadanlıqtıń, ádilsizliktiń ústinen jeńiske erisetuǵınlıǵına isenim bildirip jasaydı. Sonlıqtan da, ol «mámleket basqarıwshıları aqıl menen ádillikti basshılıqqa alıp, xalıqtı durıs basqarsa ǵana, ómirdiń tat basqan táreplerin altınǵa aylandırıwı múmkin...» — degen ájayıp pikirlerin bildiredi. Jazıwshı romandaǵı Nawayı obrazına ulıwma insanıyılıq pazıy-letlerdi jámlep beredi.

Romanda Nawayı obrazı menen bir qatarda Xusayn Bayqara, Abduraxman Jámiy, Xatiysha begim, Mumin Mırza, Darveshali, Binayı sıyaqlı tariyxıy qaharmanlardıń obrazları da kórkem súwretlenedi. Bul obrazlardıń hár biri de romannıń ideya-tematikası menen Nawayı obrazınıń hár tárepleme tereń ashılıwında áhmiyetli orın tutadı. Jazıwshı usı tariyxıy obrazlar arqalı ótken dáwirdiń hár túrli ádalatsızlıqlarǵa hám zulımlıqlarǵa tolı táreplerin isenimli ashıwǵa háreket etken. Jazıwshı bul romanında Xusayn Bayqara menen Alisher Nawayınıń jaslıq jıllarındaǵı arız-ármanların bul eki jastıń biri—Iskenderdey ullı hám ádil patsha bolıwdı árman etken bolsa, ekinshisi—Aristotel sıyaqlı úlken alım hám teńi-tayı joq másláhátshi bolıwdı árman etetuǵın edi. Mine, endi olardıń jaslıqtaǵı arız-ármanları ámelge asqanıday biri ullı shah, biri—másláhátshi sıpatında óz aldına qoyǵan maqsetlerine erisken edi. Nawayı «Xorasanda hámmege ibrat bolǵanday turmıs jaratıw» maqsetine erisiw niyetinde jasaydı. Bunday maqsetke erisiwde, álbette, ol patsha Xusayn Bayqaranıń járdemi kerek ekenligin jaqsı bileidi.

Alisher Nawayı hárqanday iste de meylı saraydıń sırtqı siyasat isleri bola ma, yaki bolmasa mámlekettiń sırtqı isleri bola ma, yamasa qońsı mámleketler menen doslıq múnasibetti ornalıwda ma, jáne de saray xızmetkerlerin óz ornına qoyıw máseleleri bola ma barlıq islerde de

Xusayn Bayqarağa haqiqiy dos hám ádil másláhátshi sıpatında jaqınnan járdem beredi.

Nawayı menen Xusayn Bayqara arasındaqı doslıq múnasibetler dáslebinde oğada jaqın hám bir-birine tıgız baylanısıp ketedi. Sońınan sultan Xusayn ózin qorshağan teris pikirli saray hámeldarlarınıń úgitine kirip Nawayı menen arasında suwıqlıq payda boladı. Ol burınğıday Nawayınıń másláhátlerine qulaq aspastan, ózinshe háreket ete baslaydı.

Shıǵarmada patsha Xusayn Bayqaranıń óz balası Badiuzzamanga qarısı urıs ashıwı, aqlıǵı Mumin Mırzanı (Badiuzzamanıń balası) óltiriw haqqında natuwrı párman beriwi, shahzadaların bir-birine qarısı qılısh kóteriwi, ásirese, olardıń taji-taxt ushın biri-birine qıyanet etiwi sıyaqlı tragediyalıq hádiyselerdiń hárbiri de zaman qarama-qarsılıqların ashıwda oğada tásirli hám isenimli súwretlenedi. Bul islerden túnilgen Nawayı Sultan Xusaynıń nadurıs is-háreketlerine ashınıp qaraydı.

Romanda joqarıda atı atalǵan tariyxıy obrazlar menen bir qatarda Sultanmurat, Dildar, Arıslanqul, Zayniddin, Tuwǵanbek sıyaqlı kórkem toqıma obrazlar da qatnasadı. Jazıwshı usı obrazlardıń járdeminde Nawayı jasaǵan zamannıń bar haqıyqatlıǵın hám ullı sóz sheberiniń hár túrli taypa adamları menen bolǵan qarım-qatnasın hám usı adamlardıń da jasaw jaǵdayı menen minez-qulqın hám atqaratuǵın xızmetin sheberlik penen asha alǵan.

Solay etip, Aybektiń «Nawayı» romanında Nawayı obrazı hám ol jasaǵan XV ásirdegi xalıqtıń turmısı keń mániste sheber súwretlenedi.

Aybektiń «Balalıq» shıǵarması ózbek ádebiyatındaǵı avtobiografiyalıq povesttiń eń jaqsı úlǵisi sanaladı. Shıǵarma qaharmanı Muwsabaydıń balalıq jılların súwretlew arqalı, usı jıllardaǵı xalıqtıń basınan ótken turmıs waqıyaları menen birge dáwir ózgerisleri de keńnen qamtıp súwretlenedi.

Aybek bunnan basqa da «Altın alaptan jel», «Pakistan tásirleri», «Nur qıdırıp», «Quyash qaraymas», «Ullı jol», «Alisherdiń ullılıǵı» sıyaqlı birneshe iri prozalıq shıǵarmaların dóretti.

Aybek ádebiyattanıw hám kórkem awdarma salasında da jemisli miynet etip A. S. Pushkinniń qosıq penen jazılǵan «Evgeniy Onegin» romanın, M. Lermontovtıń «Maskarad» dramasını, «Demon» poemasın, Genrix Geyneniń «Qullar kemesi» dástanı menen lirikalıq qosıqların, V. G. Belinskiydiń «Poeziyanıń túr hám janrlarǵa bóliniwi» ilimiy miynetin ózbek tiline úlken sheberlik penen awdardı.

Aybek akademik, alim sıpatında «Lirika haqqında», «Sońgı jillardaǵı ózbek poeziyası», «Abdulla Qádiriydiń dóretywshilik jolı», «Ózbek klas-sikleri», «Nawayınıń dúnyaqarasına qaray», «Nawayı gúldástesi» sıyaqlı ilimiy miynetlerin jazdı.

NAWAYÍ

(romannan úzindi)

Sultanmurat tap Nawayını ekinshi ret kóriw nesip etpeytuǵın sıyaqlı, onnan kózin úzbey otır. Nawayınıń minez-qulqındaǵı asıp-taspawshı, kemtarlıq penen barabar, menmenlikten tók joq, shın, ullı bir maqset, adamgershilik belgisi, qollarınıń háreketinde, sóylegende erinleriniń qıymılında, ótinishlerinde, dawısında qandayda bir jaǵımlı, názik ırǵaқта seziler edi.

Zıyapattan keyin otırspanıń eń úlkeni pátiya oqıp, úy iyesine raxmet ayttı, májiliske qatnasıwshılar úy iyesi menen xoshlastı.

Tekshede janıp turǵan shamnıń sáwlesi hám qıya ashıq turǵan aynadan túsken ay nurı gilemlerdiń gúli ústinde jaynap, qıyalıy, ájayıp kórinisler, oyunlar jasaydı, waqtı-waqtı esken samal shamnıń jaqtısın lipildetip tórende turǵan otırǵısh ústinde ashıq turǵan qalın, úlken kitaptıń betlerin shatırlatadı hám tanburda shayır shertip atırǵan namanın sıyqırına berilgendey ásten ǵana tınar edi... Barlıq dıqqatın qosıqqa bólgен Nawayı sulıwlıq dúnyasın tereń biletuǵın, onı tereńnen súyetuǵın edi. Shayırdıń kózleri yarım jumılǵan tárizde ıqlas penen shertip atır, tardan shıqqan kewilge jaǵımlı sıyqırlı ses tili menen sayratıp atır ...

Shayır jeńil bir dem alıp, tanburdı tekshege súyep qoydı. Barmaǵınan noxondı shıǵardı. Ayna aldına kelip otırdı. Háwlide samal menen oynaǵan tereklerdiń shayqalǵan sestinen basqa ses joq. Shayır oyǵa talıp otır. Mine ol taǵı da Geratta, óz úyinde. Múmkin endi pútkil ómiri boyı súyikli qalasında mákan basıp qalar... Kim biledi, táǵdirdiń qálewi, óz dizginin jáne qanday jaqqa burıp, qanday kútilmegen oyunlar kórseter eken!

Bul jerde ógan hárbir nárese jaqın, mehribanday kórinedi. Burınları onday sezilmewshi edi. Múmkin marhum ata-anasınıń ruwhı, bawırmanlıǵı bul nárselerge tásir etken shıǵar. Bir waqıtları Nawayınıń ákesi Ğiyasátdin tap usı jerde, usı orında otırıp, ózin erkeletken shıǵar? Tórt jasar waqtında (shayır onı emeski biledi) Mırza Qasım Ánwarıydiń

báyitlerin balalıq tili menen oqıp bergende, ákesi qanday quwanatuǵın edi. Jaqsı adam edi ol, sonday ápiwayı, durıs sózli, insaplı, bawırman adam. Marhum anası-she! Ol óz doslarınıń analarınıń bawırmanlıǵın hám mehribanlıǵın hesh waqıt óz anası menen teń kórmes edi. Aq kewil, ápiwayı, balaları ushın quwanışlı, qońsı-qobaları menen bárha qádirdan doslıq qatnasta bolǵan hayal. Bes-altı jaslarında mektepten keliwden juwırıp kelip óz bawırına basadı, sút, pátir nan, mazalı zatlardı beretuǵın edi. Mektepte húrmetli ǵarrı muǵallım oqıtqan sabaqtı yadtan aytıp bergeninde quwanadı, balasınıń úlken molla bolıp jetisiwin árman etedi.

Shahrux Mırza ólgennen keyin Xorasanda payda bolǵan siyasiy tártipsizlikler waqtında, birqansha úyer jan saqlaw ushın Irakqa qashtı, joldaǵı awır mashaqatlar, qızıqlar, tamasha-quwanışlar, Sharapatdin Yazdiy¹ menen bolǵan ushırasıwlar, ayrıqsha sapardan qaytıp kiyatırıp túnde atqa minip qalgıp ketip jıǵılıp qalıwı, azanda oyanıp qarasa, keń jazıq, adamsız qula dalada jalǵız jatqanın átirapında aylanshıqlap, otlap júrgen juwas atın uslap, oǵan zorǵa miniwi, jol tappay, qıya shólde adasıwı, áytewir, kárwan qońǵan jerge jetip barganda, qayǵı-uwayımnan ólerge kelgen ata-anasınıń quwanǵanı sıyaqlı este qalǵan ótmishleri kóz aldınan birim-birim óte basladı... Xusayn Bayqara menen bir mektepte birge oqıǵanı, segiz-toǵız jaslarında Farididdin Attardıń «Qus tili» kitabın oqıwı, onıń sırlı, oyshań pikirlerine berilip ketip, aqırında, bara-bara oyın-kúlkini, uyqını, awqat ishiwdi de umıtqanı, biyshara ata-ana bul jaǵdayǵa qorqıp ketip, ilajsızdan bul kitaptı oqıwdı qadaǵan etip, qolınan tartıp alıp jasırǵanı, kitaptı bastan ayaǵına yadlap alǵanı ushın báribir qaytalay bergeni—sol sıyaqlı ájayıp shiyrin, ashshı eske túsiriwlerdi oyına alıp otırıp, júregin qandayda bir hásiret tolqınınan bosatıw ushın gúrsinip qoyadı. Keyin jaqsı qosıq jazıw ushın bolǵan shınıǵıwlar, dóretiwshiliktiń mashaqatı hám shiyrin qıyallardıń tolǵanısları qaytadan tuwılǵanday etti. Ilimdi, iskusstbonı súygen atanıń shayır balası ushın bolǵan quwanışları, ataqlı shayırlar bir awızdan maqtap, úlgi alıwı-oylap-oylap, «Nawayı» hám «Faniy» laqabın tabıwı, ǵarrı Máwlána Lutfiy menen ushırasıwı hám onıń kútilmegen dárejede baha beriwı usıladı umıtıw múmkin be? Ishqı menen, quwanış penen júrekke ornıqqan, miyine naǵıslanǵan waqıyalar...

¹**Yazdiy** — ataqlı tariyxshı, Nawayı 6 jasında ol kisi menen ushırasadı.

Ǵarıplik, mǵsápirlik jılları... Meshxedtegi jeti-segiz jıllıq ómir — jarlı medirese oqıwshıları, suwıq tar medirese ójirelerinde kúndiz sırtqa shıǵıp dem almay, túnlerde uyqı kórmey bárha kitap oqıw... Kitaplar arqalı ásirler menen, mıń jıllar menen, áyyemgi filosoflar, alımlar, shayırlar menen keńesiw. Ustazlar, shákirtleri ushırasqandaǵı ullı adamlar sóylesiwlerinen tálim alıwı, júzlegen danıshpanlar — tap sońǵı ustazı Samarqandlı Xoja Fazlilla Abullayske deyin hámmesin esine túsirdi. Hámmesine minnetdar edi. Óz oyınsha taǵı da olar menen sóylespekshi boldı.

Sırttan ayaq sestı esitildi. Shayır basın birden kóterdi. Qapı «shıyıq» etip ashıldı da, ruqsat sorap inisi Dárwisháliy kirip keldi. Bul oqımışlı, tábizli adam bolsa da bir tárepinen aǵasına usamaytuǵın edi. Dúz tábiyatlı, biypárwa, uqıpsızıraq bolıp shıqtı. Nawayı onıń súzilgen kózlerine qaradı, mıyıq tartıp kúldi.

— Sóyle, inim, elde qanday xabarlar bar?

— Usı kúnleri súnnetiy hám sheyitiy ǵawǵalarınan basqa áhmiyetli waqıyanı bilmeymen, — dep juwap berdi Dárwisháliy ásten otırıp, — hár jerde súnnetiyler narıyzalıq bildirmekte, «Patsha sheyitiy, meshitlerde imamlar sheyitiy... buǵan shıdap bolama!» dep atır.

— Tańlanarlıq, — dedi Nawayı gijinip, basın shayqap, — bul mánissiz shawqım patshanıń buyırǵı menen payda boldı. Xalıq arasına iritki salıwdan basqa is joq pa eken? Mámlekettiń aqsha ǵárezjetleri qanday jaǵdayda, ásker qanday jaǵdayda, medirese oqıwshıları, ilim úyreniwshileri, alım hám xızmetkerlerdiń kún kóris tirishiligi qanday, hámeldarlar awıllarda, qalalarda, paytaxt—wálayatlarda xalıqqa qanday qatnas jasadı, diyqannıń xojalıǵı qanday, ónermenttiń isi qalay—mine bul wazıypalardı aqıl hám alǵır kóz benen kórip, jaqsılaw ilajın hám sharasın óz waqtında ılayıqlı sheshiwi kerek edi. Inim, bul is hárqanday jónsiz jánjellerden joqarı turıwı kerek. Onıń birden bir jolı usı. Quyashtıń nurında, teńizlerdiń tolqıwında, tawlardıń biyik minarlanıwında hám japıraqtıń qaltırawında onıń jamalın, jılwasın kóremiz...

Dárwisháliy shayır pikiriniń tamırına deyin túsiniپ alıwǵa tırısıp, tómen iyilgen basın sál ǵana shayqaǵan tárizde tınısh otırdı. Ol óz aǵasına hám onıń pikirine tereńnen qulaq qoyıp tınladı.

— Bul diniy qarsılıqlar kúsheyip ketpese bolar edi..., — dedi Dárwisháliy.

—Awa, biz bul jánjellerdi xalıq arasınan joq etiwge háreket etemiz,— dedi Nawayı qatal túrde. Solay da bul ıǵwagerlerdiń birewin basqalardan jaqsı kórmesek te, xalıqtıń birligin itibarǵa alamız. Inim dúnyada kitap oqıwdan, pikir júrgiziwden, qosıq oqıwdan, aytıwdan zawıqlı nárese joq. Tábiyatım kóbinshe usı tárepke qaray awısa beredi. Ásten, tınısh ǵana bir mákanda jasap, bul zawıq dáryasında júzbekshi edim. Biraq, maǵan, patshamız úlken mámleketlik wazıypa, xızmet berdi... Tek ǵana elim ushın, keleshek áwladlar ushın bul ámeldi qabıl ettim. Bul qutlı elimde islenetuǵın jumıslar oǵada kóp. Bul islerdiń hárbirin xalqımız ásirler boyı árman etti. Mısalı bir kitapxana dúziw oyımda bar... . Siz endi sol patshalıq kitapxananıń baslıǵı bolasız, sizge málim etkenimdey, aytıp qoymaqshıman.

—Hár bir jaqsı niyetińiz ushın qulday bolıp xızmet etermen,— dedi Dárwisháliy qolın kókiregine qoyıp.

—Biz sonday kitapxana salıp alayıq,— dedi Nawayı quwanışlı túrde, —pútkil el arasına dańqı hám atı málim bolsın. Juwmaǵın aytqanda, áyyemnen tap házirgi dáwirge deyin adamzattıń pikir gáwharı, ádebiy miyrasları kitap formasına túsip jıynaladı—barlıǵı usı kitapxananıń ǵáziynesine aylanadı. Biziń qalıs niyetimiz sol, bul jerde Xorasannıń hám basqa da mámleketlerdiń alım-ulamaları oqıp paydalanadı. Bul jerde Sokrat, Aplatun hám Aristotellerdiń filosofiyalıq kitapları, áyyemgi Grek alımı Fipagordiń hikmetleri, astronomiya iliminen Ulıǵbek kitapları, Ferdawsiy hám Genjáwiydiń qosıqları—hárqaysısı óz aldına arnawlı sabaq boladı. Bular ilimniń rawajlanıwında tásir etip, puqaranıń jańadan-jańa ǵáziyenesin asha bersin. Olar úyrengen haqıyqat quyashı elimizdiń kelbetin ilim nurına toltırsa maqsetimizge jetken bolamız. Dárwisháliy, kewlińiz barlıq waqıt el muhabbatı menen birge soqsın, hár iske bel buwar ekenseń, eldiń mápin oylap, óziń ushın emes, xalıq ushın xızmette bolǵaysız ...

—Álbette, solay bolıwımız kerek,— dedi Dárwisháliy, siyrek saqalın sıypap qoyıp, —elge xızmet etken adamnıń abırayı, qádir-qımbatı artadı... Nawayı inisine mánili túrde tigilip qaradı.

—Jaqsılıq etiw menen at qaldırıwdıń ózi úlken mártebe,— dedi ol keskin túrde. —Jarqın kelbetińdi hesh waqıtta bult baspasın, inim.

Dárwisháliy qısinganday, kózlerin jasırıwǵa tırstı. Soń sózdi kitapxanaǵa qaray burdı. Birinshi gezekte arnawlı jay salıw kerekligi tuwralı ayttı. Nawayı tekshedege shamǵa qaradı, ornınan qozǵalıp atır edi,

Dárwisháliy; «men... men...» dep dárriw orninan turdı da, shamdı alıp ortağa qoydı hám abaylap shamnıń ushın kesti. Shayır bir bet shıtırlaq qağaz alıp, ashıq turǵan qalıń kitaptıń ústine qoydı. Qálemin sulıw mis sıya-sawıtqa batırdı da, qağaz betine kútá ephillik penen, ásten jorgalap júrip ketti. Azdan keyin Dárwisháliy aldına qaray ısırılıp, tańlangan kózlerin tolıq ashıp, qağazǵa, aǵasınıń birde toqtap, birde jeńil háreketke kirisip ketken názik qollarına qarap turdı. Qağaz ájep táwir sızıqlar menen tola basladı. Sońında, Nawayı qálemin qoydı, qáddin tiklep ásten burıldı.

— Mına sızılmaǵa qarańız,— dedi ol qağazdı inisine qaray ısırıp, — biz qurılıs isleriniń qánigesi emespiz. Bul tarawdıń sheber qánigesi álbette, óz sózin aytar, biraq biz oylaǵan jaydıń sızılma jobası shama menen usınday formada bolıwı kerek.

Qağazdaǵı sızılma—jay qurılısınıń jobası edi. Dárwisháliy qızıǵıp qarap otır, bul jay pútkil kórinisi menen shayırdıń kóz aldında sáwlelenip kórinip turǵanday, Nawayı onıń ishki dúzilisi, sırtqı kórinisi, naǵısları, boyawlarına deyin túsindirdi. Inisiniń hárbir sorawına, tap bir sol jaydı bir orında kórip, maqul tapqan sıyaqlı, sorawlarına tolıq juwap berip atır. Keyin shayıır inisi menen kitap jıynaw tuwralı sóylesti. Qımbatlı kitaplardıń nusqaların kóbeytiw ushın Gerattaǵı eń jaqsı kátipler hám kitap tıpleshshi ustalar tuwralı sorastırdı.

Gerat qorazları kósheniń tınıshlıǵın ekinshi mártebe buzǵan waqıtta, Dárwisháliy kózin uwqalap, óz bólmesine kirdi. Shayır ózin ele sergek hám jeńil sezer edi. Túnniń qulaǵındı tındırǵan tereń tınıshlıǵına súńgip, azǵantay qıyal súrdi, bir bet aq qağazdı alıp, qálemin uslaǵan túrde oylandı. Sózler oy-pikirdiń altın jibine dizilip, yoshlı qatarlar bir-birin ımlap, doslasıp atırǵanday izli-izinen jupkerlesip kele basladı. Qálem qağazdıń tegis betinde jorgalap baratır:

Neshe jıllar tuttım shayıqtıń jolın,
Kókiregim óspedi, pás boldı qolım,
Bir namáhrem tuttı gúlgin sharaptı —
Payız dúnyasında dáryaday aqtım.

«Rubayı»nı ishinen oqıdı, júzin quwanış qapladı. Sıya kepkennen keyin qağazdı ústi oyma gúlli sherim júzdanǵa — (papkaǵa) salıp, arabsha qalıń kitaptı ashıp oqıy basladı.

Azanda kún ádewir kóterilgen waqıtta sırtqa shıǵıwdan, turpatı kishirek bolsa da, semiz, juwas, jorga jiyren attı xızmetker ákelip berdi. Shayır zánǵige ayaq qoyıp, ele erge otıra almay atırǵanda at ásten júrip ketti.

Bazar kúni bolǵanlıqtan kóshede adam kóp edi. At, eshek mingen diyqanlar, qońırawların sınıǵırlatıp áste kiyatırǵan qatar tüyeler, halwa tolı sebetlerin basına kótergen kempirler, tawarların qoltıǵına qısқан toqıwshılar, kóp sandaǵı quramalı alaman bazarǵa qaray ıǵılıp baratır.

Shayır «Qıyaban» kóshesinen ótip, «Baǵ zaǵan»nıń úlken dárwazasına jetiwi menen bul jerde tártipti baqlap turǵan nókerler sálem berip, dárriw attıń jılawınan usladı. Shayır olardıń járdemisiz attan tústi de, «Baǵ zaǵan» ǵa kirdi. Bul—hár túrli jaylar, kóshkiler hám basqa da sulıw imaratlar, ájayıp qıyabanlarǵa bay kútá bir úlken baǵ edi. Eki boyında terekler ósken keń, taza hám kún nurınıń túsiwinen ala kóyleńke bolıp turǵan jol menen júrip, birneshe tanap jerdi alıp atırǵan úlken gúlzarǵa shıqtı. Bul jerge tap dúnyadaǵı barlıq güller toplanǵan. Hár qıylı reńler menen kún nurına shaǵılısqan bul shámenzar kózińdi qamastıradı. Nawayı güldi, onıń barq urıp ósiwin jaqsı kóretuǵın edi. Hár kúngi ádetinshe, irkilip, zawıq penen qızıǵıp qaradı. Keyin bul shámenzar qarsısındaǵı kashanasına—diywalları, sütünleri, qapıları, oyımshı ustalar qolı menen jasalǵan naǵıs gülleri tawlanıp kóringen úlken jayǵa qaray júrdi. Altın ǵubbashalı, oyma gülli naǵıs bezelgen qapını ashıp, kishirek, biraq azada ǵana bir bólmege kirdi. Bul jerde onı dostı Xoja Afzal kútip aldı. Bul orta boylı, ótkir kózli, adamǵa ısıq, ózi menen qatar adam edi. Xoja Afzal mámleketlik kiris-shıǵıstı, yaǵnıy esap-sanaqtı bar ıqlası menen alıp baratuǵın, xızmette abıraylı, hújdanlı xızmetker edi.

— Sizge qarap tur edim, márhámat, — ornınan turıp orın kórsetti Xoja Afzal. — Ele keńsede heshkim joq.

Nawayı otırıp, dostınıń jeke jumısları boyınsha sóyleskennen keyin, burınǵı sóylesikler sıyaqlı, sózdi jańa patsha, xalıqqa baylanıslı ulıwma máseleler tuwralı burdı. Nawayı ádil patshalıqtıń tiykarǵı belgileri nelerden ibarat bolıwı kerekligin, patshanıń xalıqqa hám xalıqtıń patshaǵa baylanısı, wázirlerden baslap beklerge deyin, tap kishkene hámeldarlarǵa deyin hárbir is ushın nızam aldında juwapker bolıwı, xalıqtıń kúnkórisin jaqsılaw ushın lazım bolǵan shara hám ilajlar tuwralı sóz etti.

Pútkil bul máseleler ústinde Xoja Afzal shayırdıń pikirín quwatladı, bul jaqsı niyetlerdiń iske asıwın árman etti.

—Xorasanda bir dáwrán ornatiw lazım,—dedi Nawayı zawiqlanıp,— basqa xalıqlar bizden úlgi alatuǵın bolsın ...Sorlı insanlar bolmasa artta qaladı. İnsan barlıq maqluqlardan ústem boladı. Ol dańqlı, saw-salamat jasawı kerek. Mámleket iskerleri shınlıq hám ádillikti qosıq etip jazsa, xalıqtı tárbiyalasa, turmıs nızamların altınǵa aylandırıw múmkin.

—Kútá jaqsı pikir, kútá jaqsı niyet,—dep tastıyıqladı Xoja Afzal. Lekin, bul mámlekette hámeldarlar toparınıń xalıqqa jábir-zulımlıq etiwı bir ádet hám dástúrge aylanıp ketken. Mine, bul kútá úlken qayǵı!

—Qay jerden zulımlıq shıqsa, zulımlıqtıń quralın sındırıw kerek,—dedi Nawayı qatal túrde. —Zalımlar menen baylanıs jasaw, xalıqqa qastıyanlıq, jınayat islew bolıp tabıladı. Nabada ózimiz sındıra almasaq, patshaǵa arza etip, onı aqıllı, insaplı juwmaq shıǵarıwǵa kóndiriwimiz kerek.

Xızmetkeri kelip Nawayını patsha háziretleriniń shaqırıp atırǵanın ayttı. Shayır sırtqa shıǵıp, oń jaқтаǵı qırq marmar sütünli jayǵa qaray ketti. Jaqsı úskenelengen dálizde gewishin sheship, qola menen sırlanǵan qapını ashıp ishke kirdi. Tórde, taxt ústinde otırǵan Xusayn Bayqaraǵa úsh ret iyilip táńir sálemin bergennen keyin barıp, ruqsat alıp otırdı. Xusayn Bayqara belinen joqarısı juwanıp ketken, iri gewdeli, keń jawırınlı, iri turpatlı adam edi. Qaraǵanda ótkir kózleri oyshań, bilinbeytuǵın názik hiylekerlik penen birge, qandayda sabırsız, jeńil hám shoq tábiyatlı bolıp kóriner edi, basına jaqsı gáwharlar taǵılǵan qarasur qalpaq, iyninde jaǵası altın gúlli, qımbat bahalı taslar hár túrli reńlerge dónip turǵan sulıw qızıl shapan. Belindegi enli qayıstaǵı altın gúbbalar, gáwharlar, Badaqshannıń hasıl lala-yaqıtları kózdiń jawın aladı. Bólmeler sulıw baǵqa qaray sozılǵan úlken, jariq jaydıń diywalları, kewilge yosh beriwshi altın-gúmis penen kórkem ónerdiń ájayıp úlgisi bolǵan naǵıslardıń janlı gülleri ashıq hám tásirsheń boyawları qaraǵan kózińdi ózine uzaq waqıt bánt etedi, qaraǵan sayın qaraǵıń keledi. Jerge tóselgen güldey dónip turǵan jipek gilemler, biyik tóbesine ornatqan altın qandiller, tekshelerdegi hasıl ájayıp qıtayı ıdıslar, adamǵa zawiq baǵıshlar edi.

Nawayı ózin burıńǵı waqtındaǵıday salmaqlı uslap patshanıń jaǵdayın, amanlıǵın soradı. Xusayn Bayqara da shayırdı menen ushırasqanda ózin burınnan dos adamday etip uslawǵa umtılar edi. Ol geybir wálayatlarǵa, qalalarǵa hákim tayarlaw, Ábdısayd mırzanıń balası

Sultanmaxmud penen qanday baylanısta bolıw, basqa da máseleler boyınsha shayır menen pikir alıstı. Nawayı hákimlerden baslap tap awıllardıń qarawılına deyin tek ǵana patshalıqtıń ǵamın oylaytuǵın, xalıq penen til tabısa alatuǵın insaplı adamlardan alınıwı kerekligin zárúrli qáde dep esaplawın uqtırdı. Sultanmaxmud penen doslıq qatnas jasaw kerekligin, eger, ol Mawarawnnahr menen qanaatlanbay, Xorasandı basıp alıw ushın qozǵalań baslap, jaraq jumsasa, teginlikte bermew kerekligin bayanladı. Xusayn Bayqara bul ótinishli pikirlerge hesh qarsılıq bildirmedi, biraz tınıshlıq saqlap:

— Májdiddin Muhammedti tanıysız ba?—dep birden soradı.

— Tanıyman,—dep juwap berdi Nawayı,—biraqta onıń peyil-ıqpalın bilmeymen.

— Kútá bilimli insan—dedi Xusayn Bayqara basın ekshep,— Mırzaiy kishkenegе ıqlas penen xızmet etpekte. Bizge sadıqlıǵı, doslıǵı jaqsı, unatıp qaldım, men onı pármanshı¹ etip alsam, degen pikirge keldim.

— Egerde haqıyqatında solay sheshken bolsańız,—dedi Nawayı dáslepki pikirinen qayıp. — Qoqan háziretleri sınaǵan bolsa, ol jaǵdayda bizge qarsılıq bildiriwge orın joq.

Xusayn Bayqara bul tuwralı qayta sóz ashpadı. Jumsaq tósektiń astına qolın tıǵıp, búklengen qaǵazdı qolına aldı da, kúlip turıp shayırga usındı. Nawayı jipektey jumsaq qımbat bahalı qaǵazdı ashıp, húrmet penen patshaǵa bir qarap qoydı. Bul, Xusayn Bayqara jazǵan ǵázzel edi.

Xusayn Bayqaranıń jasınan qosıq jazıwǵa ıqlası kúshli boldı. Balalıǵında Nawayı menen birge oqıǵan waqıtta farsı, túrk shayırlarınıń qosıqların birge oqıdı, qosıqlar tuwralı pikirler alıstı, tutas-tutas kasiydalardı, ǵázzellerdi birge yadlaytuǵın edi. Solay etip, jas waqtında da qıyalıy ármanları patsha bolıw, taxt saltanatların árman etiwge kóbirek bánt bolǵanı sebepli, shayırlıq penen az shuǵıllanar edi, arasında birli-yarım ǵázzeller jazatuǵın edi.

Nawayı ǵázzeldi dáslep ishinen oqıdı. Soń dawıslap jaqsı oqıdı. Xusayn Bayqaranıń basqa jazǵan ǵázzelleri sıyaqlı, bul da anıq, mánili, ashshı ǵázzel edi. Nawayı mına qatarların maqtadı:

Sárwini otqa jaq, qáddi dúziw bolmasa,
Gúldi jelge ushır, reńi ziyba bolmasa,

¹**Parmanshı** — patshanıń qasında bolıp pármanın jazıp, islegen jumısı boyınsha esap beretuǵın hámeldar.

Sárwi menen gülge qarawğa meylim joq,
Bağ ishinde sallangan gül jüzli bolmasa

Bul qatarlardı mısıl etip, olardı shayırdıń ózine tán máni, qıyalı, kórkemligi barlıgın kórsetti de, birew menen pikir alısıp atırğanday, qızıp sóyledi: «Óz tilimiz sonsha taza, sulıw hám qábiletli. Bul sóz benen hárqanday sezimdi, mánini sıpatlaw múmkin. Men isenemen, biziń tilimiz pikir gáwharların qosıq ırğaqlarına astarlı túrde diziwge parsı tiline qarağanda kóbirek múmkinshiliklerge iye. Bul gázzellerdi oqıp, parsı tilinde sóylewshi sheshenler hám ózimizdiń parsı tilinde sóylewshilerimiz ne dep sın tağıwğa batılı barar eken!»

— Bul tildi shayırdıń qosıǵı qorǵap qaladı, taǵı da qaysı márt hákisine sıpatlap beredi? — dedi kúlip Xusayn Bayqara. — Janapları óz nadir qosıqlarınız benen tilimizdiń ózgesheligin, kúshin, danishpanlıq penen sıpatlap berdińiz.... Esińizde me, jas waqtımızda tilimizdi qanday muhabbat penen aytıp berer ediń. Ol waqıtları óz sózimizge bolǵan súyiwshilikti maǵan sen úyretken ediń. Bul súyiwshilik ele esimde. Nawayı ózi tuwralı aytılgan bul haq sózdi kishipeyillik penen, tınısh otırıp tınladı. Xusayn Bayqara óz gázzellin barlıq shayırlarǵa oqıw ushın berip, olardan buǵan juwap jazıwın soramaqshı ekenligin ayttı.

— Oylap qarayıq, — dedi Nawayı kúlip, gázzeldi jüz shayır oqıp shıǵıp, qálem terbetse, jüz gázzel payda boladı. Bir tıp gül jüz ğunsha baylaydı

Esik aǵası kelip, hámme xızmetkerlerdiń jıynalǵanın ayttı. Xusayn Bayqara kiriwge ruqsat berdi. Bekler, wázirler, úlken hámeldarlar, patshanıń barlıq waqıtta sóylesetuǵın keńesgóyleri qımbat baha shapanlarǵa oranıp kirip keldi. Hárkim óz orınlarına kelip otırdı: Begler begi Muzaffar barlas patshaǵa jaqın, eń joqarı orında otırdı. Xusayn Bayqara taj-taxt iyelew ushın taw, shólden asıp, óz dushpanları menen gúresip júrgen waqıtta oǵan kórsetken xızmetleri ushın Bektiń erliginde shek joq, ózin tap patshalıq sherik sıyaqlı sezedi. Ulıwma patshalıqtıń sútini esaplaǵan bul adamlardıń tásiiri qanday bolmasın, birden bir qızıq sıpatı, minez-qulqı yaqi isi menen dańq shıǵarǵan adamlar edi. Muhammed burundıq-eski bekler áwladınan, kútá bilimli sárdar, ullı adam. Biraq ań awlawǵa, qus salıwǵa kútá qumar edi, geyde quslardıń birewi ólip qalsa, oǵan matam tutıp, «bul ólgennen göre, basqa bir balam ólgende bolmas pa edi», dewshi edi. Zулnun Argun — eser, biraq ájayıp qılıshpaz, bahadır bek edi. Bárha eki adam menen shaxmat

oynaydi. Islam barlas—sada, til alg'ish, a'nsh' h'am k'ush ilimini'n piri. O'zini'n arnawli oqjayin k'ush penen atip, oqti taxtadan o'tkeredi. A'ne, sonday bahadirl'iq islerdi'n t'asilin k'op biletu'gin edi. Mu'galbekti'n isi—ba'rha qumar oynaw. Badraddin sonday shaqqan, jeti attin' u'stinen qatarina sekiredi. Sayd Badraddin—barliq h'areketi na'zik, shaqqan, ma'deniyatli, jaqsi oynaytu'gin edi. O'zi oylap tapqan, du'zgen oyinlari bar edi. Xoja Abdulla Marwariy—k'op ilimdi bile'di, a'jayip tu'rde qonun (muzika a'spabi) shertip qosiq aytatu'gin edi. Xatti suliw etip jazadi. Qosiqti ku'ta zawi'q penen ti'nlaydi....

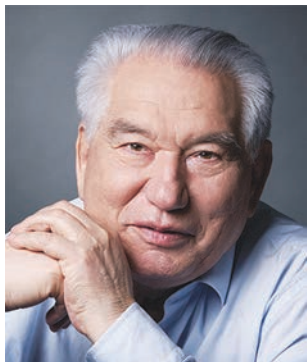
Saltanatti, xoshemetti jaqsi ko'retu'gin Xusayn Bayqara u'yin toltirip otirgan da'nqli adamlar'ga maqtanishli tu'rde qaradi. So'n bekler menen a'skeriy k'ushler tuwrali biraz ke'nesti. Wa'layatlardan kelgen geybir xabarlar tuwrali wa'zirlerden esap aldi. Nege kerek ekenligi belgisiz Shayqulislamnan sh'ariyatqa baylanisli bir ma'seleni soradi. Ol qira'at penen h'am ku'ta salmaqlap aytip berse de, sabirsizlanip otirgani sezilip turdi. Keyin a'nshiliq h'am qus saliw tuwrali gap basladi. Islam barlas birden tirshelenip, janlanip ketti. Ulken gewdesin patsha ta'repke sal burip, ulken qollari menen siyrek murtin bir siypap qoyip, quslardi'n har qiyl' minez-qul'qlari tuwrali qiziqli waqiyalardi ayta basladi. Muhammed burundi'q ta so'zge aralasa basladi. A'nshiliq tuwrali bolgan ertekke usa'gan qiziqli waqiyalardi h'amme qiziqsinip ti'nlay basladi. Patsha da kulip, iqlas penen ti'nlap otirdi. Aqirinda, Xusayn Bayqara ulken h'am dawam etiwshi an' awlaw'ga tayarliq koriwdi h'am a'nshiliqqa baylanisli barliq jumislardi Islam barlasqa tapsirdi da, qol siltep belgi etiw menen otirispani japti. Pu'tkil majiliste otirganlardi o'zini'n patshal'iq ziyapatina mirat etti. H'amme orninan qozgalip, o'gan hu'rmet bildirip tur'ganda, Xusayn Bayqara asten turip, basqa bir bolmege qaray otip ketti.

Soraw h'am tapsirmalar

1. O'zbek xalqini'n belgili so'z sheberi Aybek Tashmuhammed ulini'n omiri h'am atqargan xizmetleri haqqinda nelerdi bilesiz?
2. Aybekti'n talantli shayir sipatinda qanday qosiqalar toplamlari basilip shi'qti, qisqasha tusinik berin'.
3. Jazirshini'n «Nawayi» romaninda qaysi dawir waqiyalari h'am qanday qaharmanlar omiri so'z etiledi?
4. «Nawayi» romaninda'gi Nawayi, Xusayn Bayqara, Sultanmurat, Tuw'ganbek h.t.b qaharmanlardi'n obrazlari qalay su'wretlengen, olar'ga sipatlama berin'.

SHÍNGÍS AYTMATOV

(1928—2008)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Dúnyaǵa belgili qırǵız xalqınıń súyikli perzenti Shıńǵıs Aytmatov 1928-jılı, 12-dekabrde tuwıldı. Onıń ákesi Tórequl Aytmatov óz dáwiriniń aldınǵı qatardaǵı zıyalılarınıń biri bolıp, eki márte Moskva qalasında oqıp bilim aladı hám Qırǵızstanda basshı lawazımlarda isleydi. Anası Naǵıyma Hamzaevna Aytmatova da óz dáwiriniń sawatlı hayal-qızlarınıń biri bolǵan. Bul nárese bolajaq talant iyesi Sh. Aytmatovtıń rus mektebinde bilim alıp óz ana tili hám ádebiyatı menen bir qatarda rus

tili hám ádebiyatın, dúnya mádeniyatın tereńnen úyreniwge keń múmkinshilik jaratadı.

Sh. Aytmatovtıń balalıq hám jaslıq dáwiri eń qıyın jıllarǵa tuwra keldi. 1932-jılı partiya xızmetkeri Tórequl Aytmatov Moskva institutınıń tıńlawshısı payıtında jazıqsız ayıplanıp, qamaqqa alınadı. Áne, usı waqıttan baslap Sh. Aytmatov ushın turmıstıń qıyın soqpaqları baslanadı. Sh. Aytmatov shańaraqtaǵı tórt perzenttiń eń úlkeni bolǵanlıqtan xojalıqtıń awır mashqalasin anası menen birge tartıwǵa tuwra keledi. Bul haqqında jazıwshı bılay eske túsiredi: «Men júdá erte isley basladım. On jasımda diyqan miynetiniń barlıq awırmanlıǵın kórdim. Bir jıldan soń biz rayon orayındaǵı Kirov atındaǵı rus awılına kóship keldik. Anam esapshı bolıp jumısqa ornalastı. Men jáne rus mektebine qatnay basladım. Turmısımız endi dúzlese baslaǵanda urıs baslanıp ketti. 1942-jılı oqıwdı taslawǵa tuwra keldi. Urıs waqtı, anamız bizlerdiń bárimizdi oqıtıwǵa shaması kelmedi. Men jáne Sheker awılına qayıp keldim. Awıl urıs mashqalalarına oǵada tolı edi. Óz qatarlarımınıń arasında sawatlı bolǵanlıqtan hám basqa adam tabılmaǵanlıqtan meni awıl keńesiniń xatshısı etip tayınladı. Sol waqıtta men 14 jasta edim. «Jaman aytpay, jaqsı joq» — degen». Eger bala gezimde turmıstıń jaqsı jaǵın ǵana bilsen, endi turmıs maǵan oǵada ashshı, awır, ayawsız tárizde kóriner edi. Men elimdi oǵada qıyın awhalda, Ana jurttıń basına eń awır kún túsken halında óz kózim menen kórdim.

Urıs jılları Raypoda (rayonlıq azıq-awqatlar bólimi) salıq agenti, keyin biyday jıynawshı, traktorshılardıń brigadasında esapshı bolıp ta isledim».

Sh. Aytmatov urıs tamam bolgannan soń, 1946-jılı 8-klastı pitkerip, Jambıl qalasındaǵı zooveterinariya texnikumına oqıwǵa kiredi. Bul jerdi ayrıqsha bahalar menen pitkergennen soń Qırǵızstan awıl xojalıǵı institutında oqıydı. Bul jerdi de ayrıqsha bahalar menen tamamlaydı. «Jaslıǵımda kórkem ádebiyatqa janım qumar bolǵanlıqtan, mektepte shıǵarma jumısların qunt penen jazar edim. Institutta oqıp atırǵanımda sonı anıq sezdim, kórkem ádebiyat meni ózine pútkilley bánt etken edi. Usı sebep bolıp, 1956-jılı Moskvadaǵı joqarı ádebiyat kursına oqıwǵa kirdim. Eki jil dawamında-aq, bul jerde kóp nárseni biliwge, úyreniwge eristim», dep jazadı jazıwshı.

Jaslayınan qatıqulaq hám zeyinli ósken Sh. Aytmatovtıń ismi hám dóretiwshiligi búgingi kúni dúnyanıń kóplegen ellerine tanıs boldı. Ol Qırǵızstan İlimler akademiyasınıń akademigi, Mámleketlik sıylıqtıń laureatı, Qırǵızstan xalıq jazıwshısı, «Иностранная литература» jurnalınıń bas redaktoru xızmetin de atqaradı. Ómiriniń sońǵı jılları Oraylıq Aziya xalıqları mádeniyatlarınıń Assambleyasınıń Prezidenti, «XXI ásirdiń intellektuallıq altın kitapxanası» dúnyajüzilik 200 tomlıq seriyasınıń bas redaktoru hám «Türkiyizan xalıqları dúnyajüzilik tariyxta» dep atala tuǵın seriyasınıń bas redaktoru wazıypaların atqardı.

Sh. Aytmatovtıń qálemimen dóregen «Jámiyla», «Betpe-bet», «Sárwi boyılı nıgarım», «Botakóz», «Dáslepki muǵallım», «Erte kelgen tırnalar», «Ana-jer-Ana», «Irazı bol, Gúlsarı», «Aq keme», «Teńizdi jaǵalap jortqan tarǵıl kópek» povestleri menen «Boranlı bándirgi», «Ásirge tatırılıq bir kún», «Jan aǵashı» (Plaxa) romanları, «Shıńǵısxannıń aq bultı» qıssası házirgi dáwir qırǵız ádebiyatına ǵana emes, jáhán xalıqları ádebiyatına qosılǵan biybaha baylıq esaplanadı. Bul shıǵarmalardıń kópshiligi derlik jetpisten aslam tillerge awdarıldı.

Jazıwshınıń ismin dúnyaǵa málim etken 1958-jılı jazılǵan «Jámiyla» povesti boldı. Bul shıǵarma dúnyanıń qırqtan aslam tillerine awdarıldı. Bul povestti francuz tiline awdarǵan Lui Aragon: «Muhabbat haq-qında jazılǵan dúnyadaǵı eń ájayıp shıǵarma» dep bahalaydı. Óz gezeginde bul povestti qaraqalpaq jazıwshıları Saparbay Saliev penen Máten Seytniyazovlar qaraqalpaq tiline awdarǵan bolsa, «Irazı bol, Gúlsarı», «Ana-jer-Ana», «Sárwi boyılı nıgarım», «Erte kelgen tırnalar»,

«Aq keme», «Betpe-bet» shıǵarmaların qaraqalpaq tiline jazıwshı Uzaqbay Pirjanov awdardı.

Jazıwshınıń «Jámiyla» povestinde óziniń kúyewi Sadıqqa súyip qosılmaǵan ápiwayı qırǵız qızı Jámiylanıń muhabbatına erisiw ushın zańlı erin hám qatıqtay uyıp otırǵan shańaraǵın, qádirdan bolıp qalǵan awıl adamların taslap, súygen jigiti Dániyar menen ketip qalıwı eliwinshi jıllardaǵı qırǵız ádebiyatında tań qalarlıq waqıya boldı. Hátteki, bul shıǵarma ádebiyat izertlewshilerinde de hár qıylı pikirlerdi payda etti.

Povesttiń waqıyası ramkaǵa salınǵan súwret detalı menen baslanadı. Súwrette ápiwayı qırǵız awılınıń sulıw tábiyatı, aspandaǵı sharbı bultlar, iyrenlep atırǵan awıl jolı hám usı joldan ketip baratırǵan eki jastıń jarasıqlı kelbeti óz boyawında kórkem súwretlengen. Usı eki ashıq Jámiyla menen Dániyardıń táǵdiri haqqındaǵı waqıyanı povestke qatnasıwshı úshinshi bir adam. «...Biraq men asıqpayman. Sóz basınan baslayın» degen sózler menen baslap beredi. Bul waqıya ekinshi dúnya-júzilik urıs jılları qırǵız awılınıń birinde bolıp ótedi. Bul waqıtları povest waqıyaların bayanlawshı Seyit degen jas balanıń urısqa ketken ákesi menen aǵalarına azıq-awqat jiberiw ushın atız jumıslarına belsene aralasqan waqtı edi. Bul balanıń jigit aǵaları urısta, al ákesi aǵash ustası bolıp isleydi.

Ol «Durısın aytqanda, men de jaslıǵıma qaramastan anaw-mınaw jumıslarǵa kirisip ketetuǵın edim. Öytkeni, úlken ájaǵalarım áskerge ketip, eki úydiń bel baylar jigiti men bolıp qaldım. Bir kúni apam menen brigadir Orazmet, baldaǵın qanjıǵasına baylap alıp aytısıp atır. Orazmettiń oyı urıstaǵı soldatqa dándi jiberiw ushın stanciyaǵa deyin aparıw kerek eken, soǵan Jámiylanı sorap tur. Al, apamnıń onı jibergisi kelmeydi. Aqırında, meniń menen Jámiylaǵa Dániyar degen juwas adamdı, heshkimge ziyanı joq birewdi qosıp berdi. Sonnan baslap, bizler úshew bolıp, úsh arba menen dándi tasıy berdik».

«Jámiyla júdá shoq, jas balaǵa usaydı. Bir qarasańız ózinen-ózi kempirlerge súykelip erkeleydi, ya bolmasa birden shaqalaqlap kúlip jiberedi, yaki sırttan kirip kiyatırǵanda tap jas qızlarǵa usap salmadan sekirip ótedi, qullası ózin oǵada erkin sezedi. Kempirler Jámiylanıń bul qılıqların ózlerinshe gáp etip: «Ele bala-dá, bara-bara basılıp qaladı».

Usılayınsha erkin hám erke minezli Jámiylanıń urıstan jaradar bolıp qaytqan, ar-namısı taza, miynetkesh, haq kewilli hám jan dúnyası bay, shayır tábiyatlı Dániyardı jaqsı kórip qalıwı Sadıqtıń inisi Seyittiń

tilinen isenimli súwretlenedi. Sadıq urıstan kelgennen soń Jámiylanıń Dániyar menen ketip qalǵanlıǵın esitedi hám Seyit sızǵan súwretti jırtıp taslaydı. Seyit súwretshilik oqıwdı pitkergennen soń Dániyar menen Jámiylanıń súwretin jáne saladı. Bunnan biz, Seyit salǵan súwret detalı hám ol aytıp bergен usı waqıya arqalı eki jastıń turmıstıń eski nızamlarına boysınbastan, óz qálbine qulaq tutıp is etkenligin jan sezimi menen qollap-quwatlaǵanlıǵın ayqın sezip otıramız. Povest waqıyasın aytıp beriwde hám hárbir qaharmannıń obrazınıń tolıq ashılıwında Seyit obrazınıń áhmiyeti ayırıqsha orın tutadı.

JÁMIYLA

(povestten úzindi)

Hárdayım men bir jaqqa saparǵa shıǵarda, usı ápiwayı aǵash ramkaǵa salınǵan shaǵınıraқ súwrettuń aldına kelip turaman. Mine erteńde awılǵa júrmekshimen. Súwretten qanday da bir sátli sapar tilegendey, kópke shekem kóz almayman.

Usı waqıtqa shekem men bul súwretti heshbir kórgizbege de bergenim joq. Kerek dese, awıldan kelgen tuwısqanlarımınń kózinen de tasalap jasırıp qoyaman. Kewilińiz basqa jaqqa ketip júrmesin, «kóz tiyer» dep qorqatuǵınday, bul súwret aytarlıqtay bolmaǵan menen onshama sıqılsız emes. Oǵan sıyınǵanday, ayırıqsha salınǵan dóretpе de emes. Onıń betine túsirilgen jer kelbeti qanday qarapayım bolsa, súwret te sonday ápiwayı.

Súwretten gúzgi surǵult aspannıń bir sheti ǵana kórinedi. Samal buwdaq-buwdaq bulttı alıstan munarlanıp kóringen záwlim taw tóberiniń ústi menen aydap baratır. Onnan berilewdegi kóriniste sarǵısh dónip atırǵan keń dala menen shalqar dárya kórinedi. Eki jaǵı ǵaz qatara diziliskeń qamıslar, jawınnan keyin beti tobarsıǵan jolda qatar júrgen eki jolawshınıń iyreńlegen izleri shubatılıp jatır. Jolawshılar jaqınlaǵan sayın olardıń izleri jerge anıǵıraқ túsip, endi bir-eki adım atsa ramkanıń sırtınan shıǵıp ketip qalatuǵınday seziledi. Aytpaqshı, jolawshınıń birewi... Biraқ men asıqpayman. Sózdi basınan baslayın.

Bunıń ózi keshegi balalıq waqıtlarımda bolǵan waqıya edi. Ekinshi jáhan urısınıń úshinshi jılǵa qaray ayaq basıp, Kursk, Oryol qapталındaǵı úlken sawashtıń júrip atırǵan gezi edi. Ol waqıtta biz jańa erjetip kiyatırǵan jas balalar awılда arba aydap, egin suwǵarıp, shóp

shawıp, urıs maydanında güresip atırğan ákelerimiz benen aǵalarımızdıń awır júgi moynımızǵa júklengen edi.

Ásirese, egis oraqtıń waqtı kelgende hápte boyına úydi kórmey kúni-túni qırmannıń basında, bolmasa dán qabıllaytuǵın stanciyada yamasa jolda júretuǵın edik.

Mine, solay etip saratannıń qaqsáǵan ıssısında, daladaǵı biyday oraqtıń qızgın kúnleriniń birinde, stanciyaǵa qatnap júrip, kópten berli úydi kórmey «barıp keteyin» dep salt arbamdı joldan awılǵa qaray burdım.

Biz áwel bastan eki úy birge turamız. Biyikligi bir gez, diywali mıqlı salınǵan ótkel táreptegi tóbeshikte túrǵan baw-baqshalı qoraları bar úy biziki. Men úlken úydiń balasıman. Aǵalarım urısta-kópten berli xabar joq ekewi de úylenbegen. Qartayǵan ákem aǵash ustası. Awıladaǵı házirgi júrip turǵan arbalarınıń barlıǵı da, sol kisiniń qolınan shıqqan. Ol hár kúni tań azannan ustaxanasına ketedi, kún bata úyge keledi.

Úyde apam menen qarındasım ǵana qaladı.

Kishkene úyde biziń tuwısqanlarımız turadı. Jaqın degenim aramız eki-úsh ata bolsa da, olar menen ázel bastan malımız da, janımız da bir. Arǵı atalarımız birge kóship, birge qonıs basıp júdá tatıw ómir súrgen, solardıń dástúri menen bizde aramızdı alıslatpay, bir-birimizden qol úzgen emespez. Jámaátlik xojalıq uyımlastırılǵanda ákelerimiz qora-qopsılardı bir jerden salǵan. Tek bizler ǵana emes, eki suwdıń arasındaǵı Aral kóshesiniń otırqshı adamları da bir atanıń balaları. Kele-kele kishkene úydiń iyesi kóz jumıp, artında hayalı menen eki jas balası qaladı. Eskiden qalǵan dástúr boyınsha aǵayın-tuwǵanları «jesirdiń basın baylap qoyayıq» dep, onı jaqın tuwısqanı bolıp esaplangan meniń ákeme nekelestirgen. Ol úy óz aldına shańaraq sanalıp, malı, hawlisi bólek bolǵanı menen shınında bir xojalıq bolıp esaplanatuǵın edik. Ol úydiń de eki balası áskerlikke ketti. Úlkeni—Sadıq úyleniwden-aq, ketti. Ólardan «urıstamız» degen xat anda-sanda kelip turadı. Kishkene úyde kishkene apam menen onıń kelini ǵana qaldı. Ol ekewi de azannan keshke deyin awılada. Kishkene apamdı awıladaǵılar «talapker, bir tın-baydı» dep ataytuǵın edi. Onıń dúnyada teńlesi joq-qarapayım, qızıq adam. Baslıq penen hesh bir jaq jarıstırıp, qarsılaspay jumsaǵan jaǵına barıp, jas hayallar menen birge jap-salma da qazadı, egin de suwǵaradı, áytewir qolınan ketpeni túspeydi. Kelini Jámiylanı da quday ózine múnasip etip bilip bergendey, ol da jumısqa ǵayratlı, mıqlı kelinshek. Biraq, minezi enesinen sál basqasharaq.

Jámiyla jeńgemdi men bar ıqlasım menen jaqsı kóretúgın edim. Bir jaǵı jeńgem bolsa, ekinshi jaǵınan qaraǵanda ol mennen azıraq úlkenligi bolmasa qurdasım sıyaqlı edi. Ol da meni «kishkene bala» dep inisindey erkeletedi.

Sóytip, eki úydiń barlıq mashqalası apam menen qarındasımınń moynında. Qarındasım ol waqıtları tulımshaǵı salbırap oynap júrgen kishkene qız edi. Sol waqları, sadaǵası keteyinniń apama járdemleskenin, mineziniń jatıqlıǵın men ómir boyı umıtpaspan. Eki úydiń qozı-ılaǵın baqqan da, tezek terip otın ákeletúgın da, balalarınan xabar atar-joq, apamnıń qayǵı-muńın jeńilletetúgın da sol edi. Eki úyimizdiń awızbirshiligin de, bereketin saqlap, kátqudası bolıp atanıp ketken, jasında úlken atalarımızdın tárbiyasınıń shet-shebirin kórip qalǵan apam olardıń árwaǵın sıylap, seniki-meniki demesten eki úyge ádil bassılıq etkenlikten, awıldaǵı burınǵı qanlı-kóylek bolıp ósken báybishelerdiń biri bolıp atalatúgın edi. Bizge tiyisli qanday da bir is bolmasın, bárin de apam sheshedi. Ákemdi «úydiń iyesi eken» dep heshkim de elegen emes. «Áy, sen ustaǵa barmay-aq qoy, onıń óz áspablarınan basqa hesh nársese menen de isi joq. Olardıń eki úyin teńdey biylegen báybishesi bar, soǵan barıń» deytúgın edi awıllasları.

Durısın aytqanda mende jaslıǵıma qaramastan, anaw-mınaw jumıslarǵa kirisip ketetúgın edim. Öytkeni, úlken ájaǵalarım áskerge ketip, «eki úydiń bel baylar jigiti» dep erkeletkenine men álle qanday bolıp, ózimdi eresek sezetúgın edim. Bul apama unaytuǵın edi. Sebebi, ol meni «pısıq bolsın, tirishe bolıp óssin, ákesine usap aǵash shapqannan basqanı bilmey júrmesin, turmıstın ashshı-dushshısına kónsin», dep oylaytuǵın edi.

Men arbanı sharbaqtın kóleńkesine tuwarganımda, qoranın ishinde biziń baslıq Orazmet, baldaǵın qanjıǵasına baylap alıp, apam menen qanday da bir nársese kegirdeklesip aytısıp atır eken. Jaqınlap kelgenimde apamnıń dawısı anıq esitildi:

— Sizlerdiń ondaylarıńa barmaydı, ol! Qudaydan qorıqsanıızlar ǵoy! Nashar adam qashan arba aydap edi. Qoy, ayanayın, kelinimdi arbaǵa jolata görme. Onısız da jalǵızlıqtın azabın shegip, eki úydiń sharasınan basımdı kóterip ala almay júrmen. Qala berse belime shanslıw tiyip, bir hápteden berli mayırılıp anaw júwerilerdiń de túbin dombıqlay almay atırman! — dep, sala qulash etip oraǵan jawlıǵınıń salbıraǵan ushın apam ádetinshe qayta-qayta omırawlıǵına qıstıra berdi.

Al, Orazmet bolsa arqası qurısqanday shalqaya berip:

— Sizler túsinesizler me, bayağıday meniń tórt múshem saw bolıp, qolımnan is kelse, ózim-aq qaplardı arbağa ilaqtırıp jiberip, zawlatıp aydap júre bermeymen be? Ilaj joq. Jas kelinsheklerge arba aydatayıq dep atırғanda, mınaw siz kelisim bergen kelinniń jolın tosıp, betin qaqqalaysız. Búytetuǵın bolsańız joba orınlanbaydı. «Urıstaǵı soldatlarǵa jiberetuǵın dándi toqtatıp atırsızlar» dep, mına jaqtan úlkenler stoldı ursa, al sizler qara baslarıńnıń ǵamın oylaysızlar. Jaǵdaydı túsinsenizler bolmay ma!

Ha anaday jerde qamshını súyretip kiyatırǵan meni kórgen baslıq, álleqanday bir oy tapqanday quwanıp ketti.

— Eger kelinińizge tentek arbakeshler anaw-mınaw dep aytıp júrer dep qáwipsinseniz, qasında mınaw qáynisi bar ǵoy, solay emes pe? — dedi ol meni kórsetip. — Bul inishek jeńgesine birewdi jaqın jolatpaq túwe, kóziniń qıyığın da saldıрмаydı. Onıń ushın qáterjam bolıńız. Seyit házir azamat boldı. Biziń janımızdı saqlap turǵan da usı balalar, sadaǵası keteyinler...

— Áy, tentiregen gezendem.... Shashın ósip, azıp ketipseń ǵoy, sen. Anaw ákesi qurǵırdıń balanıń shashın alıp beriwge de qolı tiymeydi. Áke emish....

— Olay bolsa, búgin shashın aldırıp, kempir-ǵarrınıń qoynında jatıp ketsin, — dep Orazmet apamdı qurǵaq quwatlap qoydı.

— Seyit inim, búgin úyińde qonıp, atlarıńa qara, demin alsın. Al, erteń Jámiylaǵa arba beremiz. Jeńgeńdi toparıńa qosıp al, óziń bas bol. Báybishe qorıqpay-aq, qoyıńız. Seyit turǵanda onıń ústine, anaw jańadan tabılǵan Dániyardı qosıp bereyin.: ózińiz bilesiz ǵoy onıń adamǵa zıyanı joq, biyshara... Úsh arba óz aldına bir awıl bolıp, stanciyaǵa qatnay bersin. Basqalardı bulardıń janına qospay-aq, qoyayın. Al, Seyit, sen ne deyseń, buǵan? Apań bolsa Jámiylaǵa arba aydatayıq desek kónbeydi, sózimizdi óre bastırǵısı kelmeydi, inim-aw, óziń-aq, ayta qoysa.

Bir jaǵınan baslıq meniń maqtawımdı jetklerip, ekinshi jaǵınan ol mennen aqıl sorap atırǵanǵa, onıń ústine jeńgem janımda arba aydap júirse, qanday tamasha bolar edi degen qıyal menen apama:

Arbanı aydasın, onı qasqır jeyme? — dedim úlken arbakeshlerdey shırt etkizip bir tükirip, qamshımdı súyretip, jay ǵana adım taslap jónime júre berdim.

— Kórdiń be bunı! Qasqırdı kórsetemen saǵan. Qoy qaraǵım, sen neni bilesen! — dedi apam maǵan ashıwlanıp.

— Há, nege bilmeydi. Eki úydiń dırday jigiti emes pe?— dedi Orazmet. Jana aytqanǵa iyip kiyatırǵanda qaytadan aynıp keteme dep qorıqқан Orazmettiń awzına bunnan basqa sóz de túspegen edi.

— Há, qudayım, usı tırnaqtaý nársemizge júrim bere gór.... Azamat bolǵan órtań qolday jigitlerimizdiń qayaqta ekeni belgisiz. Góne jurtta qalǵanday sobırayıp jalǵız qaldıq ǵoy....

Bunnan basqa aytqan apamnıń sózin esitkenim joq. Tamnıń múyeshin qamshı menen bir tartıp, tulımshaǵı salbıraǵan kishkene qolı menen tezek jayıp júrgen, maǵan quwanış penen kúle shıraylanıp qaraǵan qarındasıma da onshama názer awdarmastan, qolımdı juwıp, eki qoltuǵıma súrttim de tez úyge kirip, há degenshe úlken bir kese ayrandı simirip aldım. Al, ekinshisin terezeniń aldına aparıp, nan tuwrap jedim. Esiktiń aldında apam menen Orazmet ele sóylesip tur. Biraq, bul saparı olar jay paqır-puqarashılıq aytısıp turǵan tárizli edi. Apam bolsa olpı-solpı tigilgen kóyleginiń jeńi menen kózin súrtip kewlin awlap atırǵan Orazmetke basın iyzep, buldıraǵan kózin xabarsız ketken balaları kórinetuǵınday-aq alıslarǵa juwırtadı. Bul turǵanına qaraǵanda apam Jamiylanıń arba aydawına kelisim bergen sıyaqlı. Al, Orazmet bolsa apama ırıyza bolǵanday jorǵa baytalınıń sawırsına qamshısı menen bir tartıp jiberdi de qoradan shıǵıp ketti. Ol waqıtları bul istiń ne menen ayaqlanatuǵını, apamnıń da, meniń de oyım da joq edi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Sh.Aytmatovtiń atqarǵan xızmetleri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Jazıwshınıń qanday prozalıq shıǵarmaları bar hám qaraqalpaq tiline qaysı shıǵarmaları awdarılǵan?
3. «Jámiyla» povestinde Seyittiń tilinen qaysı dáwir waqıyası sóz etilgen?
4. Seyit ózi salǵan súwrette neni sáwlelendirmekshi bolǵan?
5. Seyittiń anası hám Orazmet aǵa arasında qanday waqıya sóz boladı?
6. Jamiyla ne ushın Seyit hám Dániyar menen arba aydawǵa májbúr boldı?
7. Povest haqqında qanday bahalı pikirler bildirilgen?
8. Jazıwshınıń qaysı shıǵarmaların oqıdınız? Aytıp beriń.

ERKIN VAHIDOV

(1936—2016)

Ómiri hám dóretiwshiligi. Erkin Vahidov 1936-jılı Fergana wálayatınıń Altıarıq aymaǵında oqıtıwshılar shańaraǵında tuwılǵan. 1960-jılı Tashkent mámleketlik universitetiniń filologiya fakultetin pitkergennen soń, «Jas gvardiya» hám Ğafur Ğulam atındaǵı ádebiyat hám mádeniyat baspalarında isleydi. Birneshe jıl «Yoshlik» jurnalında bas redaktor wazıypasın atqardı. Shayır 1983-jılı «Shıǵıs jaǵısı» toplamı ushın Hamza atındaǵı Ózbekstan mámleketlik sıylıǵın alıwǵa miyasar boldı. Ol «Húrmet belgisi» ordeni menen sıylıqlandı. «Ózbekstan xalıq shayırı» hám «Ózbekstan Qaharmanı» degen húrmetli ataqlardıń iyesi. Sonıń menen birge, birneshe mártebe Ózbekstan xalıq deputatı bolıp saylandı.

E. Vahidov ózbek ádebiyatına ótken ásirdeń 60-jılları kirip keldi. Sonnan beri ádebiyattıń hár túrli janlarında úzliksiz qálem terbetip kiyatır. Hafız Sheraziy, Bedil, Fridrix Shiller, I. Gyote, A. Pushkin, S. Esenin, A. Blok, M. Svetlov, A. Tvardovskiy, Silva Kaputikyan, A. Malishka, Rasul Gamzatov sıyaqlı talant iyeleriniń shıǵarmaların ózbek tiline awdardı. Ásirese, Gyoteniń «Faust», Esenniń «Parsı namaları» shıǵarmaların sheberlik penen awdaradı. Óz gezeginde bul shıǵarmalar avtorǵa hár tárepleme unamlı tásir jasadı. Ol saxna ushın da birneshe shıǵarmalar jazdı. Solardan «Altın diywal» (1970) komediyası tamashagóyler tárepinen qızǵın kútip alındı.

Erkin Vahidovtıń qosıqtıń sanına qarap emes, sapası menen kórkemligine úlken dıqqat awdarǵanlıǵı, shayırdıń «Tań nápesi» (1961), «Aqıl hám júrek» (1963), «Meniń juldızım» (1964) sıyaqlı dáslepki toplamlarına kirgen qosıqları ayqın sıpatlap beredi. Olarda jámiyetlik-siyasiy máselelerden göre adamlardıń insanıyılıq tuyǵıların hám azamatlıq minnetlerin, pák muhabbattı, jaslıqtı, shın doslıqtı qádirlew, iyman, insap, miynet, páklik, ádillik hám sadıqlıq temaların jırlaw ayqın kózge taslanadı. Mısalı, shayır «Gózzallıq» qosıǵında insan hám tábiyat, miynet temasin óz ara biriktirip súwretleydi.

Shayır dóretiwshiliginde jámiyetti qayta qurıw temasına da jeterlishe orın beriledi. «Bizden keyingi áwlad qayta qurılsın» degen qosıgınıń ideya-tematikasında búgingi áwladtıń hárbir qádemin puxta oylap basıwı, hadal islep, tınısh jasawı kerekligin tereń uqtırmaqshı boladı. Qosıqta ótkendegi áwlad jibergen qátelerdi erteńgi áwlad heshqashan da qaytalamawı kerekligi oǵada tásirli súwretlenedi.

Shayırdıń átirapında bolıp atırǵan qızıqlı hádiyselerdi jeńil yumor menen súwretlegen «Tanıs aqıl latipaları» dúrkinine kirgen «Matmusanıń aqılı», «Matmusanıń qalpaǵı», «Matmusanıń ilgeni», «Matmusanıń pátpelegi», «Qızıǵıwshı Matmusa», «Matmusanıń tandırı», «Matmusanıń úyleniwi» sıqlı házil-dálkek qosıqları oqıwshılarda úlken qızıǵıwshılıq payda etti.

Erkin Vahidovtıń poeziyasında búgingi dáwirdeń ráńbáreń temaları sillabikalıq (buwın ólshemine) hám aruz ólshemine qurılǵan lirikalıq qosıqlarında tereń lapız benen jırlanadı. Shayırdıń «Jaslıq dúrkini» (1969) qosıqlar toplamına kirgen «Lala seyili», «Jaslıǵım kel», «Hámme shadlıq saǵan bolsın», «Shiyrin», «Dos penen abat úyiń» sıyaqlı qosıqları tek ǵana janlıq forması menen emes, al mazmunı menen de ózgeshelep turadı.

E.Vahidovtıń qálemi jıldan-jılǵa jańa mazmun, jańa temalar menen bayıp barganlıǵın 70—80-jılları dóretilgen «Saza» (1965), «Házirgi jaslar» (1974), «Tiri planetalar» (1978), «Shıǵıs jaǵısı» (1981), «Muhabbatnama», «Sadaqatnama» (1986) toplamlarına kirgen qosıqlarınıń mısalınan kóriwimizge boladı.

Shayır jámiyetlik ózgerislerdi, Ózbekstandı hám ózbek xalqı turmısınıń hár túrli tarawların tereńnen qamtıp súwretlewge úlken kewil bóledi. Shayır 2000-jılı saylandı shıǵarmaların tórt kitapqa biriktirip, arnawlı kitap etip shıǵaradı. Shayırdıń óspirimlik hám jaslıq jılları jazǵan shıǵarmaları «Muhabbat sawdası» kitabında, orta jasta dóretken qosıqları «Qosıq dúnyası» kitabında, eliw jastan keyingi shıǵarmaları «Ómir dáryası» toplamında, hár túrli jılları jazılǵan qosıqları menen aforizmlik (hikmetleri) shıǵarmaları «Kewil sazası» kitaplarında basılıp shıqtı.

E.Vahidov hár túrli tematikaǵa arnalǵan lirikalıq qosıqlar menen birge «Biyik turmıs tańı» (1960), «Arzıw shámeni», «Saza» (1964), «Palatkada jazılǵan dástan» (1966), «Quyash mákanı» (1970), «Bahmal» (1970), «Ruwxlar qozǵalańı» (1979) sıyaqlı birneshe dástanların dóretti.

Shayırdın «Saza» dástanı urısqa qarsı paraxatshılıq, tınıshlıq tema-sın sóz etedi. Onda házirgi jaslardın kewlinen ótip atırğan psixolo-giyalıq keshirmeler sheberlik penen súwretlenedi. Olar ótkendegi ekinshi dúnyajúzilik urısta biymezgil qaza bolğan márt hám jawınger atalarımızdın ornın basıwdı, el-xalıqqa ılayıq perzent bolıp jetilisiwdi ózleriniń azamatlıq parızı dep biledi.

Poemada ákesi urısta qaza bolğan jigirma jasar lirikalıq qaharman ákesindey el-xalqına, Watanına hadal xızmet etiwge hám sadıq bolıwǵa bel baylaydı. Óz gezeginde óziniń qatar-qurbı zamanlaslarına da usı ideyanı sińdiriwge háreket etedi.

Usılayınsha shayırdın «Saza» poemasınıń tili jeńil hám bay bolıp oqıwshıǵa tásirli jetkeriledi.

E. Vahidovtıń dástanlarınıń arasında «Ruwxlar qozǵalańı» ayrıqsha orın tutadı. Onda azatlıq hám erkinlik tárepdarı bolğan aǵartıwshı hind shayırı Narzul Islamnıń ómirdegi óz ornı, azamatlıq wazıypası, el-xalıq táǵdiri ushın janı pidá adam bolǵanı, onıń qıyın hám shım-shıtırıq táǵdiri tiykarında ashıp beriledi. Shayır sonıń menen birge, dástannıń syujetine erkinlik hám teńlik, pidayılıq hám máńgilik, haqıyqatlıq hám tuwrılıq, sadıqlıq hám qıyanet haqqındaǵı ápsanalardı hám ráwiyatlardı arnawlı kirgizedi.

Dástan syujeti hind turmısına tiyisli ótken ásir waqıyasın sóz etse de, hárbir adamda óz eline bolğan mehir-muhabbattı, sadıqlıqtı oyatıwda úlken áhmiyetke iye. Shayır xalıq kewline qozǵaw salǵan mártlikti hám erkinlikti tebenip jırlaydı.

E. Vahidov bul dástanlarınan basqa da «Quyash mákanı», «Tashkent hawazı», «Arzıw shámshesi» h.t.b. keń kólemlı epikalıq shıǵarmaların dóretti.

E. Vahidov dramaturg sıpatında da jurtslıqqa keńnen tanıs boldı. Onıń «Altın diywal» (1970) komediyası Hamza atındaǵı Ózbekstan mámleketlik drama teatrında qoyıldı hám tamashagóyler tárepinen jıllı kútip alındı. Dramaturg bul komediyasında napák jollar menen mal-dúnya arttırıwǵa umtıǵan ayırım kimselerdi áshkara etedi. Bul arqalı avtor hadal miynet etip, hadal jasawdı alǵa súredi. Shıǵarmada tiykarǵı qaharman Mumin obrazı jaqsı ashılǵan hám komik xarakterge iye.

Shayırdın dóretiwshiliginde qosıq penen jazılǵan «Stambul tragediyası» (1985) draması belgili orın tutadı. Drama qayta qurıw ideyası menen tereń suwǵarılǵan.

Drama tiykarinan úsh obraz (baslıq Jalal, onıń hayalı Saodat hám Jalaldıń inisi Iskender) háreket etedi.

Saodat jas waqtında jaslıq etip úlken qátege jol qoyadı. Iskenderdiń pák qálbine ıshqı otın jaǵıp, sońınan táǵdir sawdası menen onıń ájaǵası Jalalǵa turmısqa shıǵadı. Usı sebepli, aǵa-ini arasına kewilsizlik túsip, ózi bilmegen halda hár qıylı kewilsiz waqıyalardıń sebepshisine aylanadı. Súygenine erise almaǵan Iskender bolsa oǵada azap shegedi hám ashıw menen óz arzası menen urısqa ketedi. Awır urıslardıń birinde tosattan jaw qolına bende boladı. Qolayın tawıp bendelikten qashıp kóp qıyınshılıqlarǵa dus keledi. Kóp jıllar dawamında ana Watan topıraǵına zar bolıp, shet ellerde qańǵırıp júredi. Tuwılǵan jerinde bolsa bul waqıyalardan xabarsız adamlar Iskenderdi frontta qaharmanlarsha qaza bolǵan jawınger sıpatında estelik ornatıp, ismin yad etip kókke kóteredi. Hátteki, onıń jigit aǵası Jalaldı da qaharmannıń aǵası dep húrmet etedi.

Lekin, Iskenderdiń ómiri ayanıshlı ótedi. Ol qayǵı ústine qayǵıǵa, qanshadan-qansha azaplarǵa dus kelse de, tuwılǵan jer hám ana jurttıń saǵınıshı menen jasaydı. Ózge jurttıń Watan saǵınıshı hám dárti menen jasaǵan Iskender waqtı jetpey qartayadı. Usınday bir payıtta Ózbekstannan shet elge turistlik saparǵa kelgen aǵası Jalal hám jeńgesi Saodat penen tosattan ushırasıp qaladı. Bul ushırasıw dramanınıń kulminaciyalıq shegi bolıp, turmıstıń ashshı haqıyqatlıǵı menen jumbaqlı táreplerin ashıp taslaydı.

Shet elde tuwısqan aǵasın kórgen Iskender dárriw-aq, «Ana jurttıń bir qısım topıraǵın ákeldiń be?»—dep soraydı. Jalal bolsa «Usı topıraqta ósken maysa (kók shóp) bar»—dep oǵan shópti beredi. Iskender bolsa bir dana maysanı awzına salıp, uzaq tamsanadı hám «shúkir, shúkir ana jurttıń hawasına toyǵanday boldım» dep entigip sóyleydi hám «Qáne endi, nesip etip ana jurttıń qushaǵında ólsem, bul dúnyadan ármansız keter edim. Ananıń qushaǵında uyqılaǵan bala yańlı, topıraǵında erkelep jatqan bolar edim»—dep nalinadı.

Usılayınsha, dramaturg Iskender obrazın dóretiw arqalı óz Watanınan ayrı túsip, watan, el-xalıq ıshqında janıp jasap atırǵan adamnıń qayǵılı ómirin súwretlew menen birge ana Watan, tuwǵan jer tuyǵısınınıń qanshelli muqáddes, qanshelli qádirli ekenligin tereń uqtıradı.

Dramada Jalal obrazına da keń orın beriledi. Ol da tubalaw dáwirinde qosıp jazıwlarǵa hám kóz boyawshılıqqa jol qoyadı, sońınan

bul islerine qattı pushayman boladı. Bul waqıyalardıń bári de Jalaldıń ishki monologları menen janlı dialoglarında tereń ashıladı.

Solay etip, qosıq penen jazılğan bul drama házirgi ózbek ádebiyatında tili jeńil, uyqasqa bay, mazmunı jańa, ideyası tereń shıǵarmalardıń qatarınan orın aldı.

SÓNGEN JULDÍZLAR

Áyyem zamanlardan,
Million jıl júrip,
Búgin terezeme
Qonǵan juldızlar!
Mıń jıllar ilgeri
Taratqan nurın,
Mıń jıllar ilgeri,
Sóngen juldızlar.

Kim aytar sizlerdi,
Ómiri pitken dep?
Mine kók aspanda,
Parlap turıpsız.
Nurlarıńız benen
Kózlerdi tartıp,
Ele keń jáhándı
Barlap turıpsız.

Tereń oyǵa shúmip,
Tünlerde jalǵız
Shashqan sáwleńizge
Uzaq qararman.
Neshe ásirlerge
Ómiri sozılğan
Ullı ustazlardı,
Yadqa alarman.

QOSÍQ HÁM SHAXMAT

Shatırash qaǵazdaǵı tórt jol qosıqtay,
Shaxmattıń tasları sap tartqan qatar.

Pildi berkiniske qoyip asiqpay,
Jan alqish Ferzanı alqa qaratar.

Shaxmattı qosıqqa usatıp turman,
Qarsılıq etpeñiz, bilgish oqıwshım,
Qosıq ta shaxmattay ázelde bolqan,
Shaxmatta joqpa ya qosıqlıq hújim!

Gózzallıq, náziklik, gúres hám óner,
Shaxmatqa sonday tán qosıqqa usaqan,
Mıñ jıllıq ómirinde qaytpastan olar,
Bárha patshalarqa hújim jasaqan.

Qosıq ermek emes, shaxmat oyını da,
Aqıllar gúresi, oy atlanısı.
Bunda hár atlangan adım aldına,
Jaña bolsın hám de aqıl tabısı.

Egerde tórt qatar qosıgım pitip,
Xalqım ármanların tapsa sózimnen,
Shaxmattı eñ dáslep oylap shıqarqan
Hind kibi baxıtlı bolar edim men.

ADAM HÁM WAQÍT

Saat qılıp
Hám baw ótkerip,
Baylap aldıq waqıttı qolqa.
Biraq waqıt boysınbadı hesh,
Júrmedi biz tilegen joldan.

Bizler onı tapılmas qılıp,
Shegeledik diywallarqa da,
Biraq waqıt bizden julqınıp,
Shaba berdi jıldam aldına.
Toqtatıwqa urındıq qansha,

Tas qıstırdıq, biraq bolmadı.
Tań sáhárde shırıldaqanda,
Dastıq bastıq biraq bolmadı.

Altın bawı tağı qattıraq
Qısıp aldı bilegimizden.
Qulaqların tawladıq, biraq
Jańğırdı ol júregimizde.
Oyğa talıp, uyıqqanlardı,
«Shıq, shıq» etip scripti oyınan.

Basın búrkep buyıqqanlardı,
Julıp aldı tósek qoynınan.
Waqıttı ettik maydalap saat,
Usaqladıq sekundqa deyin.
Shawa berdi biraqta zamat,
Qala berdik «Wax» dep biz keyin.

Aqır sońı waqıttı quwıp,
Qamshı bastıq ğayrat atına.
Ol sonshama jortıp, juwırıp,
Jete almadı insan zatına.

Izimizde súyrelmesin dep,
Bizler menen shıqsın dep jolğa,
Saat qılıp,
Hám baw ótkerip,
Baylap aldıq waqıttı qolğa.

Soraw hám tapsırmalar

1. E.Vahidovtıń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha nelerdi bilesiz?
2. Qanday poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı?
3. Shayırdıń lirikalıq qosıqlarınıń ideya-tematikasında qanday máseleler sáwlelengen?
4. Shayırdıń qanday dástanları basılıp shıqtı?
5. E.Vahidovtıń qanday saxnalıq shıǵarmaların bilesiz? Mazmunın qısqasha aytıp beriń.
6. Shayır juldızlar tuwralı ishki keshirmelerin beriw arqalı qanday filosofiyalıq juwmaq jasadı?
7. Shayır juldızlardı súwretlew arqalı neni aytpaqshı?
8. Shayır qosıq penen shaxmattıń baylanısı tuwralı qanday pikirlerin bildirgen?
9. «Adam hám waqıt» qosıǵınıń ideyalıq mazmunı neni sóz etedi?

ĠÁREZSIZLIK DÁWIRINDEGI ÁDEBIYAT

Ótken XX ásirdiń 80-jıllarınıń ekinshi yarımınan baslap turmısta demokratiyalıq kúshler háreketke keldi hám usıǵan baylanıslı qayta qurıw baǵdarlaması buringı kommunistlik rejimniń qulawına alıp keldi. SSSRdiń qulawı menen onıń quramındaǵı awqamlıq respublikalar ġárezsizlikke eristi. Xalıqlardıń ġárezsizlikte jasaw ármanı iske astı. Ózbekstan 1991-jılı ġárezsiz mámleket bolǵan bolsa, al Qaraqalpaqstan Ózbekstannıń quramındaǵı suverenli respublika boldı.

Biyǵárez el bolǵannan keyin Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan ózleriniń jańa konstituciyaların islep shıqtı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan jańa konstituciya nızamlarına tiykarlanıp óziniń bayraǵına, gimnine iye boldı.

Ġárezsizligimizdiń dáslepki kúnlerinen baslap jámiyetimizdiń hámme tarawlarında úlken ózgerisler júz berdi. Bul ózgerisler ilim-bilim, mádeniyat, óndiris tarawlarında sonday-aq, jazıwshı-shayırlardıń jańa shıǵarmalar dóretiwine, jańa ideyalar jaratıwına unamlı tásir jasadı. Usınday jaǵdayda ózleriniń biyǵárez pikirlerine, kóz qarasarına iye jazıwshılarımız óz shıǵarmaların erkin dórete basladı.

Eń baslısı ózimizdiń kimligimizdi tanıdıq. Ózimizdiń tariyxımızdı, tilimizdi, dinimizdi, dástúrimizdi, mádeniyatımızdı, ádebiyatımızdı tereńreńreń úyreniwge múmkinshilik aldıq, múlkimizge ózimiz biylik etiwge eristik. Bul bizge ġárezsizliktiń bergen sharapatı.

Usınıń nátiyjesinde bizler tariyxımızdı da, ádebiyatımızdı da, mádeniyatımız benen tilimizdi hám dinimizdi de tereńnen úyrenip atırmız.

Ġárezsizligimizdiń dáslepki kúnlerinen baslap-aq, Ózbekstannıń jańa tariyxın jazıw, Xorezmdegi Mamun akademiyasınıń qayta tikleniw, ruwxıy miyrasımız, xalıq awızeki ádebiyatınıń bay miyrası «Alpamıs» dástanınıń 1000 jılıǵın belgilew, kórkem óner akademiyasınıń dúziw hám teatr ónerin rawajlandırıw haqqındaǵı shıǵarılǵan pármanları ilimdi, tariyxtı, ádebiyattı, kórkem ónerdi, mádeniyattı tereń izertlewge hám biliwge qaratılǵanlıǵı málim. Búgingi künge kelip usınday ulıwma insaniylik ideyalardı rawajlandırıw elimiz boylap xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawlarında dawam etpekte.

Qaraqalpaq ádebiyatı da ġárezsizlikten keyin óz jolın tawıp, jańa baǵdarda rawajlandırıwǵa qaratıldı. Onı qayta qurıw hám ġárezsizlikten keyin shıqqan T. Qayıpbergenovtıń «Tánha ózińe málim sır» (1992), «O dúnyadaǵı atama xatlar» (1992), «Qálbimniń qamusı» (2008), «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» (2003), I. Yusupovtıń «Begligińdi

buzba sen» (1995), «Búlbúl uyası» (1997), «Ómir, sağan ashıqpan...» (1999), «Hár kimniń óz zamanı bar» (2004), T.Qabulovtıń «Pándiw-násiyat» (1995), B.Qayıpnazarovtıń «Tań gúli» (1995), T.Sársenbaevtıń «Tańırqat» (1995), X.Dáwletnazarovtıń «Dos bolıw hámmeniń qolınan kelmes» (1994), J.Izbasqanovtıń «Muhabbat lirikası» (1992), «Tańlamalı shıǵarmaları» (1993), «Jollarım uzaq» (1995), N.Tóreshovanıń «Periyzat» (1991), «Ózińnen» (2004), M.Jumanazarovanıń «Elim dep eńiremeñ...» (1992), «Jüregimde bir dárt bar» (1993), «Álwidaǵ aytpayman muhabbat» (1997), «Ele men» (2003), K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» (1992), «Quslar qaytqan kún» (1995), Á.Atajanovtıń «Pátpelektey pálpellegen dostım-ay» (1994), «Qaytıp keliw» (1996), Á.Ótepbergenovtıń «Bulaqlar» (1991), «Dúnya bir ájayıp jaydur» (1993), «Dozaq ishinde» (1993), «Allandı umıtpa» (1997), O.Sátbaevtıń «Ay sıǵalaydı» (1992), «Dónbekshigen dúnyasañ» (1995), «Tırnalar» (1997), R.Ernashovanıń «Bile-bilgenge» (1992), B.Seytaevtıń «Kewil keshirmeleri» (1991), «Alma güllegen pasıl» (2007), A.Sultanovtıń «Ómir ótkelleri» (1992), «Hovellalar» (2008), «Dóhmet» (2008), N.Ámetovtıń «Dáwrán» (1995) M.Tawmuratovtıń «Ta, Aralǵa shekem» (1992), «Aq túnniń kóleńkesi» (1994), «Sáwirdiń aq jamǵırı» (1996) sıyaqlı poeziyalıq hám prozalıq kitaplarınan kóriwge boladı. Bul jılları «Ámiwdárya» jurnalı menen kúndelikli gazetalarda da kóplegen poemalar, povestler, gúrrińler, qosıqlar hám dramalıq shıǵarmalar basılıp shıqtı. Bul dáwirdegi ádebiyat óziniń mazmunı boyınsha jańa baǵdarda rawajlandı. Bul ózgeshelikti joqarıdaǵı kitaplardıń atınan-aq kóriwge boladı, olardıń mazmunı burınıǵa qaraǵanda pútkilley jańa boldı.

Bul dáwirde kórkem sóz sheberleri bolǵan shayırlar, jazıwshılar hám dramaturglerimiz erkin eldiń jırın jırlawǵa baǵdar aldı. Poeziyanıń mazmunı da, ideyası da ózgerdi. Endi jasap atırǵan dáwirdi orınsız maqtaw emes, al xalqımızdıń basıp ótken jolındaǵı tariyxıy adamlardı maqtanış etiw, olardıń obrazın dóretiliw, revolyuciya jılları repressiya sebepli óz elinen ayrılǵan adamlardıń táǵdirin súwretlew, házirgi dúnyaǵa sın kóz qarasında baha berip, bolıp atırǵan ekologiyalıq jaǵday, olardıń turmısımızdaǵı qolaysız tásirin súwretlew ádebiyatımızdıń bas baǵdarı boldı.

I.Yusupovtıń 1995-jılı shıqqan «Begligińdi buzba sen» toplamındaǵı qosıqları Ózbekstan gárezsiz el bolǵannan keyin jazıldı. Shayırdıń kópshilik qosıqları búgingi kúnniń waqıyalarına arnalǵan. Búgingi kúndegi bazar qatnasıǵı adamlarǵa qanday tásir etip atır. Burını jasaw

sharayatımızdın buzılıwın, adamlardıń kún-kóris jaǵdayların, xalıqtın táǵdirin, shayır búgingi kúni xalqımızdın basınan keshirip atırǵan waqıyaların «Kórsetken ráhátli kúniń usı ma?», «Bazar jolında», «Korruptsiya» qosıqlarında ashıq-aydın súwretleydi. Oqıw dáwiriniń ózine tán qıyınshılıǵı, bazar qatnasıǵı, ol biziń buringi qáiplesken turmısımızdı qaytalamaydı. Shayırdın qosıqları usı jańa turmıstın, xalıqtın sana-sezimine qalay tásir etip atırǵanlıǵın bılayınsha súwretleydi:

Pullıǵa may—pulsızlarǵa tortası,
Juqalıq etip tur jurttın qaltası,
Mafiya hám sawdagerdın mańqası,
Qashshan bul bazarǵa kirdi jigitler.

Bazar qatnasıǵı kimniń mápine xızmet etetuǵınlıǵı «satarmangá onsha bermes jábirin, adamlarǵa júrgizer óz hámirin» dep qosıqta anıq súwretlengen.

Shayır óz zamanınıń quwanışı menen qayǵısın jırlaytuǵın bolǵanlıqtan, ózi jasaǵan turmısta bolıp atırǵan waqıyalar oǵan basqalardan góre kóbirek tásir jasadı. Onı biz shayırdın «Kózime bir ájep zaman kóriner» qosıǵındaǵı mına qatarlardan da kóriwimizge boladı.

Qara dawıl, qara bulttı úrlegen,
Qulaq esitpegen, kózler kórmegen,
Tórt uyqılasaq túsimizge enbegen,
Kózime bir ájep zaman kóriner.

Shayır K.Raxmanovtın «Adamlardıń qay minezin aytayın» degen qosıǵı júdá tásirli jazılǵan. Qosıqta shayır hár qıylı minez-qulıqtaǵı adamlardı sáwlelendire otırıp, olardıń hárbiri de «bul dúnyaǵa kerek-tey» degen juwmaqlawshı pikirlerin bildiredi. Shınında da, jaman bolmasa jaqsı adamnıń jaqsılıǵın, jaqsı bolmasa jaman adamnıń jaman is-háreketlerin biliw qıyın. Qosıqta shayır usınday oy-pikirlerin bılayınsha kórkem sáwlelendiredi:

Adamlardıń qay minezin aytayın,
Kimi gúlzar bolsa, kimi qardayın,
Birewleri júregińdi órtese,
Birewleri óshiredi hárdayım.

Biziń xalqımız úlken joldı basıp ótti. Bul jolda óziniń táǵdirin xalıqtın táǵdiri menen baylanıstırǵan, onıń azatlıǵı hám jaqsı turmıs

keshiriwi ushın gúresken azamatlarımız kóp boldı. Burın usınday er júrek qaharmanlarımız haqqında jazılsa «milletshil» dep ayıp taǵatúǵın edi. Mısalı, xalıq dástanlarındaǵı Alpamıstı, Qoblandı yamasa Edigeni maqtanış etsek, yamasa kórkem shıǵarmanıń qaharmanı sıpatında joqarı bahalasaq, olardı baydıń balaların maqtadı hám sol dáwirdi kúseydi dep qaralaytuǵın edi. Biz búgin usınday qısıwmetten qutılıp, emin-erkin jazatuǵın zamanǵa jetistik. Sonnan bolsa kerek, gárezsizliktiń dáslepki kúnlerinen baslap-aq shayır Baynıyaz Qayıpnazarov tariyxımızda ornı bar adamlardı «Elimnen» degen qosıǵında bılayınsha maqtanış etip jırlaydı:

Gúlayımday, Alpamıstay, Qoblanday,
Mamanbiydey, Erejeptey, Aydestay,
Ernazarday, Allayarday, Nawrıday,
Elim degen erler shıqsa elimnen.

Shayır Nábiyra Tóreshovanıń «Ózińnen» qosıqlar toplamında búgingi turmısımız ayrıqsha jırlanadı. Shayırdıń bul qosıǵında xalqımızdıń erkinlikke erisken búgingi turmısı súwretleniw menen birge endi jaqsı yaqi jaman bolıwımızda, ash yaqi toq jasawımızda ózimizdiń qolımızda, heshbir adam seniń qolıńdı yaqi ayaǵıńdı baylap qoyǵan joq, óz erkiń ózińde, toq jasadıman deseń miynet et, erkinliktiń zamanı keldi degen pikirlerdi alǵa súredi.

El bolmaq ta ózińnen,
Jer bolmaq ta ózińnen,
Er bolmaqta ózińnen,
Qor bolmaqta ózińnen.

Xalıqtıń kewlinen shıǵatúǵın qosıqlar dóretiwde shayra Minayxan Jumanazarovanıń da salmaqlı ornı bar. Shayırdıń «Elim dep eńire-meseń...» qosıǵında azamatlıq sezimlerde qurılǵan lirikalıq qatarlardı oqıwǵa boladı. Bul qosıqtıń ideyasında xalqımızdıń táǵdiri ushın janın ashıtatuǵın lirik qaharmannıń oy-sezimleri patriotlıq ruwxta sheber súwretlengen. Shayır «El ushın eńire-meseń» degen poetikalıq qatarlardı orınlı qollanıw arqalı waqtıń talabına say ulıwma insanıylıq hám jámiyetlik máselelerdi ortaǵa qoyadı hám «Bir teńiz qurıǵansha, gáp-lette qalǵan xalqım», «Ózim de, jerim de jaralı qáste» sıyaqlı qosıq qatarlarına hám qosıqtıń kelesi kupletlerinde de El, xalıq, ana Watan túsinińlerin joqarı ulıǵlap kórsetedi:

Bar júgi moynında álemniń,
Sókpe sen qosıǵıń zarlı dep,
Bezemen biypárwa bársheden,
El ushın turmasa eńirep...

Dúnya máńgi, al adamlar bir-birine miyman. Sonlıqtan da, bul bes kúnlik dúnyada adamzat bir-biri menen tatıw hám sıylasıqlı turmıs keshiriwi kerekligi shayırdıń «Qásterlep abaylań bir-birińizdi» qosıǵında bılayınsha oǵada tásirli súwretlenedi:

Kóp emes dúnyada qaraqalpaq az,
Sol ushın kóksińdi qaǵa bermes jaz,
Hárbiriń ushıǵa, hárbiriń almaz,
Qásterlep abaylań bir-birińizdi.

Usı dáwir poeziyasında ekologiyalıq, jámiyetlik-turmıslıq (publistikalıq), muhabbat, didaktikalıq temalarda kóplep jazıldı. Adamdı tárbiyalawda didaktikalıq shıǵarmaların ornı ayırıqsha bolsa, xalıq shayırı T.Qabulov 1995-jılı basılıp shıqqan «Pándiw-násiyat» toplamına kirgen qosıqlarında jaslardı mártlikke, jaqsılıqqa, ádep-ikramlılıqqa hám ulıwma insanıylıq pazyletlerge tárbiyalawǵa úlken dıqqat qaratadı. Mısalı shayıır:

Alsań eger aqıldı,
Bolsań eger aqıllı,
Bul ómirde bárhama,
Alasań óz haqıńdı,

— degen qosıq qatarlarında búgingi jas áwladtıń ózinen úlken áwladtıń paydalı aqıl-násiyat sózlerin tıñlap ósiwi hám onı turmısta qollanıwı úlken jetiskenliklerge alıp keletuǵınlıǵın ıqsham hám tujırımly pikirleri menen bere alǵan.

Násiyatım, bilip bárhá shamańdı,
Shert ózińniń biletuǵın namańdı,
Bir námárttiń kóz qarası boyınsha,
Bahalawshı bolma, biraq zamandı.

Bul qosıq qatarlarında shayıır ózińniń bilmeytuǵın isińe qol urma, kisiniń sózine erip, óziń jasap atırǵan zamanıńa min taqpa, onıń ornına bilmeytuǵın isińdi úyreniwge, zamanıńdı gúllendiriwge úlesińdi qos degen ideyanı alǵa súredi.

Miynet hámme nárseniń saǵası, onısız jámiyet alǵa ilgeriley almaydı. Ótkendegi ullı danıshpan ulama Bahawaddin Naqıshbandiy: «Júregiń allada, qolıń miynette bolsın» dep durıs násiyat etip qaldıradı. Sonlıqtan da, miynet adamınıń obrazın dóretiw hám onıń hadal miynetin ulıǵlaw teması kórkem ádebiyattıń baslı teması bolıp kelmekte. Miynet adamınıń obrazın jırlawǵa shayır Ábilqasım Ótepbegenovtıń «Dúnya ájayıp jaydur» (1993) qosıqlar toplamında úlken dıqqat qaratilǵan. Shayır usı toplamǵa kirgen «Aytshı óziń qaldıń aw» qosıǵınıń ideya-tematikasında xalqımızdıń milliy mádeniyatı menen arxitekturasın, yaki bolmasa sanaatı menen ekonomikasın dúnyǵa tanıtatuǵın barlıq nárselerdiń tetigi miynet degen juwmaqlawshı pikirlerin obrazlı qatarlar menen bılayınsha jetkeredi:

Tariyxıńdı uqpaqtı,
Miynet penen saqladıń,
«Xalıq» degen atıńdı,
Miynet penen aqladıń.

Miynetińniń kúshinen,
Bawırı pütün jerimniń,
Ziynetińniń kúshinen,
Bawırı pütün elimniń.

Sońǵı jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyası jańa isimler menen tolısıp atır. Olardıń qatarında xalqımızǵa burınnan tanılǵan talantlı shayırlar Keńesbay Raxmanov, Jiyeńbay Izbasqanov, Keńesbay Karimov, Xaliyla Dáwletnazarovlardıń qatarına Baxtiyar Genjemuratov, Saǵınbay Ibragimov, Sharapatdin Ayapov, Bazarbay Seytaev, Orazbay Sátbaev, Pátiyma Mirzabaeva, Gúlnara Nurlepsova, Gúlistan Dáwletova sıyaqlı talantlı jaslar kelip qosıldı.

Mısalı, B. Seytaevtıń «Alma gúllegen pasıl», O. Sátbaevtıń «Ay sıǵalaydı», «Dónbekshigen dúnyasań», «Tırnalar», Sh. Ayapovtıń «Lirika», M. Jumanazarovanıń «Elim dep eńiremeseń...», «Júregimde bir dárt bar», P. Mirzabaevanıń «Dáwir nápesi», G. Dáwletovanıń «Seniń dártili menen jasayman hayal», G. Nurlepsovanıń «Hasla nashar demeń bizdi aǵalar» poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı.

Shayır Jiyeńbay Izbasqanovtıń «Muhabbat lirikası» (1992) qosıqlar toplamında nawqıran jaslıqtı hám muhabbat temasın jırlaw menen birge búgingi dáwir hám xalqımızdıń turmısı, adamlardıń kúndelikli waqtınan

durıs paydalana biliwi ayrıqsha qızıqtıradı. Mısalı shayır «Shayırlıq eken bul muqaddes sezim» qosıǵında insan ómiri ushın waqt turmıs sınaǵı, adam ómiriniń háp zamatta ótip ketetuǵınlıǵı, sonlıqtan da hárbir adamnıń óz waqtın biypayda ótkermesten, únemli paydalanıp, iygilikli islerge sarplawı kerekligi tábiyat kórinisine salıstırılıp, shayırdıń ishki sezimlerinden ótip atırǵan oy-tolǵanısları arqalı tásirli súwretlenedi:

Xorlıǵım keledi — lala gúllerdiń,
Waqtı jetpey solıp ketkenligine,
Hám payıma tiygen kúnderdiń,
Bazında biypayda ótkenligine.

Keńesbay Karimovtıń «Kónilim múlki» (2005) qosıqlar hám poemalar toplamında ulıwma insanıyılıq tuyǵılardı súwretlewshi qosıqlarǵa keń orın beriledi. Burın poeziyamızda awıl xojalıǵı turmısına baylanıslı yamasa mapazlıq qosıqlarǵa keń orın beriletuǵın bolsa, K. Karimovtıń bul poeziyalıq toplamına kirgen qosıqlarında turmıstaǵı adamlardıń adamgershilik pazıyletlerin jırlawǵa, ásirese, olardıń minez-qulqı menen islegen is-háreketleriniń unamlı hám unamsız táreplerin ashıq súwretlew ayrıqsha kózge taslanadı. Mısalı, shayır «Tanımasa» qosıǵında:

Dúnyaǵa qol berip bazlar,
Hámel gózlep, saray sazlar,
Ne bolmaqshı órdek ǵazlar,
Qonar kólin tanımasa,

— degen qatarlarında hámel gúrsisine mingennen soń ayırım adamlardıń mal-dúnyaǵa qızıǵıp, ulıwma insanıyılıq pazıyletlerdi umıtıp ketiwine ashınıp qaraydı.

Usı jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyasında shayır X. Dáwletnazarovtıń da salmaqılı ornı bar. Shayırdıń «Ashıq bolmaǵan kim bar» (1992), «Dos bolıw hámmeniń qolınan kelmes» (1994) qosıqlar toplamına kirgen lirikalıq qosıqlarında xalqımızdıń búgingi turmıs tirishiligi, jer hám ana tábiyatımızdaǵı ekologiyalıq ózgerislerdiń xalqımız turmısına unamsız táhiri shayır qosıqlarınıń arqawı boldı. Álbette, kórkem sóz sheberi ushın ótiw dáwiriniń qıyınshılıǵın tereń túsiniw hám onı kewil-tuyǵılarınan ótkerip, keń oqıwshılar qáwimine kórkemlep jetkerip beriw úlken sheberlikti talap etedi. Mısalı, «Táshwishimiz qat-qabatdur» qosıǵında shayırdıń búgingi ekologiyalıq apatshılıqqa janı ashıǵan xalıqtıń kewlindegi oy-tolǵanıslardı óz júreginen ótkerip jırlaǵanlıǵınıń

gúwası bolamız. «Suwsız el bolmaydı», suw tirishiligimizdiń arqawı bolǵanlıqtan da, shayır «Meniń dártli Ámiwdáryamsañ...» qosıǵında bolsa «Saǵındım góy máwıj urıwlarıńdı», «Anajanım Ámiwdárya, yar bolagór kólim ushın», yamasa «Sen bolmasañ búlbúl bolmas baǵlarda, qus túwe tolı jurt qalar daǵlarda» dep ekologiyalıq qıyınshılıqlarǵa janı ashıp jırlaydı.

Adamlardıń bir-birine bolǵan doslıq, tuwısqanlıq qatnasları sheshiwshi orın iyeleydi. Doslıq arqalı adamlardıń bir-birine bolǵan qádir-qımbatı artıp qoymastan, doslıq qatnaslar tek ǵana adamlardı ǵana emes xalıqlardı hátteki milletlerdi de jaqınlastıradı. X. Dáwletnazarovtıń «Dos bolıw hámmeniń qolınan kelmes» qosıǵında bolsa, doslıqtıń salmaǵı awır ekenligi, onı tárezige salıp ólshep bolmaydı, onıń salmaǵı hár bir adamnıń hújdanı, insanıyılıq pazıyletleri menen ólshenetuǵınlıǵı oǵada durıs kórsetilgen. Doslıqtıń uzaq yaki máńgi bolıwı adamlardıń bir-birewine bolǵan isenimi, sadıqlıǵı, iymanı-insabına da baylanıslı degen túsiniqlerdi kórkemlep jetkeredi.

Awır kesher onıń jolları júdá,
Arsız deydi jandı áylewge pidá,
Ózi qollamasa bir qádir quda,
Dos bolıw hámmeniń qolınan kelmes!

Usı jıllardaǵı jas shayırlarımız B. Genjemuratov, S. Ibragimov, Sh. Ayapov, K. Reymov hám taǵı basqalardıń poeziyalıq dóretpelerinde burınnan bar dástúrlık qosıq úlgileri menen birge erkin qosıq yamasa verlibr formasına ayırıqsha itibar qaratıldı. Qosıqtıń bul formasında buwın sanları teń kelmesten, uyqastan góre, ırǵaqqa, intonaciyaǵa kóbirek kewil bólinedi. Shayır B. Genjemuratovtıń «Oq qadalǵan ay» (1997) qosıqlar toplamında xalqımızdıń ótkendegi turmısı menen búgingi turmısın jırlawǵa da ayırıqsha itibar qaratılǵan. Shayırdıń «Berdaq shayırdıń tolǵawı» qosıǵında adamǵa oy salatuǵın pikirler súwretlengen. «Qılısh haqqında sóz» qosıǵındaǵı «Az xalqımnıń jarasıǵı, jolbarıstay jigitler» dep xalqımızdıń márt ulların maqtanısh etip jırlasa, «Berdaq shayırdıń tolǵawı» qosıǵında:

Eldiń kátqudaları,
Danalıq etse basınan,
El ketpeydi qasınan,
Jolınan taysa egerde,

Jurttıń urı sayaǵı,
Shıbın jannıń ǵamında,
Batırın atıp sırtınan,
Jigitlik ardı satıp jer,

—degen qosıq qatarlarında el basshısı jaqsı bolsa, eldiń kún-kórisi de jaqsı, el basshısı jaman bolsa el-xalıq urı-sayaqqa jemtik boladı—degen pikirlerdi ortaǵa qoyadı. Demek, shayır eldiń el bolıwı eldiń dana hám aqıllı, ádil hám ǵamxor basshılarına baylanıslı degen pikirlerin Berdaq shayırdıń tolǵawı mısasında utımlı paydalanǵan.

Ǵárezsizlik dáwiri shayırlarımızǵa úlken yosh hám ilham baǵışlaǵanı sonshellı, olar bul dáwirdi «Altın ásir» dep qosıqlarında jır etedi. Bunu biz, T.Sársenbaevtıń «Jasa, altın ásir» qosıǵında shayırdıń bılayınsha tolıp-tasıp jırlaǵanınıń mısálinan-aq kóre alamız.

Jasa altın ásir, ádiwli zaman,
Ayaq qosqanıma júz mın ırzaman.

Usılayınsha shayırlarımızdıń hárbiri de ǵárezsizlik dáwiriniń bizge bergen imkaniyatınan orınlı paydalana otırıp ózleriniń kewlindegisin aytıwǵa, xalqımızdıń turmısında júz berip atırǵan jańalıqlar menen qıyınshılıqlardı da búrkemesten súwretlewge ayrıqsha itibar qarattı.

Usı jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında T.Qayıpbergenovtıń «Tánha ózińe málim sır» (1992) povesti menen «O dúnyadaǵı atama xatlar» (1992) essesi, «Qálbimniń qamusı» (2008) reportaj-essesi basılıp shıqsá, «Berdaq» (1996) pyesası, «Aydos baba» (1998) draması gazeta-jurnallarda basıldı. Bul shıǵarmalarında jazıwshı tek ǵana ótken dáwirdi ǵana emes, al ózi jasap atırǵan dáwirdiń basınan keshirip atırǵan waqıyalarında kórkem súwretleydi.

Proza hám poeziya janrında teńnen qálem terbetken X.Seytov qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qosıp keldi. Sońǵı jılları jazıwshınıń «Ómir soqpaqları» hám «Ízalı árman izleri» (1993, 1994) dep atalǵan memuarlıq shıǵarmaları «Ámiwdárya» jurnalında basılıp shıqtı. Jazıwshınıń bul shıǵarmalarında avtordıń jaslıq jıllarınan baslap tap búgingi künge shekemgi basıp ótken jolı turmıslıq materiallar tiykarında súwretlenedi. Ol kópti kórgen jazıwshı, onıń turmıs jolı waqıyalarǵa oǵada bay. Bul shıǵarmalarda jazıwshınıń óziniń hám zamanlaslarınıń, yar-doslardı menen qatar-qurbılarınıń, respublikamızǵa belgili mádeniyat, ilim, ádebiyat hám bilimlendiriw xızmetkerleriniń

basinan keshirgen turmis haqiyqatligi, olardın el-xalıq, ana Watan ushın islegen pidákerlik miynetleri hám olardın ayırımlarınıń ómirine dóngeń qáwip-qáterli hádiyseler ashıqtan-ashıq súwretlenedi. Sonlıqtan da bul shıǵarmalar xalıqtıń yadında qaladı hám úlken qızıǵıwshılıq penen oqıladı.

Tubalaw dáwiri turmısımızda júdá awır ótti. Bul dáwirde bolıp ótken burmalawshılıqtı, qosıp jazıwdı, buzaqıshılıqlardı h.t.b. unamsız illetlerdi súwretlewshi T.Qayıpbergenovtıń «O dúnyadaǵı atama xatlar», O.Ábdiraxmanovtıń «Bosaǵa», Á.Ótepbergenovtıń «Dozaq ishinde», K.Mámбетovtıń «Hújdan», K.Raxmanovtıń «Aqıbet», Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» sıyaqlı realistlik súwretlewlerge bay romanları basılıp shıqtı. Tariyxıy hám ekologiyalıq problemalarga arnalǵan K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar», A.Sadıqovtıń «Tasta da gülleydi», Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes», H.Hamidovtıń «Ushqın», H.Ayımbetovtıń «Qarabuwra», S.Ismaylovtıń «Júrek galaktikası», «Payǵambarlar hám shaytanlar», G.Esemuratovanıń «Gónergen súrenler», «Mıń da bir keshirim», M.Nızanovtıń «Aqshagúl», «Eki qanxor», A.Xalmuratovtıń «Jánnet baǵı», A.Ábdievtıń «Jin-jıpırlar uyası» sıyaqlı realistlik, mifologiyalıq, fantastikalıq súwretlewlerge bay romanları menen povestleri basılıp shıqtı.

Á.Ótepbergenovtıń «Dozaq ishinde» (1993) romanında biziń jaqın ótmishimizde bolıp ótken turmis hádiyseleri súwretlenedi. Jazıwshı bul shıǵarmasında haqiyqatlıq jolında janın pidá etip júrgen jurnalisttiń turmısındaǵı hár qıylı tosqınlıqlardı, hár qıylı ádalatsızlıqlardı súwretlew arqalı zaman daǵdarısların kórkem sáwlelendirgen.

Xalqımız turmısında toylarda gúres tutıw, uzaq jolǵa at shaptırıw, ılaq oyını sıyaqlı milliy dástúrlerimiz eskiliktiń qaldıǵı sıpatında jaqın jıllarǵa shekem onsha qollanılmay kelgen bolsa, gárezsizliktiń sharapatı menen burınǵı milliy dástúrlerimizdi qayta tiklew hám at sportı menen sporttıń basqa da túrlerine úlken itibar qaratılıp atır. Jazıwshı hám shayır Hikmetulla Ayımbetovtıń «Qarabuwra» («Ámiwdárya» jurnalı, 1998, №5) romanı milliy gúres temasına arnap jazılǵan. Romannıń baslı qaharmanı elimizdiń belgili palwanı Ómirbek Aytımov. Romanda usı adamnıń ómir jolı súwretlenedi. Búgingi kúni Ózbekstanda sporttıń usı túri boyınsha «Gúres» awqamı islep tur hám bul boyınsha dúnya júzlik jarıslar ótkerilip atır. Bul tema burında hám házirde áhmiyetli bolǵanlıǵın H.Ayımbetovtıń romanınıń qaharmanı Ómirbek Aytımovtıń

obrazınan kóre alamız. Ómirbek Aytımov qara kúshi menen tek ǵana Ózbekstanǵa emes, Shıǵıs Evropa, Oraylıq Aziya xalıqlarına belgili boladı hám gúreslerde jeńiske erisedi. Onda Ómirbektiń palwanlıǵı sóz bolıw menen birge, onıń ósken ortalıǵı, shaqqanlıǵı hám oǵan qurǵa túskende ayrıqsha kúsh-quwat baǵıshlap turǵan Qarabuwraday pirleri de oǵada isenimli súwretlengen. Jazıwshınıń bul romanı ádebiyatımızda jańa temanı qozǵawı hám kórkemlep súwretlewi menen de ózgeshelenip turadı.

Muratbay Nızanov—qısqa waqıttıń ishinde xalqımızǵa talantlı satirik jazıwshı sıpatında jaqınnan tanılıp úlgerdi. Jazıwshınıń qáleminen kúndelikli turmısımızda jiyi ushırasatuǵın unamsız hádiyselerdi nıshanǵa alıp jazılǵan birneshe gúrrińler menen povestler dóretildi.

Jazıwshı «Qaǵıyda» gúrrińinde óz paydasınan basqanı oylamaytuǵın geypara adamlardıń unamsız is-háreketlerin ótkir sınǵa aladı. Máselen, gúrrińde bólim baslıǵına qol qoydırıw ushın qatarlasıp turǵan adamlardan ótinish etip ishke kirip shıqqan adamnıń jaǵdayın bılay beredi. «Ishke kirgen adam baslıq penen sálemleseyin dese sálemin almaydı, hátteki, adam qabıllawxanama kirgen eken dep basın kóterip qaramaydı da. Aqırında sırtqa shıǵıp mına adam qanday adam ózi dep sorap tursa, bir kelinshek «bul jer bank degen, bir kelgennen sálemdi ala bermeydi» deydi. Avtor bul gúrrińde sonday topas, menmen adamlardı ótkir sınǵa aladı. Sonday-aq, onıń «Ánıpa» degen gúrrińinde qız ayttırıp shıqqan eki jigit, ákeleriniń dostı Nawrızbay degenniń úyine keledi. Olar qız benen tanısa baslaydı. Sol waqıttaǵı úydiń jaǵdayları sóz etiledi. «Bermestiń ası pispes» degendey ayttırıp kelgen qızdıń anasınıń is háreketin birme-bir bayan etedi. Eń sońında kelgen jumısımızdı aytpay-aq qoyayıq «sheshesin kórip qızın al»—degen sheshimge kelip ketip qaladı. Avtor bul shıǵarmasında da turmısta ushırasatuǵın geypara unamsız hádiyselerdi sóz etedi. Sonday-aq, «Isenimli maǵlıwmat» degen gúrrińinde biri oǵada bay, ekinshisi ortasha jasaytuǵın eki qońsı shańaraqtıń basınan keshirgen waqıya sóz etiledi. Bir kúni oǵada bay jasaytuǵın qońsısın biytanı jigitler izlep keledi. Olardıń úyinde joq ekenin bilgennen soń qayda ketkenin qońsısınan soraydı. Qońsısı olardıń Tashkentke ketkenin aytadı. Kelgen eki adam tómenge túsip tez ketip qaladı. Keshte dem alıp uyqılap, azanda jumısqa shıqsa qapısına iliwli qaǵazdı kóredi. Qaǵazdı oqıp kóirse «Bergen isenimli maǵlıwmatınıń ushın raxmet. Túste kórgen jigitler» dep jazılǵan

eken. Al, qońsısının qapısı ashıq ishinen samal húwlep turǵanın kóredi. Avtor bul gúrrińinde de turmısta ushırasıp atırǵan tap búgingi kúndegi waqıyalardı sóz etedi. Sonday-aq, jazıwshınıń «Jaqında qızıq boladı», «Qátere», «Dıńektegi danıshpan» gúrrińleri menen povestlerinde de turmısımızda júz berip turatuǵın ayırım unamsız hádiyseler hám olardı keltirip shıǵaratuǵın qolaysız minez-qulıqtaǵı adamlardıń jaǵımsız isháreketleri nıshanǵa alıp jazılsa, ayırımları kúlkili etip súwretlenedi.

Ǵárezsizlikten keyingi dáwirde de birneshe dramalıq shıǵarmalar payda boldı hám teatr saxnalarında qoyıldı. Bul dáwirde S.Jumaǵulovtıń «Ekstrasens», «Kiyewińdi berip tur» komediyaları menen «Adamlar qalay buzılǵan» ertek-dramaları, Q.Mátmuratovtıń «Perzent» tragediyası, M.Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi» draması, K.Raxmanovtıń «O dúnyaǵa mirát» tragokomediyası, B.Baymurzaevtıń «Báddiwa», «Pálektiń gárdishi» dramaları, J.Xojanovtıń «Qońsımınıń qızı», A.Allamuratovtıń «Zawal», A.Óteniyazovanıń «Jigittiń ıǵbalın bersin», «Jumbaǵı kóp dúnya bul» sıyaqlı hár qıylı janrdǵı saxnalıq shıǵarmaları payda boldı. Belgili jazıwshı-dramaturgler T.Allanazarovtıń «Aydos biy» (1993) hám T.Qayıpbergenovtıń «Aydos baba» («Mıń tillaǵa bahalangán gelle» (1998), A.Utalievtıń «Ernazar alakóz» sıyaqlı tariyxıy dramalarınıń jazılıwı da usı jıllarǵa tuwra keledi.

M.Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi» komediyalıq shıǵarması dáslep Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik muzıkalı akademiyalıq teatrımızda 1991-jılı saxnalastırılǵan bolsa, bul estafetanı qolǵa alıp, Tashkenttegi Xamza házirgi ózbek milliy akademiyalıq teatrında saxnalastırdı. Al, sońınan Andijan teatrında da ózbek tilinde saxnaǵa qoyıldı.

Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıwındaǵı jáne bir áhmiyetli másele, bul jámiyetlik turmıstaǵı waqıyalardıń ózi qanday bolsa, sonı dóretiwshilik jol menen súwretlewdi ámelge asırıp bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqstan Respublikasında 1990-jılı «Qaraqalpaq Mámleketlik quwırshaq teatrı» ashıldı. Teatrdıń ashılıw máresimine baylanıslı K.Karimov avtorlıǵında «Arıq mergen» pyesasını saxnalastırıldı. Qaraqalpaq xalıq ertegi tiykarında islengen bul pyesa balalarǵa úlken sawǵa boldı. Jáne de Q.Mátmuratovtıń «Aq tekesh hám kók tekesh», M.Begimovtıń «Bódene hám túlki», J.Xojanov avtorlıǵındaǵı «Batır haqqında ertek» ertek-pyesaları kópshilikteń kewlinen shıqtı. «Jas tamashagóyler teatrında» Q.Xalmuratov avtorlıǵında «Jaza» pyesasını, A.Utalievtıń saxnalastırılıwında

«Haqtan tógilgen qan», A.Sultanovtıń avtorlıǵında, B.Ótebaev rejissyorlıǵında «Allayar Dosnazarovtıń ómiri haqqında» dóretpeler Qaraqalpaqstan saxnasınan orın alıp, xalqımızdıń dıqqatına usınıldı.

Saylawbay Jumaǵulov dóretiliwshiligi menen kózge túsken dramaturglerdiń biri. Ol dramaturgiya tarawında komediya janrın rawajlandırıwǵa salmaqlı úles qosıp kiyatır. Talantlı dramaturgтіń ayırım komediyaları qaraqalpaq saxnalarında ǵana emes, Ózbekstannıń hám qońsılas respublikalardıń teatr saxnalarında da kórsetildi. «Ekstarsens» komediyası ushın avtor 1999-jılı eń jaqsı shıǵarma sıpatında Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń sıylıǵın alıwǵa eristi.

S.Jumaǵulovtıń «Ekstrasens» komediyasınıń syujeti tómendegishe: Gúmisgúl degen mákkar hám jalatay hayal Qońıratтан kiyatırǵan poezda Qalbay degen ańqawlaw, isi kelispey júrgen jigitti tosattan ushıratıp qaladı. Gúmisgúl Qalbaydıń ańqawlıǵın ańlaǵannan soń, onı óz mápi ushın paydalanıp qalıwdı oyladı. Sol maqsette Gúmisgúl poezdan túsiwden Qalbaydıń úyine keledi hám onıń xojalıǵınıń jaǵdayı menen jaqınнан tanısıp aladı. Gúmisgúl Qalbaydıń ózinde kewli barlıǵın bilip alǵannan soń, oǵan turmısqa shıǵıw ushın úsh shárt qoyadı. Qalbay oǵan kelisim beredi. Olar ekewi de emlew usılların bilmese de ańsat jol menen aqsha tabıwdı oylaǵanlıqtan, ekstrasens bolıp adamlardı emlewge kirisedi. Gúmisgúldiń aytqanına kóngen Qalbay utyug arqalı adam emlep on mın sum aqsha tabadı. Mákkar hayal Gúmisgúlge Qalbaydan góre aqsha qádirlı bolǵanlıqtan, onıń tapqan aqshaların alıwdı oyladı. Gúmisgúl Qalbayǵa emleniwge kelgen Kárim degen jigit penen astırtın tanısadı hám onıń menen birge reje dúzedi. Solay etip, ekewi til biriktirip Qalbayǵa bildirmey, on mın sumdı alıp qashıp ketedi. Usılayınsha Qalbay Gúmisgúlden pánt jep qaladı hám keyninde Qalbaydıń bul emlew usılı da áshkara etiledi. Dramaturg bul pyesanıń ideya-tematikası hám qaharmanları arqalı tegin dúnya tabıw ushın ayırım adamlardıń hár túrli jaman jollarǵa barǵanlıǵın Qalbay, Gúmisgúl, Kárim obrazlarında áshkara etedi.

Burın alıp satarlıq penen shuǵıllanıwshı sawdagerler áshkaralanatuǵın bolsa, búgingi kúni olardıń ornın istiń kózin biletuǵın biznesmenler hám is bilermenler iyelegen. Lekin, solay bolsa da olardıń arasında da jalatayshılıq penen pul tabıwǵa umtılwshılıq ta tabılıp qaladı. Dramaturg Q.Mátmuratovtıń «Perzent» tragediyasında usınday unamsız hádiyseler súwretlengen. Dramadaǵı syujet tómendegishe.. Eki júzli,

jalatay kelinshek Jaqsıbyke haram niyet penen awılda qurğın shańaraqta jasaytuğın, lekin hayalı ólgen eki ul, eki qızı bar, ermeligi basım Dosjan degen jigitte turmısqa shıǵadı. Jaqsıbykeniń de erjetken qızı boladı. Usı awılda Jaqsıbykege burınnan tanıs, onıń menen oynap ósken jalatay jigit Elmurat ta boladı. Ol jaslıǵında Jaqsıbykege úylene almaǵanlıqtan, onı Dosjannan qızǵanadı. Elmurat awıldan ketip biznes isleri menen shuǵıllanadı. Ázelden jolı buzıq Jaqsıbyke Elmurat penen astırtın ushırasıp júredi hám oǵan turmısqa shıǵıwǵa kelisim beredi. Elmurat penen til biriktirgen Jaqsıbyke Dosjannıń ermeliginen paydalanıp, dúnya-múlkin iyelemekshi boladı. Sóytip ekewi Dosjannıń awılındaǵı malların, dańǵırlaǵan jayın sattırıp, onı Nókiske kóshirip ákeliwge, onıń mallardan hám jaydan túsken aqshaların biznes islewge jumsawǵa urınadı. Olar Dosjandı ekewlep aytqanına kóndirip, óz maqsetine eriskennen soń taslap ketedi. Dosjan bolsa aqlıslıǵı menen ermeliginiń aqıbetinen úy-jaysız hám dúnya-malsız dalada qaladı. Pyesanıń keyninde Dosjannıń turmısqa shıqqan qızı, eki úkesi menen ákesiniń óler halatta jatqanlıǵın kórip, jılap jiberedi. Dosjan bolsa aqlsız háreketiniń sebebinen Jaqsıbykeniń qurbanı boladı. Bul dramadan shıǵatuğın juwmaq sonda, Dosjannıń aqlsızlıǵı óz basına jetken bolsa, Jaqsıbyke menen Elmurat sıyaqlı ar-namısın pulǵa satqan ayırım hújdansız adamlardıń biznes isleybiz dep adam óltiriwge shekem barıp jetken hújdansızlıǵı áshkara etiledi. Usılayınsha «Perzent» tragediyasında úlken adamlardıń oysızlıǵı menen hújdansızlıǵı sebebinen jetim qalǵan perzentlerdiń awhalı ashınarlı súwretlengen.

B. Baymurzaevtıń «Báddiwa» dramasında házirgi kúni ayırım jaslarımızdıń hayal-qızlardıń namısına tiyetuğın birin taslap, ekinshisin eriksiz kúsh penen alıp qashıp, sol hayal-qızlardıń kóz jaslarına hám ata-anasınıń da ǵarǵısına ushırap, báddiwaǵa ushıraǵanlıǵın másele etip kóteredi. Haqıyqatında da, bunday unamsız hádiyseler búgingi kúni de ushırasadı. Sonlıqtan da, dramaturg turmıstaǵı usınday qolaysızlıqlardıń aldın alıwǵa, jaslarımız benen ata-analarımızdıń da turmıs máselelerine biyparıq bolmay, oylanıp is etiwge shaqıradı.

J. Xojanovtıń «Qońsımniń qızı» dramasında bolsa burıńǵı kommunist hám partiya aǵzası Qoshqardıń obrazı kommunistlik partiyanıń júrgizgen siyasatına qarsı is-háreketleri arqalı ashıladı.

Juwmaqlap aytqanda, ǵárezsizlik dáwirinde dóretilgen poeziyalıq, prozalıq hám dramalıq shıǵarmalardıń hárbiri de burınnan bar dás-

türlerdi dawam etiw menen birge, kórkem ádebiyattı túrlik hám janrlıq jaqtan hár tárepleme bayıtıp bardı. Ásirese, shayırlarımız benen jazıwshılarımız hám dramaturglerimiz óz shıǵarmaların óz betinshe erkin jazıwǵa eristi.

Bul usıl ádebiyatımızdın eski qursawlardan qutılıp, erkin ósip-rawajlanıwına keń jol ashıp berdi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ğárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı qanday ózgerislerge iye boldı?
2. Usı jılları qanday poeziyalıq toplamlar basılıp shıqtı?
3. Shayırlardıń qosıqlarında qanday temalar súwretlendi?
4. Qanday prozalıq shıǵarmalar basılıp shıqtı? Bul shıǵarmalardıń ideya-tematikası hám qaharmanları haqqında qısqasha aytıp beriń.
5. Dramaturgiya tarawında qanday jańalıqlar júz berdi?
6. Usı jılları dóretilgen dramalıq shıǵarmalarǵa sholıw jasań.

QOSÍMSHA OQÍW USHÍN

I. YUSUPOV

BUL JER ELE ZOR BOLADÍ

(qısqartılıp alındı)

1

Qáweset bar: qaraqalpaqlar,
Kóp uzamay kósher degen.
Qaydağı bir jaqsı jaqqa,
Barıp qonıs basar degen.

Oqıdım bir gazetadan,
Ġamqorshımız kóp-aw, toba!
Erinbestey esaplağan,
Sırtımızdan sızıp joba.

Aytıwınsha: kóshshek bunnan,
Jańa qonıs jayǵa qarap,
Aralǵa suw apargannan,
Anaǵurlım arzanıraq.

Esaplağan shotqa salıp...
Al buǵan ne shek qoyasań!
«Shotın qoldan julıp alıp,
Hásseni bir!..» dep qoyasań.

Ayırımlar alaǵada,
Bolıp sonday qáwesetke,
Kóship úlken qalada da,
Óz awılın háwes etken.

Meyli, ózi bilsin hárkim,
Bilgishlerdiń zamanı bul.
Biraq artıq bolmas bálkim,
Sáwirlesek shamalı bir.

Ketken ǵazlar kólin joqlap,
Usı kúnde kelip júrgen.
Oy juwırtıp soǵan shaqlap,
Bir nárseni bilip júrmen.

Bardur boljaw qábiletim,—
Bilgen nárseni sol boladı:
Sál azıraq sabır etiń,—
Bul jer ele zor boladı.

Sabır etiń sál azıraq,
Duzlı shańǵıt degen ǵáp be?
Kómpis bolıp biz házir-aq
Úyrenistik oǵan hátte.

Awız suwıń duzlaq bolsa,
Úyrenen óz duzıń bolar.
«Suw bar ma?» dep soza-soza,
Túye moynı uzın bolar...

Astı da duz, ústi de duz
Jasap turǵan jerimizdiń.
Ashshı ǵoy dep nalımańız
Tamǵan mańlay terimizdi.

«Duz tatıp ket!» degendi de
Tegin aytqan dep bolmaydı.
Sóylegende sózińniń-de
Duzı bolsa shep bolmaydı...

Biraq, jetpes óz jerińe,
Qansha jaman degende de.
Beyishtiń tap naq tórine
Katej qurıp bergende de.

Óytkeni, bir qarabaraq —
Shóp emes ǵoy adam degen.
Tereń tamır urǵan daraq —
Watan degen, Watan degen!

Qattı ağıslı ullı dárya
Kók teñizge quyǵan jerde,
Qos basarda ata-baba,
Súyenip siyseri belge, —

Niyet etken deydi tańda:
Kim islese hadal eńbek,
«Jarqılıq jer, sol adamǵa
Árwanaday iyegór» dep.

Jer ashıp dút kegeylerden,
Suw aparıp daqıl ekken.
«Kesew shanışsa kógergendey»
Degen sózdi naqıl etken.

Usı jerde ósip-ónip,
Qara shańaraq el bolǵanbız.
Awır miynetine kónip.
Islep qara ter bolǵanbız.

Bunda tapqan ırǵaqların
Qosıǵımız, ertegizimiz.
Bul jer ushın bir waqları
Dirildegen telpegimiz.

Jaǵalasıp jaw kelse de,
Bul jerde hesh bermegenbiz.
Kim qay tilde sóylese de,
Til jatırqap kórmegenbiz.

Qara úy me, kiyiz úy me,
Xiywa tarash háwli me ya ...
Sıbay qonıp tatıw kúyde,
Bir shınarǵa saldıq uya.

Kewlimiz de, arımız da
Bir górektey xanalasqan.

Malımız da, janımız da,
Qanımız da aralasqan.

Diyqansılıq gúl jaynasa,
Teñizińde aw maylağan,
Sharwaları mal aydasa,
Shayırları sóz aydağan, —

Jańa turmıs qushağında
Shalqıp atqan el edik biz.
Abadanlıq oshağında
Ot sónbewin tiledik biz.

Toyıp sekirip soń biraq ta,
Hádden asıp ketsek kerek.
Bul ádiwli topıraqqa
Kóp qıyanet etsek kerek.

Qayta qurıw aynasınan
Qarap kórsek ózimizdi,
Juldız izlep ay qasınan,
May basıptı kózimizdi.

Nápsimiz ashılıp keńnen,
Peyilimiz dım tarayıptı.
Endi mine ózgelerden
Izlep júrmiz bar ayıptı.

Bir-birewge ayıp tağıp,
Aytıs penen ótermiz biz.
Dárya ele tolıp ağıp,
Jağısına qaytar teñiz.

Teñiz qashqan menen bizden,
Biz qashpaymız úyimizden.
Arba júrip keter ele,
Iske ótip alsaq sózden...

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
Á. Shamuratov	5
Qırq qız (<i>pyesadan üzindi</i>).....	6
J. Aymurzaev	27
Ulım tıńla	30
Tıńlańızlar.....	30
Qıdırbay Sayıpov (<i>poemadan üzindi</i>).....	31
K. Sultanov	38
Ájiniyaz (<i>romannan üzindi</i>).....	40
«Ádebiyat teoryasınan maǵlıwmat.....	44
Ĝ. Seytnazarov	45
Atpas bolar aq quwdı	46
Qıs kórinislerinen.....	51
Ádebiyat teoryasınan maǵlıwmat.....	53
Ballada haqqında túsiniq	53
T. Seytjanov	54
Ózbekstansań.....	56
Ana—jer	57
Dostima.....	57
Oyin.....	58
Ómir beriledi bir ret.....	59
Adamlar bar	60
A. Bekimbetov	62
Awır sınaqlar (<i>povestten üzindi</i>).....	63
T. Jumamuratov	69
Sonetler.....	72
Eńbek penen turmısıńdı hásemle	73
Ádebiyat teoryasınan maǵlıwmat.....	76
B. Qayıpnazarov	77
Keń dalam.....	78
Kók emen	79
I. Yusupov	81
Ayt sen, Ájiniyazdıń qosıqlarınan!.....	85
Seksewil.....	86
Kegeyli.....	86
Qara tal	88

Bolmasa.....	89
Tırnalar.....	90
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.....	91
Tumaris. Massagetler qıssası (<i>poemadan úzindi</i>).....	92
T. Qayıpbergenov	103
Qaraqalpaq dástanı (« <i>Maman biy</i> » ápsanası kitabınan úzindi).....	105
T. Mátmuratov	115
Súyenedi adamğa adam.....	117
Jaqsılıqtıń belgisi.....	120
Oy tolgawı.....	121
Ómir tolgawı.....	123
Ana-jer tolgawı.....	124
Bálentlik.....	125
Ádebiyat teорияsınan maǵlıwmat.....	126
K. Raxmanov	127
Qardaǵı iz (<i>poema</i>).....	129
Watan muhabbatı menen.....	143
M. Seytniyazov	144
Men bir jolawshıman	145
Haqiqatlıq qayda bolsa	146
Ámiw menen sırlasıw	146
Sh. Seyitov	149
Qıyal atawı	151
K. Mámbetov	159
Shaqasında emes tamırında (<i>povestten úzindi</i>).....	161
G. Esemuratova	172
Dúwdendegi dápter (<i>povest</i>)	174
Birinshi patefon.....	178
Kók shayı kóylegim.....	181
Júziw jarısı.....	182
T. Qabulov	186
Assalawma áleykum! (<i>arnawlı naması bar</i>).....	188
Kel, Jayhunniń boylarına (<i>arnawlı naması bar</i>).....	189
Ashkózler (<i>ertek</i>).....	189
S. Nietullaev	193
Xalqım meniń	194
Jamanlıǵı, qıyaneti qurısın	195
Eń bolmasa bir jaqsılıq etińler.....	196
O. Ábdıraxmanov	197

Aral: Appaq diywal aldında.....	198
Geografiya. Lirika. Tariyx	199
Duzlı tozañ	200
Qaraqalpaqtıñ nesi bar?	201
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat	202
J. Izbasqanov	203
Tuwılǵan jer táriypi.....	204
K. Karimov	208
Áyledi.....	209
Nalınba.....	210
Xalıqtan asqan dana joq	210
M. Nızanov	212
Ákeniñ húrmeti	213
X. Dáwletnazarov	220
İyesiz jurt.....	221
N. Tóreshova	226
Qaraqalpaqstanım meniñ	227
Ana tilim.....	232
B. Genjemuratov	233
Qarızım kóp	234
Shıǵısta oyanbaqta dáw uǵlan—Turan	235
Dúnya ádebiyatınan	236
F. Shiller	236
Qolǵap	238
S. Esenin	240
Parsı namaları	242
Muwsa Tashmuhammed ulı Aybek	252
Nawayı (<i>romannan úzindi</i>).....	256
Sh. Aytmatov	266
Jámiyla (<i>povestten úzindi</i>)	269
Erkin Vahidov	274
Sóngen juldızlar.....	278
Qosıq hám shaxmat	278
Adam hám waqıt.....	279
Ǵárezsizlik dáwirindegi ádebiyat	281
Qosımsha oqıw ushın	296

**Mámбетniyazov Turdíbay, Bekbergenova Ziyada,
Mámбетniyazova Zulfiya**

ÁDEBIYAT

Ulwma orta bilim beriw mektepleriniń 9-klassı ushın sabaqlıq

*«Bilim» baspası
Nókis—2019*

Redaktori *S. Aytmuratova*
Kórkem. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turımbetov*
Operatorı *A. Begdullaeva*

Licenziya: AI № 108, berilgen waqıtı 2008-jıl 15-iyul.

Basıwǵa ruqsat etilgen waqıtı 29. 01. 2019-j. Formatı 70x90 $\frac{1}{16}$. Kegl 11. Ofset baspa usılında basıldı. Kólemi 19,0 baspa tabaq. 22,23 shártli baspa tabaq. 29,08 esap baspa tabaq. Buyırtpa № . Nusqası 13156 dana.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi «Bilim» baspası 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

«Ózbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyi.
Tashkent qalası, Nawayı kóshesi, 30.

İjaraga berilgen sabaqlıqtın jaǵdayın kórsetiwshi keste

T/n	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtın alınǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısının qol tańbası	Sabaqlıqtın qaytıp tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısının qol tańbası
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq ijaraga berilgende hám oqıw jılınıń juwmaǵında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegishe bahalawǵa muwapıq toltırıladı

Jańa	Sabaqlıqtın paydalanıwǵa birinshi berilgendeǵı jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtın tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, kóshpegen, betlerinde jazıw hám sızıwlar joq.
Qanaatlanarlıq	Muqaba jazılǵan, bir qansha sızılıp, shetleri jelinggen, sabaqlıqtın tiykarǵı bóliminen ajıralıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlıq ońlangan. Kóshken betleri qayta ońlangan, ayırım betleri sızılǵan.
Qanaatlandırmaydı	Muqaba sızılǵan, ol jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırsızlıq ońlangan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sızıp, boyap taslangan, sabaqlıqtı tiklewge bolmaydı.